

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MONDROS MÜTAREKESİNDEN KURTULUŞA KARS VE
CİVARINDA ERMENİ TEDHİŞİ
(30 EKİM 1918–30 EKİM 1920)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yavuz YILMAZ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE

KARS–2006

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yavuz YILMAZ'a ait "Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedhişi (30 EKİM 1918–30 EKİM 1920)" konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

UYGUNDUR

...../...../2006

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VI
İÇİNDEKİLER	
ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM VE TEKNİKLER	1
A- ARAŞTIRMANIN AMACI	1
B-ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI	1
C- ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLAR	1
GİRİŞ	3
A- KARS’IN COĞRAFYASI VE ADI	3
B- KARS’IN KISA TARİHİ	3
 BİRİNCİ BÖLÜM	 5
 XIX YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN I. DÜNYA SAVAŞI SONUNA KADAR OSMANLI DEVLETİ’NDE ERMENİLERİN DURUMU	 5
A- ERMENİ ÖRGÜTLENMELERİ	5
1- ERMENİ ÖRGÜTLENMELERİNDE ERMENİ KİLİSESİNİN ROLÜ	7
B- I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE OSMANLI DEVLETİ’NİN İÇ DURUMU	12
C- I. DÜNYA SAVAŞI’NIN BAŞLAMASI	13
1- OSMANLI DEVLETİ’NİN SAVAŞA GİRİŞİ VE SAVAŞTAKİ KONUMU	14
2- OSMANLI DEVLETİ’NİN SAVAŞTIĞI CEPHELER	15
D- I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİLERİN VE TÜRKLERİN DURUMU	18
E- BOLŞEVİK İHTİLALİ VE RUSYA’NIN SAVAŞTAN ÇEKİLMESİ	36
 İKİNCİ BÖLÜM	 45
 MONDROS MÜTAREKESİ VE KAFKASYA’DA DURUM	 45
A- MONDROS MÜTAREKESİ VE I. DÜNYA SAVAŞININ SONA ERMESİ	45
B-KARS VE ÇEVRESİNDE YEREL TEŞKİLATLANMA	48
2-MONDROS MÜTAREKESİ İLE ESARETE DÖNÜŞ	50
A-KARS MİLLİ İSLAM ŞURASI HÜKÜMETİ	52
B-CENUB-İ GARB-İ KAFKAS HÜKÜMETİ MUVAKKATA-İ MİLLİYESİ	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	57
KARS VE CİVARINDA ERMENİ TEDHİŞİ	57
A-KARS'A YAKIN BÖLGELERDE ERMENİ TEDHİŞİ	65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	76
TÜRK MİLLİ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI VE BÖLGENİN KURTARILMASI	76
1- DOĞU CEPHESİ'NİN KURULMASI	77
B- BÖLGEDEKİ SİYASİ DURUM (ANKARA –MOSKOVA- ERİVAN İLİŞKİLERİ)	78
C- BÖLGENİN KURTARILMASI	88
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	94
EKLER	97
YAŞAYANLARIN DİLİNDEN KARS MERKEZ'DE ERMENİ MEZALİMİ	108
BİBLİYOGRAFYA	113
A) ARŞİV BELGELERİ	113
ÖZGEÇMİŞ	121

ÖZET

Bu çalışmada, Ermenilerin, bazı dış güçlerin de kışkırtmaları ile bağımsız bir devlet kurmak amacıyla, Osmanlı ülkesinin ve Rus hâkimiyetinde olan Kars ve civarında gerçekleştirdikleri tedhiş hareketlerini konu edinmektedir.

Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsız Ermeni Devleti kurmak amacıyla yıkıcı girişimlerde bulunmuşlardır. O dönem Rus egemenliğinde olan ve günümüzde Ermenistan olarak isimlendirilen ülkede, Müslüman Türkler çoğunluk oluşturmaktaydı. Eski Türkmen ülkesi olan Ermenistan'daki Müslüman Türkleri azınlığa düşürmek için Ermeniler tedhiş ve katliamlar yapmışlardır.

Aynı doğrultuda, Osmanlı Ülkesi'nin Doğusu'nda, Erivan, Nahçıvan, Kars ve civarında faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Bu yıkıcı girişimleri neticesinde Rus hâkimiyetinde olan Erivan ve civarını içine alan bölgede bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmayı başarmışlardır.

Bu çalışmanın esas konusu olan Kars ve civarı, Ermeni tedhiş ve katliamlarının yoğun yaşandığı bir yöre olmuştur. Bu nedenle Kars ve civarının tarihi süreç içindeki sosyal ve kültürel durumunu da içerecek şekilde, bölgedeki gelişmeler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELE: Ermeni Tedhişi, Kars ve Civarı, Müslüman Türkler, Ruslar.

ABSTRACT

In this study the uprising and terrorising activities of the Armenians to establish an independent country with the provocations of some foreign forces in the east of Ottoman and in Kars and its vicinity that is under the Russian was studied.

Armenians began their destructive attacks to establish an independent Armenian State in the second half of the nineteenth century. In the country that was named as Armenia and under the Russian Sovereignty, the majority of the inhabitants were Muslim Turks. Armenians committed many massacres and terrorising activities in order to reduce the population of the Muslim Turks in Armenia that was an old Turkmen land.

In the same way, they concentrated their activities in the Eastern part of Ottoman State, such as Yerevan, Nahçivan, Kars and their vicinities. As a result of their destructive attempts they succeeded in establishing an independent Armenian State in a region that comprised of Yerevan and its vicinity that was under the domination of Russians.

Kars and its vicinity that constitutes the main subject of this study is a region where Armenian terrorist activities and massacres were intensely committed because of its geographical position and its nearness to Yerevan that the Armenians determined as a centre. That is why the developments in the region were studied taking into consideration the social and cultural structure of Kars and its vicinity in a historical context.

KEY WORDS: Armenian terror, Kars and its vicinity, Muslim Turks, Russians.

ÖNSÖZ

Ermeniler, 1018–1021 yılları arasında Çağrı Bey komutasındaki Türk öncü birliklerinin Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferleri sırasında karşılaşmışlardır. Bu keşif hareketinden sonraki senelerde bölge, Türklerin yoğun faaliyette bulundukları yerlerden olmuştur. Türklerin bu faaliyetleri sonucunda, iki halk arasındaki ilişkiler gelişmiş ve bazı anlaşmazlıklar dışında, barış içinde XIX. Yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

1789'da Fransa'da meydana gelen “Fransız İhtilali” bütün dünyayı etkileyerek sosyal ve siyasal alanlarda yeni gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmelerden, Osmanlı Devleti ve bünyesinde barındırdığı etnik gruplar da etkilenmiştir. Fransız İhtilali'nin getirdiği en önemli sonuç, milliyetçilik akımının güçlü bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Milliyetçilik akımı, o günün şartlarında yıkıcı özellikler arz etmektedir. Milliyetçilik duygusuna saplanan etnik gruplar, özellikle bünyesinde oldukları devletlere karşı bağımsızlık beklentisi ile çeşitli eylemlere girişmişlerdir.

Osmanlı Devleti'de bünyesinde çeşitli etnik grupları barındırması nedeniyle yıkıcı ve terörü araç olarak kullanan milliyetçilik akımından en çok etkilenen devletlerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti bünyesindeki etnik gruplar, bazı dış ülkelerin de kışkırtması ile devlete karşı, tedhiş ve ayaklanma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ermeniler de, Osmanlı Devleti'nde yıkıcı faaliyetlerde bulunan etnik gruplardan biri olmuştur. Ermeniler, milliyetçilik duygusunun kendilerinde uyandırdığı fikirlerle, özerk veya bağımsız Ermenistan kurmak için faaliyete başlamışlardır.

Ermeniler bağımsız vatan kurmayı düşündükleri Erivan'dan Kilikya Bölgesine kadar uzanan alanda ve Anadolu'nun birçok şehrinde bu arada özellikle Kars ve civarında, yıkıcı ve can alıcı faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Bunun en büyük sebebi, bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması, her ne suretle olursa olsun nüfus açısından çoğunlukta olan Müslüman Türklerin temizlenmesine bağlıydı. Bu amaçla bölgede Müslüman Türklere yönelik terör ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Yapılan bu çalışmanın amacı; imkânlar ölçüsünde, canlı tanıkların hafızalarındaki ve arşivlerdeki belgelerin anlatımlarındaki terör ve katliamları gün ışığına çıkarmaktır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında bana her türlü desteği veren kıymetli Hocam ve Danışmanım Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE'ye ve yine hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan Öğretim Görevlisi Oktay KIZILKAYA'ya teşekkür ederim.

Kars -2006

Yavuz YILMAZ

KISALTMALAR

A.	Arşivi
ATASE.	Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmaları Enstitüsü
B.C.A.	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BMM.	Büyük Millet Meclisi
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DH.	Dâhiliye
Ed.	Editör-Editörler
haz.	Hazırlayan
HR.	Hariciye
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ.	Mühimme
No.	Numara
RES.	Resmi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SYS.	Siyasi
ŞFR.	Şifre
TDAV.	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Y.	Yıldız
Yay.	Yayınları, Yayınevi

ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM VE TEKNİKLER

A- Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada, Dünya Tarihi ve Genel Türk Tarihi açısından önem taşıyan I. Dünya Savaşı ile bu dönemde Osmanlı Devleti'nin genel durumu, bu harbin öncesi ve sonrasında vuku bulan Ermeni Tedhiş ve katliamlarının, genelden özele doğru verilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmada, Kars ve yöresinin tarihi ve coğrafi durumu ile 1918–1920 tarihleri arasında yörede Müslüman Türklere yönelik yapılan Ermeni Tedhişi aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırma milli tarih ve milli kültüre hizmet noktasında dikkate alınmalıdır. Zira I. Dünya Savaşı'nın sonucunun Türkiye ve Türk Milleti'ne olan etkisinin tam olarak değerlendirilmesi için yöresel alanlar üzerine yapılan çalışmalar büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, yörede yaşanmış Ermeni tedhişinin sosyal ve kültürel alana ve yakın tarihe yansımalarının, yeni nesillere bilimsel metodlarla aktarılması hedeflenmiştir.

B-Araştırmanın Muhtevası

Araştırma zaman olarak, 30 Ekim 1918–30 Ekim 1920 tarihlerini kapsamasına rağmen, yörede gelişen olayların bir anda ortaya çıkmadığı gerçeğinden hareketle, olayların başlangıç tarihini 1877- 78 Osmanlı-Rus Savaşı ve akabindeki Berlin Antlaşması'ndan başlatılması uygun görülmüştür. Mekân olarak, I. Dünya Harbi'nde Ermeni isyanlarının meydana geldiği Osmanlı toprakları ve Kars yöresi dikkate alınmıştır.

Kars ve civarı ifadesi ile o dönemdeki Kars şehir merkezi ile bağlı kaza ve köyler ifade edilmektedir. Mesela, Kağızman, Sarıkamış, Kızılçakçak, Selim, Susuz, Subatan Köyü, Galo Köyü, Esenboğaz Köyü ve bu gibi yerlerdir. O dönemdeki yer isimlerinden bazılarının aynı kaldığı, bazılarının ise günümüzde adlarının değişmiş olduğu tespit edilmiştir. Mesela günümüzde Kızılçakçak-Akyaka, Galo Köyü-Derecik, Kelpikor-Esenboğaz adlarını almıştır.

C- Araştırmanın Metodu ve Kaynaklar

Araştırmada metod, genel olarak kaynak tarama, elde edilebilen arşiv belgelerinin ve mezalime tanık olanların ifadelerinin kullanılmasıdır. Bununla birlikte konumuzla alakalı diğer tetkik ve telif eserlerin konumuzla ilgili kısımlarından da faydalanılmıştır.

Tetkik edilen kaynakların orijinal kaynak olmasına dikkat edilmiştir. Arşiv belgeleri ve Arşiv belgelerinin toplandığı eserler, yayınlanan ve toplumun hizmetine sunulan

kaynaklardır. Bunların dışında yörede görevli bulunanların daha sonra yayınladıkları hatırat türü eserler ile yöre ile alakalı yazılmış tarih eserleri, Doktora ve Yüksek Lisans tezlerinden de istifade edilmiştir.

GİRİŞ

A- Kars'ın Coğrafyası ve Adı

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Kars 40° 30¹ kuzey enlemi ile 43° 05¹ doğu boylamında 1750m yüksekliğe sahip bir yöremizdir. Kars kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bir ovanın ortasında yer alır. Eski ismi ile 'taht düzü' denilen bu ovanın etrafını Kars suyu vadisi takip eder. Ova hemen her taraftan dağlar ile çevrilmiştir. Kış mevsimi ağır şartlarda geçer, soğukluk sık sık -30 derecenin altına düşer. Yaz ayları ise serindir. Çevresinde ziraata elverişli topraklar olmasına rağmen halk genel olarak hayvancılıkla geçinmektedir.

Şehrin ismi 11.-13. yüzyıl İslam eserlerinde, 1579'daki Osmanlı imarını gösteren kitabelerde ve daha sonraki çağlarda Kars olarak geçmektedir. Ayrıca Doğu Roma eserlerinde de Kars Şehri olarak geçmektedir.¹ M.Ö. 11. yüzyılda Dağıstan'dan gelip Yukarı Aras boylarına yerleşmiş Bulgar Türkleri, Kars halkı veya Karsanlı oymağından kalmadır. Bu yaylaya Selçuklulardan sonraya kadar Vanand (Balang) denmiştir. Türklerin hâkim olduğu birçok coğrafyada Kars adına rastlanmaktadır. Mesela Orta Asya'da Yesi şehri yanından Kırım ve Aras nehrine kadar uzanan yerlerde Kars-Karsak diye anılan su, dağ, kasaba ve köyler vardır. Bunların küçük Asya'ya geçen kolları bugün bile Karsaklı, Varsaklı, Farsaklı ve Karsanlı adıyla göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamaktadırlar. İlk olarak 8. asırda Gevand Kars şehri adını yazmıştır. Bu ad M.Ö. 130 yıllarında Velantur- Balangur-Balang Boyunun Karsak oymağından kalmadır. Bütün Türkiye'de bundan daha eski Türkçe isim taşıyan bir şehrimiz yoktur.²

B- Kars'ın Kısa Tarihi

Kars ve civarı tarihi süreç içerisinde Urartular, Sasaniler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, Osmanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, İranlıların hâkimiyetinde bulunmuş son olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rusların eline geçmiş 1917 yılına kadar Rusların hâkimiyetinde kalmıştır.

Aras boyu ilk defa Urartu kralı Menua tarafından fethedilmiştir (m.ö. 810-785). Üç asır Urartuların elinde kaldıktan sonra İskitlerin eline geçmiştir. (m.ö. 665) 429'da Sasaniler tarafından ele geçirilen bölge iki asır İranlılarda kaldı. 646 yılında Erzurum'da Bizans ordusunu yenen İslam ordusu komutanı bu bölgeyi cizyeye bağladı. Bu nedenle bölge

¹M. Fahrettin Kırzioğlu, 'Kars' maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, Ankara 1977, s.360-363

²M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi** Cilt:1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 15

halkı Selçuklular dönemine kadar hristiyan olarak kaldı. 695’ te başlayan İslam hâkimiyeti sırasında Aras boylarında gelişen şehir hayatının tesirleri Kars’ ta da görülmeye başlandı. Melikşah tarafından 1080 yılında Kars’ta Bizans hâkimiyetine son verilmiştir.1534 yılında sulh yoluyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı ile İran arasında sürekli savaflara, yıkımlara maruz kalan Kars 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlılar ile Ruslar arasında çeşitli tarihlerde el değiştirmiş 1877–78 Osmanlı- Rus Savaşı sonunda Rus hâkimiyetine girmiştir. Kırk yıl süren esaret 3 Mart 1918 Brest-Litovsk anlaşmasıyla sona ermiş Ruslar tarafından boşaltılan şehirde Kars İslam Şurası adında geçici bir Türk idaresi kurulmuştur. Bu dönemde Nahçıvan’dan Batum’a kadar kurulan Şura hükümetleri 1919 yılında Cenubi-Garbi Kafkas Hükümeti adı altında birleşmişlerdir. 12 Nisan 1919 tarihinde İngilizler tarafından dağıtılan ve üyelerinin bir kısmı Malta adasına sürgüne gönderilen hükümetin yerini Ermeni idaresi aldı. Şehir 30 Ekim 1920 yılında Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu tarafından Ermeni idaresinden kurtarıldı.³

³ Fahrettin Kırzioğlu, ‘Kars’ maddesi, **İslam Ansiklopedisi** s. 360–363.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN I. DÜNYA SAVAŞI SONUNA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLERİN DURUMU

A- Ermeni Örgütlenmeleri

Ermeniler, örgütlenmeye başladıkları XIX. yüzyılın son çeyreğinde genel olarak, Rusya, İran ve Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yaşamaktaydılar. Ermeniler bu ülkelerde dağınık bir halde varlıklarını sürdürmekteydiler. Üç ülkede yaşamalarına rağmen, bağımsızlık yolundaki teşkilatlanmalarına ve devamındaki isyan ve terör faaliyetlerine yoğun olarak Osmanlı ülkesinde başlamışlardır. Bunun nedeni olarak, Osmanlı Devleti'nin tarihinin en zayıf döneminde bulunması ve XIX. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerin müdahalesine açık hale gelmesidir. Diğer taraftan Ermeni faaliyetlerinin Avrupa devletleri ile Rusya tarafından desteklenmesi de önemli bir etmendir. Ermeniler, Osmanlı toprakları üzerinde kendilerine ait bir devlet kurmak için Avrupa devletlerinin yardımını istemişler ve istedikleri desteği bulmuşlardır. Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için bu isteği bir fırsat olarak görmüşlerdir. Özellikle Avrupa ülkelerinde eğitimini tamamlayan ve bu devletlerle irtibatı olan Ermeniler, Osmanlı ülkesine döndüklerinde bağımsızlık için teşkilatlanmanın gerektiğini çok iyi biliyorlardı. Bu nedenle Ermeniler, Avrupa'dan gelenlerin öncülüğünde hemen teşkilatlanma faaliyetlerine başlamışlardır.

Bu doğrultuda, Osmanlı Devletinde Ermenilerin kurduğu ilk kuruluş 1860 yılında faaliyete başlayan “Hayırsever Ermeni Cemiyeti”dir. Adı hayırsever olan cemiyet, hayırlı olmayan pek çok faaliyette bulunmuştur. Bu dönemde kurulan diğer bir kuruluş ise “Ermeni Vatanperverler Cemiyetidir”. Bu cemiyetin amacına bakıldığında, Türkiye’deki Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacak idari düzenlemeler yapılmasını, kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak haklar elde etmek⁴ olduğu anlaşılmaktadır.

Ermeniler, 1870 ile 1880 arasında ise Van’da “Araratlı,” “İttihad ve Halas,” “Kara Haç”, Muş’ta “Okul Sevenler” ve “Doğu”, Erzurum’da “Milliyetçi Kadınlar,” “Anavatan

⁴ Mehmet Yaşar, **Kars ve çevresinde Ermenilerin Yapmış Olduğu Mezalim ve Kars’taki Mezalimin Canlı Şahitleri (1914–1922)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 14; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 3. Baskı, İstanbul, Babıali Kültür Yay., 2004, s. 31.

Müdafileri” adlarını verdikleri cemiyetler meydana getirmişlerdir.⁵ Kurulan Ermeni cemiyetleri, kültür ve eğitim faaliyeti yaptıkları propagandasını işlemişlerdir. Ne var ki bu cemiyetlerin gerçek faaliyet alanları, daha sonra meydana gelen Ermeni ayaklanmalarında bütün açıklığı ile ortaya çıkmıştır.

Eğitim ve kültürel faaliyet amacıyla kurulduğunu iddia eden Ermeni cemiyetleri, gereken tepki gösterilmeyince yavaş yavaş gerçek niyetlerini ortaya koyacak çalışmalara başlamışlar ve silahlı komiteler kurmuşlardır. Bu komiteler önce ülke dışında kurulmuş, ardından Osmanlı ülkesinin birçok şehrinde şubeler açmışlardır. Bu komitelerin en tanınmışları ve etkili şekilde faaliyette bulunanları, Hınçak [Çan sesi] ve Taşnak [Hançer] komiteleridir. Taşnak Komitesi daha sonra Van’da bulunan Armenakan Komitesi ile birleşerek Taşnaksutyun Komitesi adını almıştır. Van’da Truşak (Bayrak) adlı bir gazete çıkararak tedhiş ağırlıklı milliyetçilik propagandası yapmaya başlamıştır.⁶

Bu çalışmalar, Osmanlı Toprakları ile sınırlı kalmamıştır. Rus hâkimiyetindeki, Erivan, Kars ve Kağızman mıntıkasındaki Ermeniler, 1905 yılından itibaren silahlı çeteler oluşturarak Rus hâkimiyetindeki şehirlerde yaşayan Müslüman Türklere yönelik katliamlara başlamışlardır. Bunun Rus hâkimiyetindeki şehirlerle sınırlı kalmayacağı, Ermenilerin, Osmanlı hududunu aşarak katliam ve yağmalama faaliyetlerine Osmanlı topraklarında devam edecekleri de Osmanlı yetkilileri tarafından haber alınmıştır. Ermenilerin bu faaliyetler için hayvan pazarlarında yoğun şekilde at satın aldıkları haber alınmıştır. Kısa bir zaman sonra Ermeni çetelerinin, Doğu Beyazıt ve Başkale sınırından geçerek Osmanlı topraklarında tedhiş yaptıkları görülmüştür. Osmanlı topraklarına giren Ermeni çetelerine karşılık verilince, Erivan ve İran’ın Salmas mıntikalarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Bölgedeki Ermeni faaliyetlerini Osmanlı yetkilileri İstanbul’a da bildirmişlerdi.⁷ Osmanlı Devleti’nin, St. Petersburg Büyükelçiliği, Kars Başşahbenderliği ve Tiflis Başşahbenderliği’nden gelen raporlar ile de desteklenmekteydi.⁸

⁵ Yaşar, **Kars ve Çevresinde Ermenilerin Yapmış Olduğu Mezalim**, s. 15.

⁶ Yaşar, **Kars ve Çevresinde Ermenilerin Yapmış Olduğu Mezalim**, s. 17.

⁷ BOA. HR. SYS. 2774/58

⁸ BOA. Y. A RES. 1323/6720 Def. No. 1756/1

1- Ermeni Örgütlenmelerinde Ermeni Kilisesinin Rolü

Selçuklu Türkleri'nin Anadolu ve Kafkasya bölgelerini hâkimiyetleri altına almaları ile Türkler ve Ermeniler karşılaşmışlardır. Bu karşılaşmanın ilk dönemi [1018–1021]⁹ Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Seferi ve 1064 Sultan Alparslan tarafından Ani'nin fethi, tarafların içinde bulundukları sosyal ve siyasi durum nedeniyle mücadele ile geçmiştir.¹⁰ Bu dönemde, Bizans Ermenilerin de meskûn olduğu Anadolu toprakları üzerindeki hâkimiyetini, büyük oranda kaybettiğinden; Anadolu, Selçuklular tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Ermeniler, böylece Selçuklu Türkleri'nin yönetimine geçmiş ve eski durumlarıyla karşılaştırılamayacak kadar huzur ve güvene kavuşmuşlardır.¹¹

Ermenilerin, Selçuklu Türkleri idaresindeki toplumsal ve dini alandaki huzurlu durumları, Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. Osmanlı Sultanı Sultan II.Mehmet tarafından, İstanbul'un fethinden sonra, 1461 yılında Samatya'daki Rumlara ait Sulu Manastır ile yanındaki binalar Ermenilerin dini lideri “Hovakim-Ovakim”in emrine verilmiştir. Bu suretle Fatih Sultan Mehmet bağımsız Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşuna öncülük ederek, Hovakim'i “patrik” yapmıştır.¹² Bu tarihten itibaren Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin sadık tebaası [Millet-i Sadıka] olarak, XIX. Yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar büyük çaplı olumsuz faaliyetlerde bulunmamışlardır. Hatta 1863 yılında “Ermeni Patrikliği Nizâmâtı” veya “Ermeni Milleti Nizamnamesi” (Nizamname-i Millet-i Ermeniyen) adı ile de bilinen düzenleme ile Ermeni Patriğine, Ermeni toplumunun sorumlusu ve kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen ayrıcalıklar da verilmiştir.¹³ Devletin en çok güvendiği Hristiyan unsur

⁹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, 8. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1999, s. 90-91. Bununla beraber bu seferin 1016-1019 veya 1015-1021 tarihleri arasında olduğunu belirten eserlerde vardır.

¹⁰ Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni olayları**, İstanbul, MEB Yay., 1997, s. 29–30.

¹¹ Ermeni Tarihçi Urfa'lı Mateos, Selçuklu Sultanı Melikşah hakkında şöyle demektedir: “Melikşah'ın kalbi Hristiyanlara karşı şefkat ve iyilikle doluydu. İsa'nın evlatlarına çok iyi davrandı. Ermeni halkına refah, barış ve mutluluk getirdi.” Aynı yazar Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan'ın ölümü üzerine, “Kılıç Aslan'ın ölümü Hristiyanları yasa boğmuştur. Zira bu sultan yüksek karakterli ve hayırsever bir insandı.” Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni olayları**, s. 31.

¹² Fatih Sultan Mehmet tahta geçtikten sonra, vatandaşları arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetmeden onların sevgisini kazanmak için büyük gayret göstermiştir. İlk olarak tebdili kıyafet ederek, Bursa da Karaağaç mahallesinde bulunan Ermeni Piskoposluğuna giderek, Piskopos Ovakim ile görüşür. Odasında İncil okumakla meşgul olan Ermeni din adamına Fatih: “Ne okuduğunuzu sorabilirmiyim?” demiş ve piskoposun: Mukaddes Kitaptır, Padişahım ...” cevabından sonra, “öyle ise rast gele bir sayfa aç, orasını oku ve izah et...” demişti. Piskopos açtığı sayfada “Peygamberler” babında şu satıra tesadüf etti: “Bütün dünyaya sahip olacaksın.” Fatih: “Bizans da dahil mi?” diye sordu. Piskopos: “Tekmil dünya, Ona şüpheniz olmasın” diyor. Fatih, Bunun üzerine “kendisi için dua etmesini, İstanbul'u alırsa, orayı payitaht yapıp, Ermenileri oraya getirip, kendisini de patrik yapacağına...” söz verdi. Bedros Garabedyan, *Samatya Kilisesi*, (1935, s.21'den) adlı eserden naklen, Ural, **Ermeni Dosyası**, s. 36.

¹³ Ali Şafak, “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açıdan Kısa Bir Değerlendirmesi,” **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, (ed.) İdris Bal-Mustafa Çufalı, Nobel

olmalarından dolayı devlet memurluğuna alınmada herhangi bir ayrımcılığa tabi tutulmamışlardır. Ermenilerden her kademedede çok sayıda devlet memuru alınmış ve bunda Osmanlı Devleti tarafından bir sakınca da görülmemiştir.¹⁴

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar süren bu iyi niyetli tutumuna rağmen, Ermeniler XIX. yüzyıl dünyası siyasi ortamında esen milliyetçilik akımından etkilenmişlerdir. Ermenilerin bu durumundan istifade etmek isteyen Rusya ve diğer Avrupalı devletler tarafından meseleye taraf olunarak desteklenmişler ve kullanılmışlardır. XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Rusya ve bazı Avrupalı devletlerin kışkırtması ve Ermeni Patrikliği'nin bazen örtülü bazen de açık destek verdiği Ermeni Cemiyetlerinin sebep olduğu olaylar meydana gelmeğe başlamıştır.¹⁵ I. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeniler bağımsızlığa varabilecek özerklik talebinde bulunmaya başlamışlardır. Bu isteklerini coşkun hale getirmek için sanat ve edebiyat ürünlerinin sergilenmesi veya sahnelenmesi çalışmalarında bulunmuşlar ve bu doğrultuda, Ermeni eğitim kurumlarında ihtilal ve bağımsızlık şiirleri söylemeye ve söyletmeye başlamışlardır.¹⁶ İstanbul'daki Gedikpaşa Ermeni Tiyatrosu'nda, Dara ordusuna karşı savaşan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri kurtardığı için azizler arasında sayılan, "Vartan Mamikonyan'ın" ve hatıralarını canlandırmak için isim günü kutlaması yapılmıştır. Milli kahramanlarından "Vartan Mamikonyan" ve Ermeni krallarından "II. Arşak" ve benzerlerini anlatan, bağımsızlık düşüncesini yayan, halkı coşturan oyunlar oynatmışlardır.¹⁷ Ermeni Patriği Hayrik Harımyan, Ermenilere tanınmasını istedikleri ayrıcalık taleplerini bir rapor halinde Sultan sunmuştur. Ermeniler II. Abdülhamit'e sundukları isteklerinin sonucu için

Yayın-Dağıtım, Ankara, 2003, ss.105–137 Ayrıca bkz. İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, 2. Baskı, Ankara, ATASE Yay., 1984, s. 35–36–37

¹⁴ İsmayıl Musayev, **Ermeni Genosidi" Yoxsa Türk-Müselman Soyqırımı**, Bakı. Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, 2001, s. 125.

¹⁵ Mehmet Saray, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar," **XI. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 5–9 Eylül 1990), C. V, Ankara, TTK Yay., 1994, s. 1756.

¹⁶ Ermenilerin söyledikleri ihtilal ve bağımsızlık şiirlerinden biri şöyle idi:

Ey nazlı ana kime ağlıyorsun
Gel buraya korkma yakın gel
Gözyaşları dökmeyerek metanetle bak
Yarasından kan akan yavrusuna
Bırak Türk anaları ağlasın
Sen Zeytun'a peyam-i sürûr götür
Güneş doğdu Zeytunlular, çabuk atlara binelim
Silahlar yukarı, artık ileri yürüyelim
Muhterisler, yurt ve kucak düşleri bizden değil
Bunca çektiğimiz kulluk, esaret artık yeter
Acılığı birazda Türk'e tattırmaya çalışalım(!)

Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Hocaoglu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım, 1976, s. 127.

¹⁷ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, 2.Baskı, Ankara, ATASE Yay., 1984. s.40.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın neticesini beklemeyi uygun görmüşlerdir.¹⁸ Bir başka Ermeni Patriği Nerses Verjebetian 1876 yılında İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçisi ile bir görüşme yapmıştır. Büyükelçi Eliot bu görüşmeyi hükûmetine;

“Dün Ermeni Patriği yanıma geldi. Ziyaretinin maksadı Hristiyanlar adına elçiler konferansının yalnız ayaklanan vilayetlerdeki halka imtiyaz verilmesi için ısrar etmeyeceklerini ve bugün sakin olan diğer vilayetlerinde bunun dışında bırakılmayacağını umduklarını bildirdi.

Bende elçiler konferansının vazifesi isyan eden vilayetlerde asayiş sağlamasını, Osmanlı Devletinin bütün vilayetleri hakkında bir idare usulü koymakla vazifeli olmadıklarını söyledim.

Patrik, Buna karşılık Ermenilerin bunu pek çok merak ettiklerini ve eğer Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek için ihtilal (ayaklanma anlamında kullanılmıştır.) yapmak gerekiyorsa bunu çıkarmanın zor olmayacağını söyledi.”¹⁹

Şeklinde rapor etmiştir. Bu görüşmede, Sırp, Karadağ ve Bulgarlara verilecek muhtariyetin bir benzerini Ermeni Patriği, kendileri için de istemiştir.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Ermeniler, açıkça Ruslar’ın tarafını tutmuşlardır. Hatta Doğu Beyazıt’ı alarak, Eleşkirt vadisine doğru ilerleyen Rus Ordusunu, Osmanlı hâkimiyetindeki Ermeniler sevinç gösterileri ile karşılamışlardır.²⁰ Bu Rus işgali sırasında, Ermeniler Rus ordusuna filen öncülük emişler, hatta Osmanlı Ordusu’nu zor durumda bırakmak için bazı şehirlerde isyan ederek karışıklık çıkarmışlardır. Böylece Rus işgal hareketini kolaylaştırmışlardır. Ruslar tarafından işgale uğrayan Osmanlı şehirleri, Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum’da, Ermenilerin Ruslarla işbirliği halinde, Türk askerlerine ve Müslüman Türklere yönelik katliamlara giriştikleri, ırz ve mallarına yoğun bir şekilde saldırdıkları görülmüştür.²¹ Osmanlı-Rus cephe hattında, şehir ve köylerde bunlar yaşanırken, İstanbul’daki Ermeni Patriği Nerses Verjebetian ve dokuz Ermeni Piskoposu, Eçmiyadzin Katolikosluğu aracılığı ile Rus Çarından ve Prens Gorçakoftan Ermeni muhtariyeti için yardım edilmesini istemişlerdir. Ruslar’ın işgal ettiği Doğu Anadolu’daki Osmanlı topraklarının geri verilmemesi de Ermeni istekleri arasında bulunuyordu.²² Ermeni temsilciler bununla yetinmeyerek Ayastefanos’taki Rus Karargâhı’na giderek Grandük Nikola ile görüşmüşlerdir. Ruslardan, Osmanlı Ülkesindeki, Ermeni haklarının uluslararası bir antlaşma ile garanti altına alınması ve Doğu Anadolu bölgesindeki Kürt ve Çerkezlerle karşı kendileri lehine bazı idari ve hukuki ayrıcalıklar sağlanması yönünde isteklerde bulunmuşlardır. Ruslar,

¹⁸ Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, s. 95.

¹⁹ Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, s. 95.

²⁰ Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, Bilge Umar (çev.), İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1988, s. 115.

²¹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 120–121.

²² Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, TTK Yay., 1991. s. 78–79.

Ermeni Patriği'nin ve yanındaki heyetin ısrarlı istekleri üzerine Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) 16. maddesinde, Ermeniler lehine şöyle bir maddeyi Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişlerdir; *“Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerinden Rus işgali altında olup Osmanlı Devletine geri verilmesi gereken bölgelerin boşaltılması sırasında, iki devletin iyi ilişkilerine zararlı olabilecek karışıklıkların çıkmaması için Osmanlı Hükümeti bu bölgelerdeki Ermenilerin çıkarlarını vakit geçirmeden yapmayı ve bölgedeki diğer unsurlara karşı güvenliğini sağlamayı taahhüt eder.”*²³ Ayastefanos Antlaşması'nın yeniden düzenlenmiş hali olan Berlin Antlaşması'nın (12 Haziran 1878) 61. maddesinde yine Osmanlı Devletindeki Ermenilerin durumu şöyle yer almıştır; *“Osmanlı Hükümeti Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin, yerlerinin gereği olarak ihtiyaç duydukları düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alacağı önlemleri, sırası geldikçe, ilgili devletlere bildirir. İlgili devletlerde sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edeceklerdir.”*²⁴

Böylece Ermeniler, Osmanlı Devleti ve kendilerini ilgilendiren bir konuya uluslararası boyut kazandırmışlardır. Bu girişimleri ile hem Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerle karşı karşıya getirmiş, hem de kendileri yabancı devletlerin kullanımına açık bir hale gelmişlerdir. Osmanlı Devleti ile ilgili planları olan sömürgeci devletler, Ermenilerden acımasızca yararlanmışlardır. Bunun sonucunda 1878–1920 arasında yüzbinlerce Müslüman Türk, Ermeni çetelerinin katliamına maruz kalmıştır.

1878'den itibaren Osmanlı ülkesinde çok sayıda kanlı Ermeni isyanı ve saldırısı meydana gelmiştir. Bu saldırılara, Ermenilerin 1878'den sonra kurdukları Taşnaksutyun (1890) ve Hınçak (1887) örgütleri öncülük etmiştir. Ermeni Örgütleri, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Bir Ermenistan yaratmak için tedhiş [Terör] ve isyanı kendilerine araç olarak seçmişlerdir²⁵ Bu tedhiş ve isyanlar, Doğu Anadolu ile sınırlı olmayıp, devletin merkezi İstanbul'a da sirayet etmiştir. Hatta Osmanlı Padişahı Sultan II. Abdülhamit Han'a suikast düzenlemeye kadar varmıştır.²⁶

Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için tedhiş ve isyanı seçmelerinin nedeni olarak, Mim Kemal Öke;

“(Ermeni) Komitelerin Osmanlılarla mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri tesadüfî bir karar sonucu alınmamıştır. Maddi unsurlardan yoksun bir milliyetçilik akımının emellerini gerçekleştirebilmek için en radikal çözümleri

²³ Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 43–44.

²⁴ Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 47.

²⁵ Öke, **Ermeni Sorunu 1914–1923**, s. 76–77.

²⁶ Ural, **Ermeni Dosyası**, s. 97.

yeğlemesi adeta konjonktürel bir zorunluluktur. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun %87'sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Bırakınız Osmanlı Devletini, tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde bile, Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte, bu kuşkudan hareketle Ermeni komiteleri tedhişi iki açıdan gerekli gördüler. İlk bireysel tedhiş eylemleri ve toplu katliamlar, Ermenistan'da ikamet eden Müslümanları kaçırabilecek en etkili yoldu. Aynı Rumeli'den göçlerde olduğu gibi evlerini, Osmanlı Devleti can güvenlikleri sağlanamadığı takdirde bırakacaklar, göçe zorlanmayanlar ise giderek komiteciler tarafından soykırıma tâbi tutulacak ve yöre bir süre sonra tamamıyla Ermenilere kalacaktı. İkinci olarak ise, Ermeni komiteciler, Davalarını tek başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın uluslar arası siyasal sistemde önemli değişiklikler yapılması mümkün değildi. Komiteler, dünya siyasetine hâkim güçlerin bu konuya eğilmelerinin ancak "tedhiş" yoluyla Sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Şöyle ki, Doğu Anadolu'da isyanlar çıkarılarak Yöre halkı yeterince tahrik edilebilir ve Müslümanlar "misilleme" saiki ile Ermeniler üzerine yürürlerse, bölgede iç harp çıkması işten bile değildir. Hristiyan ve Müslüman tebaası arasında çıkan karşılıklı çarpışmaları durdurmaya çalışan Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, Komitelerin Batıdaki bürolarınca "katliam" şeklinde yansıtılacak ve devletler sözüm ona bu "kan dökümüne" son vermeğe davet edilecektir. Konuya eğilme gereğini duyan Büyük güçler benzeri hadiselerin gelecekte bir daha yaşanmaması için, Osmanlı Devletinden Ermeniler lehine yeni düzenlemeler yapmasını isteyecektir. Islahat yolunda atılan her adım, Ermenileri muhtariyete yaklaştıracaktır. Kısaca ifade edilecek olursa, Batı müdahalesi Doğu Anadolu'nun "Ermenileştirilmesi" için vazgeçilmez bir koşul, terör ise, o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegâne anahtarıydı."²⁷

Değerlendirmesini yapmak suretiyle, Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için takip ettikleri yöntemleri açık şekilde belirtmiştir. Ermenileri bu tedhiş ve isyanlarda koruyan-kollayan ve yönlendiren önce Rusya daha sonra ise İngiltere, Fransa İtalya, Avusturya-Macaristan ve Almanya çıkarları doğrultusunda, meseleye taraf olmuşlardır.²⁸

Ermeniler amaçlarına ulaşmak amacıyla hızlı bir faaliyet içerisine girerek, Osmanlı ülkesinde milli mücadelenin sonuna kadar isyan ve saldırılar düzenlemişlerdir.²⁹ Ermeni isyan ve ayaklanmalarında, Ermeni kiliseleri'nde görevli papazların önderlik ettiği ve kiliselerin komuta üssü olduğunu Osmanlı Devlet yetkilileri haber almıştır. Ermeni kilisesi ve Papazlarının ibadet ve din konusundaki çalışmalarından ziyade fesad ve şekavete hizmet ettikleri yine bilinen gerçeklerdendir. Ermeni Kilisesi aynı zamanda bağımsız Ermenistan Devletinin kurulmasına önderlik etmekteydi. Ermeniler de zaten kiliseden de bunu bekliyorlardı.³⁰ Kilise, Ermenilerin bağımsızlık sembolü durumundaydı. Ermeni kilisesi, Ermenilerin bu bakış açıları nedeniyle evrensellikten ziyade milli bir kilise konumunda

²⁷ Öke, **Ermeni Sorunu 1914–1923**, s. 77.

²⁸ Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, (haz.) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1995, s. 147.

²⁹ Ermeni isyanlarından ilki, 1890 Erzurum da patlak verdi. Erzurum'u, 1890 Kumkapı Gösterisi, 1893–1894 Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Sasun isyanı, 1895'de Babiâli gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankasının işgali, 1903 de II. Sasun isyanı, 1905'de Padişah Abdülhamid'e suikast teşebbüsü, 1909 Adana isyanı Ermenilerin çıkardığı onlarca isyan ve saldırılardan bazılarıdır. Ayrıntılı bilgi için, bkz. Hocaoglu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, ss. 185–396.

³⁰ Hasan Tatlı, **Ermenistan'ın Teşekkülü ve Türkiye İle İlişkiler (1877–1924)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 80.

olmuştur. Ermeni Kilisesi ve komitecilerin faaliyetlerine bazı ülkelerin sefarethaneleri de yardım etmekteydiler. Bu nedenle, Ermeniler çok iyi tertibat alarak, silah ve komitecileri, Osmanlı ülkesine zorluk çekmeden sokmayı başarmışlardır. Osmanlı Devleti bunları tespit etmede ve ipucu bulmada zorlanmıştır. Ermeniler o derece gizliliğe önem vermişlerdir ki kilise duvarlarının içine silah ve cephane saklamışlar ve bunları bulmak mümkün olamamıştır. Ermenilerin sakladıkları silah ve cephaneler ancak içlerindeki bazı vasıtalar suretiyle haber alınabilmiştir.³¹ Ermeni Tedhiş hareketinin dış kaynaktan destek gördüğünü, Fransız yazar Pierre Loti, “*Sevgili Fransa’nızın Doğudaki Ölümü*” adlı eserinde Ermenilerin dış devletleri Osmanlıya nasıl düşman ettiklerine dair bir olayı şöyle anlatmaktadır;

“Asyada [Anadolu Kastedilmektedir] bir şehirde [Elazığ], 1896 katliamları esnasında, Fransız Konsolosluğuna Fransız kimliği altında birçok Ermeni sığınmış. Bunlara kucak açmış olan Fransız Konsolosu etrafta neler olup bittiğini görmek için terasa çıkmış. Bu esnada arkasından gelen iki kurşun, kulağının, yanından geçmiştir. Arkasına dönünce, onu komşu evlerin birinden gözetleyen bir Ermeni’yi fark etmiş. Ermeni yakalanıp sorguya çekilince, sinsî saldırgan şöyle cevap vermiş; “Ben ateş ettim. Çünkü bundan dolayı Türklerin suçlanacağını ve konsolosu öldürdüklerinden dolayı Fransızların Türklere karşı ayaklanacağını düşündüm.”³²

Bu olay da yine, Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için her türlü manevrayı yapabileceğine ve sinsiliklerine bir örnek teşkil etmektedir. Ermeniler, bu gibi karalamaları, I. Dünya savaşı öncesi ve esnasında sıkça yapmışlardır.

B- I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti’nin İç Durumu

Avrupalı devletlerin karşılıklı birbirlerine savaş ilan ettikleri siyasi ortamda, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarının olumsuz etkisini daha atamamıştı. Bu savaşlarda geniş toprak kaybetmiş olan Osmanlı Devleti’nin artık tek başına Dünya siyasetini yönlendirici bir etkisi bulunmadığı gibi bununla beraber Avrupa siyasetinde bile dikkate değer bir etkisinin olması da beklenemezdi.

Osmanlı Devleti’nin iç durumuna bakıldığında, Osmanlı toplumunu oluşturan unsurların tam bir çözülme ve ayrılık yoluna girdiği görülmektedir. İlan edilen II. Meşrutiyet bile Osmanlı Devleti’ndeki ayrılıkçı girişimleri durduramamıştır.³³ Aynı dönemde siyasi partilerin kurulması da ayrılıkçı akımlara çözüm getirmemiştir. Bu dönemde kurulan, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf partileri, milliyetçilik ve İslamcılık, gibi saplantı derecesindeki düşünce akımlarından kendilerini kurtaramamışlardır.³⁴ Bu partiler, büyük devletlerin yardımlarından medet umarak her biri bir dış ülkeye yaslanmış o ülkenin Osmanlı Devleti’ndeki çıkarları ile eşdeğerde olan fikirleri benimsemişlerdir. Bu doğrultuda, İttihat ve Terakki Partisi Almanya’ya, İtilafçılar ise İngiltere’ye dayanmışlardır. Bu partiler Osmanlı

³¹ Mustafa Müftüoğlu, *Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamid Han*, İstanbul, Çile Yay., 1985, s. 251.

³² Pierre Loti, *Sevgili Fransa’nızın Doğudaki Ölümü*, (çev.) Tuğrul Baykent, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s. 25.

³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V. Ankara, TTK Yay., 1988, s. 374.

³⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, s. 374.

Devleti'nin çöküş sürecinden kurtulabilmesi için bu devletlerin yardımlarının şart olduğuna inanıyorlardı.³⁵ I. Dünya Savaşı eşiğindeki Osmanlı Devleti'nde hâkim durum güvensizliktir.

Osmanlı Devleti'nde, I. Dünya Savaşına, Almanya'nın yanında girilmesine taraftar bir grup oluşmuştur. Özellikle İttihat ve Terakki Partisi taraftarı Osmanlı Devlet adamları, Ruslarla hesaplaşmak istiyordu.³⁶ Eğer Rusya ile savaşa girilirse, Rus hâkimiyetindeki Müslümanların, Osmanlılar lehine ayaklanacakları beklentisi hâkimdi.³⁷ Osmanlı Devleti'nin bu harbe girmek isteğinin bir başka nedeni ise, önceki yıllarda [93 Harbinde] Rusların hâkimiyetine geçen Osmanlı topraklarını geri alma beklentisidir. Bu haleti ruhiye içinde, Almanya ile 2 Ağustos 1914'te ittifak antlaşması yapılmıştır.³⁸ Antlaşma gereğince, Rusya'nın, Almanya'ya savaş ilan etmesi halinde, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi [casus foederis-casus belli]³⁹ şartı konmuştur. Almanya, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan edince, Osmanlı Devleti'nin de ittifak antlaşması gereğince hemen savaşa girmesi gerekiyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmek için henüz bir hazırlığı olmadığından, Almanya'dan askeri malzeme gelene kadar Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruması sağlanmış, savaşa girmesi konusunda Almanlar tarafından ilk aşamada fazla sıkıştırılmamıştır. Ancak Almanların tavrı kısa süre sonra değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesini istemişler, bu doğrultuda İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Von Wangenheim, Enver Paşa'yı bir an evvel savaşa girilmesi için teşvik etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler paralelinde, Türk Boğazlarını geçerek İstanbul önlerine gelen Almanlara ait "Goeben" [Yavuz] ve "Breslau" [Midilli] adlı savaş gemileri, Rusya'ya karşı, Amiral Şuşon (Souchon) komutasında savaşa hazırlanmaları talimatını almışlardır.⁴⁰

C- I. Dünya Savaşı'nın Başlaması

XX. Yüzyılın başlarında emperyalist emeller taşıyan bir çok devlete karşı diğer bir takım devletler ise kendilerini korumak için bloklaşmaya girmişlerdir. Bunun yanında milliyetçilik duygusunun da son haddine varması, devletlerarası ilişkilerin daha da gerginleşmesine sebep olmuştur.

³⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V, s. 374.

³⁶ Akdes Nimet **Kurat, Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990. s. 242.

³⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 240-241.

³⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 242.

³⁹ Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasının ikinci maddesinin içeriğinde "casus foederis" yani "casus belli" bir deyim olup devletlerarası ilişkilerde düşman belli ve savaş sebebi anlamındadır.

⁴⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 242.

1914 yılına girildiğinde bu bloklaşma ve milliyetçilik son haddine gelmiş, savaşın çıkması için bir kıvılcım gerekmekteydi.⁴¹ 28 Haziran 1914'te Avusturya Veliahd Prensi Arşidük Fransuva-Ferdinand'ın Saray-Bosna'yı ziyareti sırasında Gavrilo Princip adlı bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi aranan bahane olmuştur.⁴² Veliaht Prensi'nin öldürülmesi karşısında Avusturya Sırbistan'a büyük bir ders verilmesi gerektiğine inanmıştır. Ancak, Sırpların, Slav ırkından ve Ortodoks olmaları, Rusya gibi büyük bir devletin, Slavların ve Ortodoksların hamisi olması nedeniyle Sırplarla savaş konusunda kendilerinde bir çekimserlik hâkim olmuştur.⁴³ Ama bu çekimserlik kendileri ile aynı kökenden gelen Almanya'nın, her şart altında Avusturya'nın yanında yer alacağını kesin olarak bildirmesiyle ortadan kalkmıştır.⁴⁴ Almanya böylece Avusturya'ya, Sırbistan'a karşı takınacağı tutumda veya izleyeceği politikada açık destek vermiştir.⁴⁵

Avusturya, 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'ın merkezi Belgrad'ı bombardıman ederek, savaş ilan etmiştir.⁴⁶ Rusya, Avusturya'nın daha ileri gitmesini engellemek ve istenmemesine rağmen çıkacak savaşta taraf olacağını bildiğinden, hazırlık amacıyla seferberlik tedbirleri almayı planlamıştır. Rusya'da seferberlik tartışmaları sürerken, Almanya, Rus seferberliğinin savaş ilanı sayılacağını açıklamış ve seferberliğin durdurulmasını isteyen 12 saat süreli bir uyarı (kesin uyarı) vermiştir.⁴⁷ Uyarıya Rusya'dan cevap alamayınca da, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etmiştir.⁴⁸

Rusya'nın seferberlik ilan etmesi üzerine, Fransa da seferberlik durumuna geçmiştir. Almanya, 3 Ağustos 1914'te Fransa'ya, 4 Ağustosta Belçika'ya savaş ilan etmiştir. Almanya'nın, Belçika'ya savaş ilan etmesi üzerine İngiltere, 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan etmiştir.⁴⁹ Böylece bir dünya savaşı başlamıştır.

1- Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi ve Savaşta Konumu

Amiral Şuşon komutasındaki, Yavuz, Midilli ve diğer Türk savaş gemileri Karadeniz'e açılarak, Rus limanları ile rastladığı Rus gemilerine hücum etmesi için gizli emir

⁴¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I (1914–1918)**, Ankara, yayınevi 1992, s. 102–103.

⁴² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, Ankara, TTK Yay., 1988, s. 365.

⁴³ Mete Tunçay ve Diğerleri, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908–1980**, (Yay.) Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002. s. 53.

⁴⁴ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I (1914–1918)**, s. 103.

⁴⁵ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.V, s. 367.

⁴⁶ Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan-1918'e**, Ankara, İmge Yay., 1989, s. 251.

⁴⁷ Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan-1918'e**, s. 251.

⁴⁸ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I (1914–1918)**, s. 104.

⁴⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V, s. 373.

almıştır. (25 Ekim 1914). Bu gizli emri Osmanlı Devlet adamlarından sadece Enver ve Cemal Paşalar biliyordu.⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini Kazım Karabekir Paşa;

“30 Ekim (1914) Cuma günü Kurban Bayramıydı. Erkenden Daireye geldim. Dün donanmalar arasında savaş başladığı haberini öğrendim. Fazla ayrıntı bilen yoktu. Bugün Liman Paşa da (von Sanders) erkenden gelmiş, beni istemiş. Orta kattaki odasına indim. Liman Paşanın ordu karargâhı Pengaltı'da Harbiye Mektebine nakledilmişti. Islah heyeti makamına da bilgi almak ve Enver Paşa ve diğerleriyle görüşmeye gelirdi. Odasına girdiğimi görünce çocuk gibi sevinerek masasından fırladı. Beni odanın kapısında karşıladı. Ellerini birbirine vurarak “got zay dank Kazım bey got zay dank”⁵¹ diye bağırmaya ve kelimelerin ahengine uyarak iri vücudunu dizlerinin elastikiyetine uydurdu. Ve büyük bir oh çekerek:

*Sende haber aldın mı Kazım Bey? Sonunda savaşa girdik. Rus Donanması Boğaz yakınına gelmiş ve bizim donanmaya saldırmış, bizim donanma Rusların bir Torpil gemisini batırmış, diğerlerini de çekilmeye mecbur etmiş. Bunun üzerine donmamız Rus kıyılarını bombalamaya gitmiş.”*⁵²

Kaydını düşerek, Osmanlı Devleti'nin savaşa nasıl girdiğini açıklamaktadır. Olayın ilginç yanı, Osmanlı Donanması da emrine verilen Amiral Şuşon, Karadeniz'deki çarpışma haberini, Osmanlı yetkililerinden önce İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliğine telsizle bildirmiştir.⁵³ Osmanlı Devlet adamları da haberi ilk olarak Alman Büyükelçiliğinden öğrenmişlerdir. Bu durum karşısında, Padişah ve Osmanlı Hükümet üyelerinden birçoğu şaşkınlığa uğramıştır. Çünkü Osmanlı Vekiller Heyetinin gemilerin Karadeniz'e çıkışını yasaklayan önceden alınmış kararı bulunuyordu. Osmanlı Sadrazamı barışı korumak amacıyla vakit kaybetmeden Rusya'ya başvurmuştur. Ancak Rusya bu girişime Osmanlı Maslahatgüzarının pasaportunu iade ile cevap vermiştir. Ardından Ruslar, 31 Ekim 1914'te Doğu Beyazıt'a saldırarak savaşı fiilen başlatmışlardır. 3 Kasım 1914'te Rusya, Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmiştir. 5 Kasımda ise Rusların müttefiki olan İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri bloğunda yer alan ülkelerin hepsine aynı gün resmen savaş ilan etmiştir.⁵⁴

2- Osmanlı Devleti'nin Savaştığı Cepheler

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasıyla Avrupa'da çıkmış olan savaş, Asya kıtasına da yayılmıştır. Osmanlı Devleti kendisini hiç ummadığı çok cepheli bir savaşın içinde bulmuştur. Irakta, Filistin-Suriye, Çanakkale, Galiçya ve Kafkasya'daki cephelerde amansız

⁵⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 243.

⁵¹ Almanca “Gott sei Dank”, Türkçe de “Allaha şükür” anlamındadır.

⁵² Kazım Karabekir. **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C.2, İstanbul, Emre Yay., 1994, s. 360.

⁵³ Karabekir. **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C.2, s. 361.

⁵⁴ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.12, İstanbul, Çağ Yay., 1993. s. 180.

savaşlarla karşı karşıya kalmıştır.⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerden, Çanakkale, Irak ve Galiçya cepheleri ilk dönemlerde savunma cepheleridir. Kafkas ve Filistin-Suriye cepheleri ise taarruz cepheleridir. Bu cepheler içerisinde en kanlı ve zayıfatı en fazla olanlar Çanakkale ve Kafkas cepheleri olmuştur. Osmanlılar, Çanakkale cephesinde üstün düşman kuvvetlerine karşı tarihte eşi ender görülen bir zafer kazanmıştır. Diğer cephelerde ise savaşın sonuna kadar büyük çaplı ve savaşın sonucunu etkileyecek büyük bir değişim olmamıştır.

a- Kafkas Cephesi

Kafkas cephesi araştırma konusunu yakından ilgilendirdiğinden bu cephedeki savaşa daha ayrıntılı değinilecektir. Kafkas cephesindeki, Osmanlı Ordusu'nun, Türk-Rus sınırını birkaç noktadan geçerek Erzurum-Kars arasındaki Köprüköy civarında Rus Ordusu ile savaşa tutuşması ile çarpışmalar alevlenmiştir. Köprüköy savaşında Osmanlılar, Rusları yenilgiye uğratarak (10 Kasım 1914), Artvin, Çoruh, Ardahan ve Oltu'yu Ruslardan geri almıştır. Osmanlı Ordusu, Kafkas Cephesinde planlama aşamasında yapılan hatalar ve mevsim şartları dikkate alınmadan taarruzu devam ettirmesi neticesinde, iyi teçhiz edilmiş, sayıca üstün Rus kuvvetlerine çatmıştır. Sarıkamış civarında, Ruslar karşısında büyük bir yenilgi almıştır. Osmanlıların geri aldıkları yerler tekrar Rus hâkimiyetine girmiştir. Kafkas cephesindeki bu yenilgi neticesinde Osmanlı Ordusunun taarruz kabiliyeti tamamen yitirilmiştir. Ruslar, Ocak 1916'da karşı taarruza geçerek, Şubat'ta Erzurum gibi müstahkem bir Osmanlı Savunma üssünü ele geçirmişlerdir.⁵⁶ Rusların bu başarısında etkin olan nedenlerden biri de Osmanlı ve Rus tebaası Ermenilerin, Ruslarla işbirliği halinde, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetleridir.⁵⁷

b- Kanal Cephesi

Bu cephenin açılmasındaki asıl amaç Mısır'da Osmanlı Hâkimiyetini yeniden sağlayarak, Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek ve İngilizlere burada bir cephe açmaktır. Cepheye verilen önem nedeniyle Cemal Paşa, IV. Ordu Komutanlığına getirilmiştir. 1915 Şubat'ında kanalı geçmek için biri kıyıdan ve diğeri güneyden olmak üzere iki koldan taarruza geçmiştir. Ancak gerekli ulaşım araçlarının sağlanamaması ve ordunun ikmalinin tamamlanamaması gibi sebeplerden bu taarruz başarısız olmuştur. Daha sonra Çanakkale savaşının başlaması üzerine bir kısım kuvvet bu cepheden alınarak Çanakkale Cephesine gönderilmiştir. 1916

⁵⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.12, s. 185.

⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK Yay., 1993, s. 420-421.

⁵⁷ Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, Kamer Yay., 1998, s. 266-267.

yılında İngilizler harekete geçerek bu cephedeki Türk birliklerini geri çekilmeye mecbur etmişlerdir. İngilizler Sina Yarımadasını ele geçirerek Suriye'ye kadar ilerlemişlerdir.⁵⁸

c- Çanakkale Cephesi

İtilaf Devletlerinin bu cepheyi açmaktaki amaçları Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul ele geçirip Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak ve Rusya'ya yardım etmek olarak açıklanabilir. İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazına karşı teşebbüsleri savaşın başlamasından itibaren söz konusu olmuş, ancak Osmanlı Devleti'nin henüz tarafsız olduğu bir dönemde bu girişim üzerinde fazla durulmamıştır. Osmanlı Devleti savaşa katıldıktan sonra ise yapılacak askeri bir teşebbüs ile boğazların ele geçirilmesi tasarısı ciddi bir şekilde gündeme gelmiştir. Özellikle İngiliz Deniz Bakanı W. Churchill bu düşüncenin bayraktarlığını yapmıştır. Ona göre Çanakkale Boğazı bir donanma ile zorlanırsa boğazları ve İstanbul'u ele geçirmek mümkün olabilecekti. Churchill bu düşüncesini İngiliz Hükümetine ve Genelkurmay Başkanlığına kabul ettirmeye muvaffak olmuştur.

Bu düşünce ile açılan Çanakkale Cephesi, müttefik donanması tarafından, 19 Şubat 1915'den itibaren Çanakkale Boğazının iki yakasındaki Türk tabyalarını bombalamaya başlamıştır. 18 Mart tarihine kadar süren bu bombardımanlar, bu tarihten itibaren Müttefik donanmasının kati şekilde boğaza girmesi ile şiddetlenmiştir. Boğaza giren düşman kuvvetleri ağır kayıplara uğrayarak geri çekilmişlerdir. Çanakkale boğazını denizden geçemeyeceklerini anlayan İtilaf Devletleri kara harekâtını başlatmışlardır. Çanakkale'nin kara kısmında, Anafartalar, Conkbayırı ve Arıburnu'nda yapılan muharebelerde Mustafa Kemal Paşanın komuta ettiği Türk birlikleri karşısında büyük can ve mal kaybına uğrayarak çekilmişlerdir. Yaptıkları bütün teşebbüslere rağmen Çanakkale'yi geçemeyeceğini anlayan İtilaf Devletlerinin komuta kademesindekiler bu cepheyi boşaltarak geri çekilmişlerdir. Bu suretle cephe kapanmıştır.⁵⁹

d- Irak Cephesi

Bu cephe İngilizler tarafından iki amaçla açılmıştır. Bu amaçlardan biri Abadan Petrollerini korumak, diğeri ise Kuzeye doğru ilerleyerek Ruslarla birleşmek ve bu suretle Anadolu'yu çember içine almaktır. 1914'te Basra Körfezi'nden Basra Şehrine asker çıkaran İngilizler, Türk kuvvetlerinin İran'a girerek Hindistan'ı tehdit etmelerini önlemek

⁵⁸ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, Alkım yay., 1987, s.122.

⁵⁹ Cihat Göktepe, **Birinci Dünya Harbi'nde Konya'dan Şehid Olanlar Üzerine Bir İnceleme**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 1993, s. 19.

istemişlerdir. Kut-el Amara'ya kadar ilerleyen İngiliz kuvvetleri burada Türk Kuvvetleri ile karşılaşmışlardır. Bu muntıkada yapılan muharebelerde İngilizler Türk Kuvvetleri önünden geri çekilmek istemişlerdir. Ancak Türk Kuvvetleri İngiliz Kuvvetinin etrafını çevirerek, General Towsend Komutasındaki 18.000 İngiliz Askerini esir etmişlerdir. Bu zafere rağmen başarı Türk tarafında uzun süreli olmamıştır. İngilizler Basra'ya yeniden asker çıkararak Bağdat'a kadar ilerlemişlerdir.⁶⁰

e- Suriye-Filistin Cephesi

Kanal cephesi'nin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine İngilizler Suriye sınırlarına dayanmıştı. İngiliz Kuvvetleri Aden'den ve Süveyş'ten Osmanlı sınırlarının içine doğru ilerleyerek, Gazze'ye kadar işgal etmişlerdir. 1917 yılında bu cephenin önemli savaşları Gazze'de olmuştur. 1917'nin Kasım ayı başında 191.000 kişilik İngiliz Kuvvetine karşın 40.000 kişi ile çarpışan Türkler on günlük bir savaştan sonra İngilizlere mağlup olarak, Gazze'den çekilmişlerdir. Genaral Allenby komutasındaki İngilizler ilerlemelerine devam ederek Aralık ayında Kudüs'ü işgal etmişlerdir. 1918'de Yafa'da yapılan muharebeler İngilizlerin başarısı ile sonuçlanmıştır. Filistin Cephesinde Osmanlıların, IV. VII. ve VIII. Orduları İngilizlere karşı savaşıyordu. Osmanlı Orduları, mevcut şartlarda Filistin cephesinde son muharebeden sonra tutunamayacağını anladığından geri çekilerek, Karatepe-Dicle hattında bir cephe tutmuştur.⁶¹

f- Galiçya Cephesi

Romanya, İtilaf Devletleri safında savaşa katılınca, Almanya, Avusturya ve Türk Kuvvetleri müştereken Galiçya da bir cephe açtılar. Bu cephede Romanya Kuvvetleri imha edilmiş ve 1917'de bu cephe kapanmıştır.⁶²

D- I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin ve Türklerin Durumu

1- Ermenilerin Durumu

I. Dünya savaşı öncesinde (1913), Rusya, İngiltere, Fransa İtalya, Avusturya-Macaristan ile Almanya'da Ermeni meselesine taraf olmuşlardır. Bu ülke temsilcilerinin katılımıyla bir uluslararası komisyon toplanmış ve Ermeni meselesi görüşülmüştür. Bu komisyonda Ermeniler lehine bazı kararlar alınmıştır. Komisyonda alınan karar, Osmanlı Devleti'nin içişlerine açık şekilde müdahale olup, Ermenilerin de yaşadığı altı Doğu

⁶⁰ Göktepe, **Birinci Dünya Harbi'nde Konya'dan Şehid Olanlar Üzerine Bir İnceleme**, s. 22.

⁶¹ Salih Polatkan, **Birinci ve İkinci Dünya Savaşları**, İstanbul, 1986 s. 64.

⁶² İsmail Özçelik, Nuri Yavuz ve Mehmet Alpargu, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara, 1991, s. 59.

Vilayetinin yönetiminin Avrupalılara bırakılmasını içermekteydi. Bu karar, “Hristiyan tercihen Avrupalı, beş yıl müddetli ve sultanın rızasıyla tayin olunmuş bir genel vali başkanlığında [Doğu Anadolu Bölgesinde] bir Ermeni bölgesi kurmak, Genel Valinin hükümetin başkanı olması ve seçimle bir idari meclis teşkil ettirmektir.” Bu kararın devamında, eşit sayıda Müslüman ve Ermeni’den oluşacak özel ve bölgesel bir idare kurmak istenmiştir. Rusların yaptığı bir teklif neticesinde, Avrupalı subaylar komutasında bir jandarma heyeti teşkil edilmesi de gündeme gelmiştir.⁶³

Osmanlı Devleti, komisyonun aldığı kararları ilk aşamada kabul etmemiştir. Buna karşılık Anadolu’nun altı bölgeye ayırarak, bunlardan dördüne Türk genel müfettiş tayin edilmesini bunların maiyetine Avrupalı iki vali yardımcısı görevlendirilmesi, şeklinde karşı öneri sunmuştur. Ancak yapılan görüşmeler neticesinde Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu’nun iki genel müfettişliğe ayrılması, Avrupalı vali tayini, arazi ve köylüler hakkında idari-adli ıslahat yapılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu esasta yazılan protokol Türkiye ve Rusya tarafından 8 Şubat 1914’te imzalanmıştır.⁶⁴ Oluşturulan genel müfettişliklerden (genel valilikler), Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerinden oluşan kısma, Norveçli Hoff, Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri genel müfettişliğine ise Hollandalı Westenek’in [Vistenge] atanmaları, gerekli temaslar yapıldıktan sonra, padişah emri çıkmıştır.⁶⁵ Ancak kısa süre sonra, I. Dünya Savaşı’nın çıkması, Osmanlı Devlet Hâkimiyetinin yok sayılması anlamına gelen bu proje uygulanamamıştır. Osmanlı Ülkesinde faaliyet gösteren Ermeni Komitelerinden ilkinin Paris’te kurulmasını ve Doğu bölgesinin yönetiminin iki Avrupalıya verilmesini sağlayan yabancı devletler idi. Ancak bu duruma uygun ortam yaratanlar ise Ermenilerdir. Bu gelişme, Ermenilerin dış devletlerle olan bağlantısının en mühim delilidir.⁶⁶

I. Dünya savaşının çıkması üzerine, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni Komite temsilcileri, Osmanlı Devleti’nin savaşa taraf olması halinde tutumlarını belirlemek amacıyla bir araya gelmişlerdir. İstanbul Galata’daki, Ermenilere ait Büyük Merkez Okulunda, patrikhane memurlarının başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak ve diğer komite temsilcilerinin katılımıyla “Birleşik Milli Ermeni Kongresi” yapılmıştır. Ermeniler ilk aşamada, “*Ermenilerin, Osmanlı Devletine sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları ve dış tesirlere kapılmamalarını*” telkin eden bir karar almıştır. Bununla beraber, 1914 Haziran

⁶³ Karabekir, **Ermeni Dosyası**, s. 147.

⁶⁴ Karabekir, **Ermeni Dosyası**, s. 147–148.

⁶⁵ Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 156; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, Yeni Matbaa, 1950, s. 401–404.

⁶⁶ Levon Penos Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Kum Saati Yay., 2001, s. 84.

ayında Erzurum'da Doğu Vilayetleri başta olmak üzere çeşitli ülkelerden gelen temsilcilerin katılımı ile yapılan başka bir toplantıda, Osmanlı Devletine karşı sadakat duyguları ortadan kalkmıştır. Bu toplantıda; *“Rus Ordusu hudûddan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her tarafta birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı Ordusu iki ateş arasında bırakılacak, mebanî ve müessesat-ı emiriye bombalarla berhava edilecek, yakılacak, hükümetin kuvveti dâhilde işgal olunacak, levazım silahlarıyla Ruslara iltihak edilecek ve kıtalarından firar edenler çeteler teşkil edeceklerdi.”*⁶⁷ Ermenilerin, İstanbul'da aldıkları telkin mahiyetindeki kararın, Osmanlı Devleti'ne sadakatten ziyade, gerçek amaçlarını gizlemeye ve Osmanlı Devleti'ni kuşkulandırmamaya yönelik olduğu, savaş başladığı zaman anlaşılmıştır.

Ermeniler, planlarını uygulamaya önce Rusya'da başlamışlardır. Rus Ordusunu takviye etmek amacıyla, Rus, Osmanlı ve diğer ülkelerden çok sayıda Ermeni gönüllüsü intikam alayları oluşturarak Kafkasya bölgesine gelmişlerdir.⁶⁸ Eçmiyadzin Ermeni Katolikosu (Katogigosu), Rus Çarını ziyaret etmiş ve Çar'a hitaben; *“Osmanlı Ermenilerinin kurtuluşu, kendilerini kesinlikle Türk hâkimiyetinden ayırarak bağımsız bir Ermenistan kurulmasından ve bunları da Büyük Rusya'nın kudretli himayesine vermekten başka bir suretle mümkün değildir.”* diyerek din adamı kimliğini, temsil ettiği Ermeni toplumu nezdinde siyasi açıdan aktif şekilde kullanacağını beyan etmiştir. Rus Çar'ı, Katolikos'un sözlerine cevaben; *“Saygıdeğer peder, cemaatinize söyleyiniz, Ermenileri parlak bir gelecek bekliyor.”*⁶⁹ Şeklindeki ifadesiyle, Ermeniler'den azami ölçüde yararlanacaklarını belirtmiştir. Bu görüşmeden sonra, Eçmiyadzin Ermeni Katolikosluğu'nun resmi yayın organı olan *“Ararat Dergisi”* de [Ağustos 1914 tarihli sayısında], Ermeni toplumuna hitaben, çıkmış olan savaşta Rusya lehine aktif bir şekilde katılımın sağlanmasını içeren, Ermenice, Rusça, İngilizce ve Türkçe bir bildiri yayınlamıştır. Şöyleki;

“İsa Mesih'in sözü ve ezeli ilahi iradeyle bütün Ermenilerin Katolikosu (Katogigosu) Ararat Ana Kilisesi Yüce Kürsüsünün Ulu Patriği, Kutsal Eçmiyadzin'in Katolikosu [Katogigosu Kevork]:

Saygıdeğer Deleğelere, Yüksek Grup Vekillerine, Muhterem Papazlara, Saadetli İleri gelenler Topluluğu ve Mal Sahiplerine, Tüccar ve Sanatkârlara, Alnının Akı ile Geçimini Temin Eden Çiftçilere, Hayırlı ve Önemli Hizmetlerde Bulunan Öğretmen ve Eğitimciler, Milli Meselelerle Uğraşan Yüksek Kişilere, velhasıl Ana Kilisenin Hakiki Evlatlarına; İsa adına selam ve Katogigosluk Makamından Takdisler.

Dışarıdan düşmanların vatanımıza, Büyük Rusya'ya hücum ettiklerini biliyorsunuz. Hükümetimizin barışçı arzularına ve iyi niyete bağlı çalışmalarına

⁶⁷ Öke, *Ermeni Sorunu 1914–1923*, s. 101–102.

⁶⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* (ATBD), Belge No. 1895, C. XXXI, Sayı:81, ATASE Yay., (Aralık 1982)

⁶⁹ Öke, *Ermeni Sorunu 1914–1923*, s. 102.

rağmen; ne yazık ki medeni Avrupa millet ve hükümetleri arasında dehşetli bir savaş başladı. Felaket ve dehşetle dolu olan bu tarihi anda, Büyük Rusya halkı için pek fazla teselli verecek olan şey; bir ailenin ferdi gibi işbirliği ve içten dostlukla, hakkın ve adaletin müdafaası ve milletlerin istibdada ve haksızlığa karşı korunması çalışmasıdır. Birlik; zafer ve saadetin sağlayıcısı ve tek noktada birleşmek, iyi çalışmanın yaratıcısı ve kahramanlık hareketinin esasıdır. Her tarafta bulunan bütün manevi evlatlarımızdan her birinin büyük neşe ve muhabbetle hükümete karşı olan siyasi ve şahsi vazifelerini, büyüün bir yurdumuzu ve onun şerefini savunmak üzere, bizzat yerine getirmelerini bildirmekle teselli bulmuş oluruz. Ermeniler de, Rus İmparatorluğu'nun şefkat altında bulundurması ve büyüklüğüne karşı, geçmişte olduğu ve asırlardan beri devam edip tarihçe de ispatlandığı üzere; bağlılığını ve bu fikre karşı sebat ve metanetle daima hazırlanmış bulunduğunu göstermelidir.

Manevi evlatlarımızın, kendilerinden öncekilere uyup, şahıslara düşen vazifeleri büyük cesaret ve fedakârlıkla yerine getireceklerine güvenerek, bu dini emirnamemizle onları başarıya ulaştırmayı ve vatanımız Büyük Rusya'nın selamet ve namusu için savaşa girmeye hazırlananların muhtaç ailelerine gönülden ve süratle maddi ve manevi, kardeşçesine yardımda bulunulmasını arzular ve bunu teşvik ederiz. Bu müthiş savaşın devamı süresince tedavi yardımı muhtaç birçok yaralılar olacaktır. Bunlara da herkesin büyük bir süratle yardım etmesi ve ıstıraplarını dindirmeye gayret göstermesi, bu vatanın çocukları için Hristiyanlık icaplarındandır.

Rusya'nın kahraman askerlerine başarı ve zafer için dua eder ve hepinizi takdis ile Büyük Rusya Hükümeti'nin her türlü tehlike ve düşman şerrinden korunmasını ve büyük bir zafer kazanarak ilelebet yaşamasını ve kendisine bağlı bütün tebaasına neşe ve saadet ihsan etmesini Tanrı'dan temenni eylerim.”

*Bütün Ermenilerin Katolikosu (Katogigosu)
V.Kevork⁷⁰*

En yetkili din adamının, Rusya lehine böyle bir bildiri yayınlaması, bazı Ermenilerin savaşa taraf olma konusunda azda olsa gösterdikleri çekingenliklerini bırakmalarını sağlamıştır. Ermeniler bu bildiriden sonra Müslüman Türklerle yüzyıllardır bir arada barış içinde hiç yaşamamış gibi Türklere yönelik seri ve örgütlü bir şekilde tedhiş ve katliamlara başlamışlardır.

a- Kafkas Cephesinde Ermeni Faaliyetleri

Ermenilerin, kendileri lehindeki bu açık tutumlarından azami ölçüde yararlanmak isteyen Ruslar, Osmanlı, İran ve Kafkasya'daki Ermeniler'den gönüllüler toplamaya başlamışlardır.⁷¹ Ruslar, ilk aşamada, Muş Van ve Bitlis'ten gelme Ermenilerden oluşturdukları 6000–8000 arasındaki gönüllü kıtalarının 6000 kişilik kısmını Kağızman'da, diğer gönüllü kıtasını da Iğdır'da eğiterek Osmanlı Ülkesine sevk etmişlerdir.⁷² Bunlar, 1000 kişilik gönüllü [Druzina-gerilla] çete grupları haline getirilmiş ve başlarına aslen Ermeni olan

⁷⁰ Musayev, “Ermeni Genosidi” Yoxsa Türk-Müselman Soyqırımı,” s. 112.

⁷¹ ATBD, Belge No. 1807–1809, S: 81, s. 28.

⁷² McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 204.

ve Rus Ordusunda general rütbesini taşıyan Nazarbekov'u atamışlardır. Ermeniler'den oluşan diğer gönüllü birliklere de yine Ermeni kökenliler kumanda etmekteydiler. Ruslar, bu gönüllü alaylarına kumanda etmeleri için Müslüman Türk düşmanı azıllı Ermenileri getirmeye bizzat özen göstermişlerdir. Bu doğrultuda, Ruslar, Balkan Savaşlarında, Bulgar Ordusunda hizmet ederek Türk düşmanlığı ile meşhur, Ermeni asıllı tecrübeli çeteci Antranik'in kumandasına tamamı Ermenilerden oluşan 1000 kişilik bir gönüllü birliği vermişlerdir. Antranik'in emrindeki çete, Kuzey İran da Rus kuvvetlerine öncülük etmekle görevlendirilmiştir. Ermenilerden oluşturulan diğer üç gönüllü alay da Osmanlı sınırlarına doğru yaklaşarak çete faaliyetine başlamışlardır. Armen Garo (Karakin Pastırmacıyan) adlı Osmanlı eski mebusunun da yardımcı olduğu Genaral Dero (İğdırlı Dro), emrindeki ikinci gönüllü Ermeni çetesi [alayı] İğdır'da bekletilmiştir. Bu çete daha sonra, Doğu Beyazıt üzerinden hareketle Van'ı işgal edecek olan Rus ordusuna öncü kuvvet olmuştur.⁷³ Bu şekilde Kafkasya da gönüllü 60 bin Ermeni çeteci Rusların yanında çarpışmalara katılmaktaydı.⁷⁴

Kendi kaynaklarına göre I. Dünya Savaşı süresince Ermeniler, cephelerde fiilen 200 bin kişilik bir silahlı güç ile İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmışlardır.⁷⁵ Bu durum İngiliz kaynaklarında 180 bin kişiden fazla olarak yer almaktadır.⁷⁶ Ermenilerin sebep olduğu gelişmeler karşısında Osmanlı Devlet ve ahalisi tedirgin olmuştur. Zira Rusların, silahlandığı Ermeni çeteleri, Osmanlı Ülkesinin içlerinde Müslüman Türk halkı katletmeye başlamışlardır.⁷⁷ Ermeni çetelerin faaliyet gösterdikleri alan yalnız Doğu Anadolu ile sınırlı olmayıp, Anadolu'nun iç bölgelerinde dahi çeteler halinde teşkilatlandıklarını, Osmanlı Devlet'i haber almıştır.⁷⁸

Sarıkamış bozgunundan (Aralık 1914) sonra, Kafkas Cephesindeki Osmanlı Ordusu çökmüş ve taarruz kabiliyetini yitirmiştir. Osmanlı Ordusundan geriye sadece 20 bin kişilik bir kuvvet kalmıştır.⁷⁹ Bu nedenle Kafkas Cephesindeki savaşta üstünlük Rusların eline geçmiştir. Ruslar, 1915 yazına kadar hazırlıklarını tamamlayarak, Doğu Anadolu'yu işgale başlamışlardır. Ruslara bu konuda öncülüğü ve danışmanlığı Ermeniler yapmıştır. Ermeni

⁷³ Öke, **Ermeni Sorunu 1914–1923**, s. 102.

⁷⁴ Hikmet Özdemir ve Diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yay., 2004, s. 58.

⁷⁵ Hikmet Özdemir, v.d., **Ermeniler , Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yay., 2004., s. 58.

⁷⁶ UK, ARCHIVES, FO 608/154; Naklen, Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s. 66.

⁷⁷ Öke, **Ermeni Sorunu 1914–1923**, s. 102.

⁷⁸ **ATBD**, Belge No. 1810, C. XXXI, S: 81.

⁷⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 283–284.

gönüllülerinin başındaki Ermeni Nazarbekov, Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun genel komutanı Yudenic'in baş müşaviri ve yardımcısı olmuştur.⁸⁰

Osmanlı Ülkesi'nin Doğusundaki Van, Bitlis, Muş ve Erzurum çevresinde nüfusun % 25'ini oluşturan Ermeni nüfus bulunuyordu. Bu şehirler ve yakın çevresinde oturan Ermeniler, Taşnaksutyun komitesinin öncülüğünde teşkilatlanmışlardır. Teşkilatlanan Ermeniler, Osmanlı ülkesinin içlerinde gizli silah depoları meydana getirmişler ve dışardan gelen tahrik ve kışkırtmalarla Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca faaliyete başlamışlardır. Ermeniler, Osmanlı Ordusunun durumu hakkında durmadan Ruslara casusluk yapmışlardır.⁸¹ Rus Generali Maslofski, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi* adlı eserinde, Ermenilerin bu çalışmalarını şöyle nakletmektedir: "...Harpte sebat gösteremediklerinden dolayı bu Ermeniler Keşif işlerinde [İstihbarat] ve rehber ve kılavuz gibi umurda istihdam olunuyorlar idi ki bu sahada emsalsiz idiler."⁸² İfadesiyle düşmekle Osmanlı Ermenilerinin, Devlete karşı düşmanca tutumlarını teyit etmiştir.

Tahrikler neticesinde, Osmanlı vatandaşı Ermeniler, 13–14 Nisan 1915 tarihinde Van'da isyan ederek, Müslüman Türkleri katletmeğe başlamışlardır. Şiddetli çarpışmalar sonucunda Van şehri Ermeni isyancıların kontrolüne geçmiştir. Gelişen bu yeni durum nedeniyle, Ruslar işgal hareketlerini Van üzerine yöneltmişlerdir.⁸³ Bu suretle Ermeniler, Van ve civarını, Ruslara teslim etmişlerdir. Bunun akabinde Doğudaki Osmanlı şehirleri, (Erzurum, Erzincan, Bitlis, Ağrı, Trabzon Gümüşhane vb.) Ermenilerin çetelerinin öncülüğü neticesinde Rus ordusunun işgaline uğramıştır.⁸⁴

Ermenilerin yaptıkları düşmanca çalışmalar ve savaşta Rusya'nın yanında bulunmaları nedeniyle, Kafkas Cephesine yakın bölgelerdeki Ermenilerin, cephe gerisindeki güvenli yerlere nakledilmeleri gündeme gelmiştir.

b- 1915 Geçici Sevk ve İskân Kanunu

Ermenilerin, Ruslar lehine, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinde durmadan çetecilik yapmaları ve cephe hattının arkasına sızarak Osmanlı Ordusu'nu iki ateş arasında bırakmaları üzerine Ermenilere karşı tedbir alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu kararın alınmasına, Osmanlı Devleti ve Ordusu'nda görevli Ermenilerin büyük çoğunluğunun kışkırtmalara kapılarak görevlerini terk etmeleri de katkı sağlamıştır. Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeni

⁸⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 285.

⁸¹ Özdemir ve diğerleri, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 56–57, Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 286.

⁸² G. Maslofski, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, (çev.) Nazmi, Yayınevi Yok, Ankara, 1935, s. 31.

⁸³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 286.

⁸⁴ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 420–421.

askerler silahları ile birlikte firar ederek eşkıyalık ve çetecilik yapmaya başlamışlardır.⁸⁵ Bunun dışında, Ruslar, Ermenilerin, Türkiye’deki ayaklanmalarında kullanılmak üzere, İngiliz ve Fransızlar’dan İskenderun’a silah ve cephane depolamaları isteğinde bulunmuşlardır.⁸⁶ Bu durumla bağlantılı olmak üzere İngiltere’nin Mısır’daki diplomatik temsilcisi M. Chcetham, dışişleri bakanlığına gönderdiği bir telgrafında;

“Bogos Nubar Paşa’nın, Türkiye ile reformlar konusunda pek anlaşılmak umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin, Adana, Mersin ve İskenderun’a yapılacak bir çıkartmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırsa Türkiye’ye karşı isyan edebileceklerini” bildirmiştir.⁸⁷ Osmanlı Devlet adamları bu gelişmelerden ürkmüş ve acil tedbir almayı gerekli görmüştür. Gelişmeler karşısında Osmanlı İçişleri Bakanı Talat Paşa, Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmamaları için Erzurum Mebusu Vartkes Efendiyi uyarmıştır.⁸⁸ Bu uyarıya rağmen Ermenilerin, Osmanlı Devleti ve Müslümanlar aleyhindeki düşmanca faaliyetleri son bulmamıştır. Bütün gelişme ve olaylar Ermenilerin, Osmanlı Devletine karşı bir savaş başlattıklarına delalet etmekteydi. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse, Sivas bölgesi savaş alanı olmadığı halde 30.000 Ermeni silahlanmış olup, bunların yarısı Rus ordusuna katılmış, yarısı ise bölgede kalarak Osmanlı birliklerine arkadan saldırmak için fırsat beklemişlerdir.⁸⁹ Bu fırsat ellerine geçtiğinde ise çekinmemişlerdir. Osmanlı Ülkesinin her tarafında peş peşe çıkan Ermeni isyan ve saldırıları adeta bir iç savaş görünümündedir.⁹⁰ Zaten Ermeni ihtilal Komitelerinin de kuruluş amacı olarak, Osmanlı Ülkesindeki Ermenileri silahlandırarak isyanlar çıkarmak, devlete her açıdan zarar vermek ve yabancı devletlerin müdahalesini sağlamaktır.⁹¹ Bu amaçla Ermenilerin, Ruslarla işbirliği yaptıkları dikkatlerden kaçmamıştır. Bölgedeki Osmanlı İstihbaratı kısa sürede durumu haber almış ve merkezi uyarmıştır.⁹²

⁸⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 51/192; BOA. DH. ŞFR, nr. 52/249–52/285; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1995, s. 7

⁸⁶ Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s. 59.

⁸⁷ Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s. 59.

⁸⁸ Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s. 61.

⁸⁹ Nejdett Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, Ankara, KÖKSAY Yayınları, 1999, s. 20–21.

⁹⁰ Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, s. 22–23.

⁹¹ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1998, s. 183–185.

⁹² Mehmetzade Mirza Bala, **Ermeniler ve İran**, (haz.) Yavuz Ercan, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., 1994, s. 11–13.

Osmanlı Devleti bu şartlar altında Alman Genelkurmayı'nın ısrarlı istekleri neticesinde,⁹³ huzuru bozan ve devletin güvenliğini tehdit edenlerin bulundukları mntıkadan alınıp başka bölgelere yerleştirilmesini amaç edinen bir kanun çıkarılması gündeme gelmiştir.⁹⁴ Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaptığı saldırı ve ihanetlere dokuz ay tahammül etmiş ve en sonunda 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere ve mutasarrıflıklara bu konu ile alakalı tamim gönderilmiştir. Tamimde; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istenmiştir.⁹⁵ Ermeni isyan ve saldırılarının durmaması üzerine Enver ve Talat Paşalar arasındaki görüşmeler neticesinde durumun vahameti anlaşıldığından,⁹⁶ Dâhiliye Nazırı (İç İşleri Bakanı) Talat Paşa'nın Sadarete verdiği tezkire üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"⁹⁷ adıyla, geçici süre ile uygulanmak üzere bir kanun çıkarılmıştır. Kanun ilk önce Ruslarla cephe hattı olan Kafkasya da uygulanmıştır. Van, Bitlis⁹⁸ ve Erzurum, civarında yaşayan Ermeniler savaşa fiilen taraf olarak isyan ettiklerinden çıkarılan kanun bu bölgelerle, Sina Cephesi gerisinde bulunan ve Ruslar aracılığı ile İngiliz ve Fransızlarla işbirliğine girişen-haberleşen, isyan eden ve etmek için fırsat kollayan Ermeniler için uygulanmıştır.⁹⁹ Daha sonra Ermeni Komitecilerine yataklık eden, tedhiş hareketini Osmanlı Ülkesi'nin diğer taraflarına yaymaya çalışan Ermeniler de bu kanun kapsamı içine alınmıştır. Bu kanun Osmanlı ülkesindeki bütün Ermeniler için değil sadece isyan eden ve cephe hattı boyunca olumsuz faaliyet gösteren Ermeniler için uygulanmıştır. Antalya ve civarındaki Ermenilerle,¹⁰⁰ Ticaret ve benzeri suretlerle ikamet eden Ermeniler bu kanun kapsamı dışında tutulmuşlardır.¹⁰¹ Genel olarak, Osmanlı Devleti'nin güvenliğini tehlikeye düşürmeyen Ermeni ve diğer unsurlar nakledilmenin dışında tutulmuştur. Özellikle Katolik¹⁰² ve Protestan¹⁰³ Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne fazla sıkıntı yaratmadıkları için bu kanun kapsamına pek alınmamışlardır.

⁹³ Cihat Göktepe, "Tehcir Kanununun Sebep ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi", **Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi (Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)**, TC Kafkas Üniversitesi-Nahçıvan Devlet Üniversitesi- Azerbaycan, Kars 05 Haziran 2001, s. 31.

⁹⁴ BOA. HR. HU, Kr. 173/5; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 160–171.

⁹⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/96, 97, 98; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 8.

⁹⁶ **ATBD**, C. XXXI, Sayı: 81, s. 34.

⁹⁷ G. Ural, **Ermeni Dosyası**, s. 348.

⁹⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 53/93; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 33–34.

⁹⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 9.

¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/59; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 81.

¹⁰¹ BOA. DH. ŞFR, nr. 53/295; naklen **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 39.

¹⁰² BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/252; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 72.

¹⁰³ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/20; naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, s. 78.

Nakle tabi tutulan Ermenilerin bütün ihtiyaçları ve karşılaştıkları olası zorluklar, savaş şartlarının zorluğuna rağmen giderilmeğe çalışılmıştır. Hatta o dönemde yoğun olarak görülen sıtma hastalığına karşı, nakledilenlere bu hastalığa iyi gelen kinin (kinin sülfat'ın halk arasında bilinen adı) ¹⁰⁴ dağıtılmıştır. Hasta ve yaşlılar bu uygulamanın dışında tutulmuştur. Nakledilen Ermenilerin geride bıraktıkları malvarlıklarının değeri ödenmiş, yolculukları esnasında ve iskân edildikleri yerlerde zaruri ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. ¹⁰⁵

Birçok kaynakta Tehcir olarak geçen, bu çalışmada ise “Nakletme” diye adlandırılan 27 Mayıs 1915 tarihli kanun için, bazı Avrupalı devletler bu kanunun çıkarılmasında kışkırtıcı rollerinden dolayı, günah çıkarmak için Jenosid (soykırım) diye adlandırırlar. Avrupalı devletlerin bu tutumunu, Erdal İlder, “*Ermeni Kilisesi ve Terör*,” adlı eserinde; “*Avrupalılar, Tehcir olayını kendi usullerince yapılan bir katliam olduğunu sanırlar, Çünkü Jenosid batı kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Hâlbuki tehlikeli durumlarda ve gerektiğinde, Osmanlı uygulaması katliamı değil sürgünü tercih etmiştir.*” ¹⁰⁶ Gerçeğini ifade ederek, Osmanlı (Türk) Devlet geleneğinde, soykırım kültürü olmadığını, bulundukları bölgelerde isyan eden veya kontrol altına alınmaları zor olan unsurları daha çok nakletme siyasetini takip ettiğini belirtmiştir.

Bu uygulama, Osmanlı Devleti'nin geçmişten beri izlediği bir durum olup, İsyan edenler daima sürgüne tabi tutulmuştur. Bu durum iskân ve kolonizasyon metodu olarak kullanılmaktaydı. ¹⁰⁷ I. Dünya Savaşı esnasında ise, Ermeniler, Ruslarla olan cephe hattının dışına nakledildiler. Nakledilen Ermenilerin çoğunluğu, nakledildikleri dönemde savaş dışı bir bölge olan Suriye ve civarına yerleştirilmiştir. Nakle tabi tutulanların geride bıraktıkları mal ve mülklerinin kıymeti, oluşturulan bir komisyon tarafından tespit edilerek devlet tarafından ödenmiştir. Gittikleri bölgelerde kendilerine daha önceki yaşam tarzlarına uygun şartlar mümkün olduğu kadar temin edilmeye çalışılmıştır. ¹⁰⁸ Hatta Nakledilenlere karşı kötü muamele edilmemesi için, ilgililer önceden uyarılmıştır. Bu uyarı yazılarından biri şöyledir;

Erzurum'dan Başkumandanlık Vekâletine mevrud Şifre

¹⁰⁴ Göktepe, “Tehcir Kanununun Sebep ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi,” s. 27–35.

¹⁰⁵ Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, Sistem Ofset Yay., 2000, s. 124–138

¹⁰⁶ Erdal İlder, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, KÖK SAV Yay., 1999, s. 55.

¹⁰⁷ İlder, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 55; Buna bir misal vermek gerekirse; Moğollar tarafından getirilip Rumiye-i Suğra denilen Sivas ve Tokat yöresine yerleştirilen Samagar Tatarları, 1402 Ankara Savaşında Timur'un tarafına geçerek Osmanlılara ihanet etmişlerdir. Çelebi Mehmed Osmanlı birliğini (1413) sağladıktan sonra bunların gelecekte de olası ihanetlerine karşı önlem almak amacıyla Balkanlara nakledilmişlerdir. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi I**, s. 284.

¹⁰⁸ Cemalettin Taşkıran, “Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde “Soykırım,” **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, (ed.) Hasan Celal Güzel, Ankara, **Yeni Türkiye Yay.**, 2001, ss. 209–224.

Dâhile sevk edilmekte olan Ermenilerin hiçbir taraftan hakarete uğramalarına meydan verilmemesini ve malları ve eşyalarını muhafazaları daima emir ve tebliğ edilmekte olduğu gibi, bu kez de tekrarlanarak lazım gelenlere bildirilmiştir.

30/31 Temmuz 1915

3.Ordu Kumandanı¹⁰⁹

Bu yazıdan anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin, Ermenilere karşı herhangi bir ön yargısı olmayıp, sadece Ermenilerin isyanlarına binaen, aynı durumla karşılaşan her devletin alması gereken tedbirleri almakla yetinmiştir. Bununla beraber modern ve insan haklarına saygılı olduğunu her zaman ön planda tutan demokratik devletler bile yeri ve zamanı geldiğinde aynı yönteme başvurmaktan çekinmemiş ve çekinmemektedirler. Fransa, Cezayir ve Tunus'taki bağımsızlık hareketlerinde ve II. Dünya Savaşında, Almanlarla işbirliği yaptığını ileri sürdüğü vatandaşlarına karşı sürgün seçeneğini kullanmıştır. Yine, İngiltere'nin Sudan ve İrlanda'da geçmişteki uygulamaları ile ABD'nin II. Dünya savaşı öncesinde Pasifik Okyanusuna kıyı bölgelerde oturan Japon asıllı vatandaşlarını, görülen lüzum üzerine iç bölgelere nakletmesi, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı kanunun benzerleridir. Aradaki fark, ABD ve İngiltere, çıkması muhtemel isyanlara karşı tedbir alırken, Osmanlı Devleti çıkmış olan ve önü alınamayan bir isyana karşı tedbir almıştır.¹¹⁰ Ermeni nakli gerçekleştirilirken meydana gelen ölüm olaylarında, Osmanlı Devlet yöneticilerinin gizli emir vermiş olma ihtimali bulunmamaktadır. Bu konu ile ilgili kanıt ve ipucu İstanbul işgal altındayken bile bulunamamıştır.¹¹¹

Osmanlı Devleti'nin aldığı bu nakletme tedbiri büyük çapta işe yaramıştır. Osmanlı Ülkesinde küçük çete faaliyetleri dışında Ermeni saldırıları, I. Dünya Savaşının sonuna kadar bir daha görülmemiştir.¹¹² Rus ve Ermeni işgali altına düşen Osmanlı şehirlerinde ise zaten Ermenilerin ayaklanmasına gerek kalmaksızın, işgal sırasında yegâne yardımcısı oldukları Rusların desteğiyle, yerini yurdunu terk etmemiş olan veya terk etme imkânına sahip olmayan Müslüman Türkleri zorlukla karşılaşmadan katletmişler ve korkunç bir mezalime tabi tutmuşlardır.¹¹³

(1)- Ermeni Tedhişi Öncesinde Bölgedeki Türklerin Sosyal ve Kültürel Durumu

¹⁰⁹ Taşkıran, "Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde "Soykırım," s. 218–219.

¹¹⁰ Göktepe, "Tehcir Kanununun Sebep ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi", s. 34.

¹¹¹ Georges De Maleville, **1915 Osmanlı-Rus ve Ermeni Trajedisi**, 2. Baskı, (çev.) Nejdet Bakkaloğlu, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2003, s. 73.

¹¹² Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması**, Ankara, KÖKSAV Yay., 1999., s. 23.

¹¹³ Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, s. 23.

I. Dünya Savaşı öncesi ve esnasında, Kafkasya ve İran'da ki Müslüman Türkler koyu bir mezhep ve boy taassubu altında bulunuyorlardı. Türk ve Müslümanların ileri gelen bazı temsilcileri ile eğitimli kesim daha çok zenginlerden oluşmaktaydı. Bunlar büyük oranda Rusya ve İran'da devlet memuru olarak Rus ve İran devletlerinin çıkarlarını ve kültürünü temsil etmişlerdir. Ahalinin ise cehalet içinde bulundukları bölgede bir vesile ile bulunanların dikkatinden kaçmamıştır. Müslüman Türklerin bu durumunu birinci el kaynak olarak kabul edilen hatıratlardan aslına uygun olarak verilmeğe çalışılacaktır. Çünkü bu sayede Kafkasya bölgesindeki Müslüman Türklerin içinde bulundukları sosyal durum daha iyi anlaşılabilir.

Konuya öncelikle 1 Mayıs 1917'de toplanan Umumi Rusya Müslümanları Kongresinde yapılan fikir teatilerinden bir örnek vererek başlamak gerekirse;

“Evvelki mirzalarımız, beylerimiz, ağalarımız Türk-Tatar oğlunun ayrı ve medeni bir unsur olarak yaşayacağına güvenmedikleri için Hristiyanlığı kabul ettiler. Rusların bize karşı yürüttükleri siyasete destek oldular. Türk-Tatar çocuğunun varlığını kesen, Rusya Müslümanları birliğinin damarlarını koparan Rus baltasının sapı oldular!”

Son yıllarda Kırım, İdil Boyu Tatar mirzalarının milli hareketten kenarda kalmalarının, Kafkasya, Türkistan, Kazakistan zenginlerinin ve aydınlarının Rusluk idealini benimsemelerinin, halklarını Ruslaşmaya zorlamalarının asıl nedeni ve psikolojik sebebi Türk-Tatar çocuğunun ve Rusya Müslümanlarının geleceğine inanmamaları ve güvenmemeleridir. Bu kadar da değil, bugünlerde bazı “Akpak” aydınlarımızın milli akımlardan kenarda kalıp, Rusların “Akpak” kişileri ile birlikte çalışmaları ve işbirliği yapmaları, güçlerini kendi milletine vermeyip Ruslara vermelerinin en derin sebebi, Türk-Tatar çocuğunun ayrı ve medeni bir unsur oluşuna inanmamasıdır. Rusların medeniyeti ve edebiyatı karşısında hayran olup aklını toplayamamasıdır.

Biz eski idare zamanında da, en ağır tarihi günlerde de, Rusya'da İslam Şark medeniyeti içinde birleşmiş olan Müslümanlar, Rusya'nın çeşitli illerine dağılmış Türk-Tatarlar ayrı ve medeni bir unsur olabilirler diye inandık ve inanmış idik. Biz Türk-Tatar çocuğunun ve İslam Şark medeniyetinin oğulları bütün Âdemoğullarına şamil ve ait olan medeniyete öz medeniyetinden ve medeni değerlerinden bir şeyler kattıklarına güvenmiştik ve güvendik.

Rusya Müslümanlarının parçalanmasına, Şark-İslam medeniyetinden koparılmasına ve genel medeniyet çalışmalarından kenara itilmelerine, insanlık ve medeniyet önünde cinayet diye bakıyorduk. Bunları yapanlar, ister kendi “rusifikatörlerimiz” olsun, ister hükümet memurları olsun, ister akılsızlıklarından bunlara hizmet eden Mirzalarımız, ulemamız olsun, kendi düşmanımız, milli ve medeni düşmanlarımız olarak tanıdık, bunlarla çekiştik, savaştık. Aynı zamanda Türk-Tatar çocuğunu “buraya buraya” deyip peşimizden yürütmeye gayret ettik, çaba gösterdik. O zaman biz, Türk-tatar çocuğunun ve Rusya Müslümanlarının belli bir yolu, Rusya içinde belli bir yolu var, dünya medeniyeti içinde Rusya Müslümanlarının belli bir mevkii var diye bildik ve bu yolu izledik.”¹¹⁴

¹¹⁴ İhsan Ilgar, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990, s. 435-436.

Fikirleri beyan edilerek, Rusya’da Müslüman Türklerin, sosyal ve kültürel açıdan olumsuz olan genel durumu açık şekilde dile getirilmiştir.

Yukarıda izah edilen konunun, Kafkasya bölgesindeki durumuna bakıldığında yine aynı durum yaşanmaktaydı. Bu konuda öncelikle Mezhebi taassup ön planda idi. Ürgüplü Fevzi Efendi (Taşer), I. Dünya Savaşında İran Cephesinde iken Ruslara esir düşmüş ve bu esaret hayatını yazdığı “*Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*” adlı hatıratında, İran’ın Rumiye (Urmiye) şehrinde şahit olduğu;

“İranlılar muhtelif mezheplere ayrılmış birbirine zıt grupların derebeyliği ile ilan olunuyordu. Tesadüf ettiğim Azerbaycan Vilayeti (İran Azerbaycan’ı) halkı, Şii ve Sünni mezheplere ayrılmış, yekdiğerine zıt olan bu mezhep ihtilafı da felaketlerine sebep olmuştu. Şaraphanedeki Şiiler aleyhine söylenen sözleri bu münasebetle kaydediyorum. Bir sakalı kınalı ahundun namaz kıldığı görülüüyordu. Ruslarla ahbap geçinen Sünnilerden birisi, namaz kılan ahund hakkında şöyle konuşuyordu: “Hele sen özün bile abdest alup sen bu namazın hayrını görisen. Efendican görisen çıplah ayaklarına mesh edüpdür. Hele can görisen nasıl namaz edüpdür. Bah gözleri niriye bakiye, elleri de gayretini bağliyer. Bele namaz olar, esrar ı çeker, yahşı püserlerinde ahlını çeler”, diye nefretle söylüyor ve söyledikçe de hiddeti artıyordu. İşte bunlar arasındaki mezhep ayrılığını giderecek ve bunları ölüm uykusundan uyandıracak, milli birlik vücuda getirecek kimsenin bulunmaması yüzündendir ki, İranlılar(İran coğrafyasındaki Türkler kastedilmektedir.) kaptansız gemiye dönmüşlerdir.”¹¹⁵

Bir başka örnek ise, Emekli General Veysel Ünüvar, “*İstiklal Harbi’nde Bolşeviklerle Sekiz Ay*” adlı eserinde Iğdır’a bağlı Dize Köyü’nde misafir olduğunu ve evde birçok Türkçe kitaplar gördüğünü, buna rağmen köylülerin Türkçe yazdığını göremediğini belirtmiştir. “*Halk Türk olmakla beraber mezhep yolu ile birbirinden ayrılıyorlar. Daha 1918 senesi İran’da bulunduğum zaman bu kanaati edinmiştim. Bu sefer bu köyde mezhep yolu ile yapılan propagandaların kökleştirdiği yaman fikirlerin şahidi oldum.*”¹¹⁶ Kayıtlarını düşmekle Müslüman Türkler arasındaki mezhebi taassubun onların ezilmesine neden olduğunu kaydetmişlerdir.

O dönemde, Sünni Türklerle, Şii Türkler birbirlerini sevmeyizler, aralarında nefret vardır.¹¹⁷ Çarlık zamanında Ruslar bu nefretin idamesini idare ve eğitim programına da sokmuşlardır. Rus Okullarında, öğretmenleri Sünni talebe ile Şii talebenin birbiri ile konuşmasını, beraber gezmelerini yasak etmişlerdir. Bu yakınlaşmalar sayesinde İslamlar arasında münafretin (nefretin) azalacağından korkmuşlardır. O dönemde, bölgede Türklerin

¹¹⁵ Eftal Şükrü Batmaz (haz.), *Cepheden Cepheye, Esaretten Esarete, (Ürgüplü Mustafa Fevzi TAŞER’in Hatıraları)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2000, s. 37–38.

¹¹⁶ Veysel Ünüvar, *Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920–1921*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, 1948, s. 7.

¹¹⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905–1920*, (çev.) Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yay., 1988, s. 46.

yayınladığı gazeteler, bu vaziyetten şikâyet ve sitemle bahsederlerdi.¹¹⁸ Bu konuda halkı aydınlatmaya ve birleştirmeye çalışan gazete ve mecmuaları (Özellikle Ekinci Gazetesini), ulemadan bazıları kâfirlikle suçlamaya kadar götürmüşlerdir.

*“Hatta Şii mezhebi Ulemasından bazıları toplumsal hayatın aydınlatılmasının vazgeçilmez unsurlarından olan gazete çıkarılmasını, bir kâfir icadı olarak görüyorlar ve takdir ediyorlardı.”*¹¹⁹

Hatta Ruslar, Türklerin mezhebi farklılığından yararlanmak için 1878’den sonra Kars ve civarında, Türklerin dini kurumlarını yeniden düzenlemişlerdir. Görünürde Müslümanlara hizmet amacıyla Kars’ta müftülükler açmışlardır. Açtıkları bu müftülükleri de. Kars’taki Türklerin mezheplerine göre, Şii ve Sünni müftülüğü olmak üzere iki kısım halinde düzenlemişlerdir. Ruslar, bu müftülüklere, Rusya’da eğitim almış, kendilerine taraftar kişileri getirmişlerdir. Böylece Türkleri dini yönden de parçalamayı hedef almışlardır, bu müftülüklere gelen kişilere mezheplerini sormak suretiyle, kişiyi mezhebine göre, Şii ya da Sünni müftülüklerine yönlendirmişlerdir. Ruslar, Türkler arasında mezhep ayrımcılığı artırmak için mezheplerin görüşlerini ihtiva eden çeşitli dini toplantılar düzenlemişler ve bu toplantılarda bazen Şiilerin bazen de Sünnilerin dini ve mezhebi görüşlerini desteklemişlerdir. Türkler arasındaki bu mezhep ayrımcılığının önüne geçmek için, Kars kökenli aydın din âlimleri de karşı önlem almışlardır. Bu din âlimleri, en ücra köylere varana kadar dolaşarak, Türklerin hepsinin Müslüman olduklarını söyleyerek, Türk halkının dini yönden bölünüp parçalanmasının önüne geçmeye çalışmışlardır.¹²⁰

Türk toplumunda eğitimde vurdumduymazlık ise had safhada idi. Bu durum Azerbaycan da yayınlanan çeşitli gazete ve mecmualara da yansımıştır. Bu duruma misal olması açısından, Emekli General Veysel Ünüvar, *“İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay”* adlı eserinde, Azerbaycan basınına yansıyan ve bu durumu hicveden bir yazıyı şöyle nakleder;

“Bu kende balaca (küçük) bir mektep var. Uşakların bir nicesi yerde hasır üstünde bir nicesi sınıf tahta üstünde oturup ders ohuyollar. Herdem bir (arada bir) Ferruh bey gelir kende, yazık (zavallı) muallim cızık mızık paltarli ayah yalın uşahlar

¹¹⁸ Ünüvar, **Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920–1921**, s.14; Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, Ankara, TTK Yay., 1999, s. 5; Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi 1918–1920**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1998, s. 152.

¹¹⁹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905–1920**, s. 47.

¹²⁰ Oktay Kızılkaya, “Milli Mücadele Döneminde Kars ve Civarında Sosyal ve Kültürel Yapı”, Kars-Akhalsikhe (Ahıska) (uluslar arası Tarih Sempozyumu Bildirileri) Kars 2001, s. 172.

yığıp urus saldatları kimi (gibi) aparup düzer ağanın kapısına. Feruh bey çıhan kimi uşahlar urus saldatları kimi birden baş endireller. Sonra muallim dilenci kimi elini açar. Ferruh beyin kabağına (önüne) :

— Aman günü, ay ağa bize rahmin olsun, bize biraz kömek (yardım) eyle.

Bey hırslı cevap verir:

— Men mektebe bir kapık¹²¹ vermem.

Gazete sebebini şöyle anlatıyor:

Bir gün Feruh beyin anası oturmuş imiş akuşkanin (pencere) kabağında. Yedi, sekiz yaşında burnu fırtihli, cender mender mektep uşakları geçende hanıma baş yindirmiyorlar. Hanım, Ferruh beye şikâyet eyleyup ki –bu uşahlar bir azda ohusalar dahi (daha) bize kul kimi itaat eylemeyecekler. Ferruh Bey zihinli adamdır. Doğrudan da bilir ki kendliler ohusalar gözleri açılacak, o zaman işler biraz özge (başka) cür (çeşit) olacak.¹²²

Kaydını düşmek suretiyle, bölgedeki zenginlerin ahalinin eğitimine yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Bölgedeki zenginlerin durumunu “Molla Nasreddin” dergisi ve “Taze Hayat” gazetesinde çıkan toprak meselesine ait yazılan makaleler şöyledir.

“Ahırda (en son olarak) . —Taze hayat - bunda diyor;

Mülkdarlar görek raiyete peşrevlik edüp her yerde onun talim ve terbiye işine terakki ve temeddün meydanına gelmeğine sayetsun). Biz bu işlerin hamısını mülkdarlara pişkeş eyledik. Ancak mülkdarlar kızkı ellerine ava gidende küçe (sokak) de görölüp demesinler; (a köpek oğlu, neye mene baş eğmedin)! Birce (yalnız)bunu demeseler kifayet. Kalan işlerin hamisi mülkdarlara kurban olsun.”¹²³

Müslüman Türklerin, Ruslaştırılması meselesi yine kendi aralarındaki fikir teatisinde şöyle dile getiriliyordu.

“...Rusya’da meşrutiyet ilan edildikten sonra Müslümanların her toplantısında birisi ayağa durup(kalkıp) “hökümet koymur mekteplerde ana dilimizi öğrenmek (Öğrenelim) diyor, Molla Nasreddin Dergisi bu vesile ile şunları yazıyor;

Hele mezesi budur ki bu nutuklar urus dilinde söylenir. Bu sırdan da indiyetek hiç kes baş açabilmeyüp (anlamak). Bir saatlığa tutah ki hökümet koymuyor. Pes ana dilimizi istemeği, ana dilimize muhabbet etmeği ana dilimizi hoşlanmağı kim koymuyor? Rus mekteplerinde okumuş iki Müslüman görmedim ki birbirile Müslümanca danışsınlar. Pes kim bizi öz dilimizden utanmağa, öz dilimiz ile danışmağı (konuşmak) ar bilmeğe vadar idi? Hökümet ne vakit Müslümanı mecbur edüp kızının adını Fatma izevine(yerine) Fatıza koysun, oğlunun Hasan adını değiştirüp Gasanğa eylesun.

¹²¹ Türk Para birimindeki karşılığı kuruştur.

¹²² Ünüvar, *İstiklal Harbi’nde Bolşeviklerle Sekiz Ay*, s. 12.

¹²³ Ünüvar, *İstiklal Harbi’nde Bolşeviklerle Sekiz Ay*, s. 12.

Dil baresinde hökömet Ermenilere ettiği reftarin onda bir hissesini bize etmeyüp, 1883’ci ilde bağlanan Ermeni milleti ancak bir nice il (yıl) bundan ileri açıldılar. İndiye kimi (şimdiye kadar) hiç kes görmeyüp ki iki ohumuş Ermeni birbirile Rusça danışsın.”¹²⁴

Bu anlatımda bile Müslüman Türklerin sözde aydınlarının güya toplumu Türkçe konuşmak konusunda aydınlatmak için çalışmalarını anlatıyor ama aydınların bunu yaparken bile Rusça konuştuklarını eleştirmekte ve Rusça yaptıkları bu çalışmalar nedeniyle kendileri ve amaçları ile çeliştiklerini açıklamaktadır. Bununla beraber bazı etkili Müslüman din adamlarının bu durma farklı bir açıdan bakarak, iyi birer Müslüman olmak isteniliyorsa, bütün Müslümanların Arapça konuşmaları yönündeki fikirlerini de eklemek gerekir.¹²⁵

Kafkasya, İran ve Anadolu’daki Müslüman Türklerin bölünmüşlük ve parçalanmışlığını (mezhebi ve coğrafi açıdan farklı bölgelerde siyasi oluşumlar meydana getiren Türk kökenlilerin tutumunu) Azerbaycan’ın ünlü hiciv şairi Mirza Elekber Sabir “*Fehriyye*” adlı şiirinde;

*Bir vakit dahi Karakoyun, Akkoyun olduk,
Azerbaycan’a, hem Anadolu’ya dolduk,
Ol kadar kırıp birbirimizden ki, yorulduk,
Kırıldıkça yorulduk ve yoruldukça kırıldık.
Turanlılarız adiyi-şüğüli selefiz biz,
Öz kavmimizin başına engel kelefiz biz!
Bir vakit Şah İsmail-i Sultan Selime,
Meftun olarak eyledik İslamı dü nime
Koyduk iki taze adı bir din-i kadime,
Saldı bu teşeyyö, bu tesennün bizi bime.
Kaldıkça bu halette seday-i enefiz biz,
Öz dinimizin başına engel-i kelefiz biz.”¹²⁶*

Dizeleri ile söze dökerek hicvetmektedir. Bu sebepten, Müslüman Türklerin zayıfladığı, neticede başka millet ve inançtaki devletlerin hâkimiyetine düştüklerini ve ezildiklerini dile getirmiştir. Buna benzer durumları Azerbaycan’da XX. yy.ın ilk çeyreğinde bütün gazete ve dergilerde çıkan yazılarda sık sık eleştirilmiş, Müslüman Türkler arasında milli ve dini birliğin zayıflığından acı acı şikâyet edip durmuşlardır.¹²⁷ I. Dünya Savaşı başladığında Kafkasya Bölgesindeki Müslüman Türklerin durumu bundan ibarettir. Bu

¹²⁴ Ünüvar, *İstiklal Harbi’nde Bolşeviklerle Sekiz Ay*, s. 13.

¹²⁵ Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918–1920*, s.152.

¹²⁶ Mirza Elekber Sabir, *Hophop Name*, (haz.)Memmed Memmedov, Bakü, Yazıçı Neşriyyatı, 1980, s. 92.

¹²⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905–1920*, s. 51.

durum, Müslüman Türklerin acı çekmelerinin en büyük sebebi olarak görülmektedir. Hatta Brest Litovsk görüşmelerinde, Rus temsilcisi (İoffe), Osmanlı temsilcisi olan Talat Paşa'ya hitaben, “Siz Sünnisiniz oysa Kafkaslardaki Müslümanlar Şii'dir”¹²⁸ demek suretiyle yapılan görüşmelerde Şiilik ve Sünnilik ayırımından yararlanmaya çalışmıştır.

Müslüman Türklerin arasındaki var olan bu durumun sonucunu, Justin McCarthy, “Ölüm ve Sürgün” adlı eserinde şöyle izah etmektedir. Erivan, Nahçıvan ve Sürmeli (İğdır) Müslümanları durumun (Ermeni Tedhişi) vahametinin farkına vardıklarında ve birleşmeye çalıştıkları esnada “27 mil uzunluğundaki” alanda yer alan onlarca Türk köyünün sakinleri katledilmiş, sağ kalanlarda canlarını kurtarmak amacıyla, dağlara veya başka ülkelere (özellikle İran'a) zorunlu göç etmişlerdir.”¹²⁹

Osmanlı Ordusu, Kafkas Cephesindeki taarruz harekâtında ilk aşamada bazı küçük başarılar elde etmiştir. Osmanlı Devleti bu başarılar neticesinde, bölgenin çok küçük bir mıntikasını (Batum, Ardahan, Borçka, Ardahan) ele geçirmiştir.¹³⁰ Ele geçirilen mıntikalarda Müslüman Türkler arasında, İttihat ve Terakki Partisi ve Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarının çalışmaları neticesinde, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti taraftarı olan bir grup yaratılmıştır.¹³¹ Rusların, Ermeni yanlısı tutumu nedeniyle Müslüman Türkler, Rus yönetimine ısınamamışlar ve bu tutum onlarda milliyetçi duyguların gelişmesine, dayanışmanın ve örgütlenmenin artmasına neden olmuştur. Özellikle Kars, Müslüman Türk ahalinin dayanışma ve örgütlenme merkezi olmuştur. Cihangiroğulları (Cihangirzadeler-Cihangirov) bu gelişmelere öncülük etmiştir. 1911 yılında İran da başlayan bir ihtilal üzerine Cihangiroğulları milliyetçilik duygusu ile hareket ederek, Azeri Türklerine yardım amacıyla, Kars ve civarından topladıkları gönüllü kuvvetlerle İran Azerbaycan'ına giderek buradaki çatışmalara katılmışlardır. Hatta Cihangiroğullarından, Aydın Paşa, İran'ın Hoy Şehri civarındaki bir çatışmada Şehid olmuştur.¹³²

I. Dünya Savaşı başladığında Ruslar, Kars ve civarından, Türkçülük fikrini savunan ve bu doğrultuda çalışmada bulunan 150 şahsı tutuklayarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürgüne göndermiştir. Sürgüne gönderilenler, aydın [ziyalı], ileri görüşlü ve halk üzerinde

¹²⁸ Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918–1920*, s. 143.

¹²⁹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 255- 256- 257.

¹³⁰ Betül Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2000, s. 74.

¹³¹ S. Esin Dayı, *Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yay., 1997, s. 14–15.

¹³² Dayı, *Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 15.

etkisi olan kişilerdir. Bu kişilerin sürgüne gönderilmesinden beklenen amaç, bölgedeki Müslüman Türkleri lidersiz bırakmaktır.¹³³

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, bölgenin savaş bölgesi olması nedeniyle Müslüman Türkler tarım ve hayvancılık yapamaz hale gelmiştir. Bunun dışında zor şartlar altında yapılan üretime de Ruslar tarafından el konulmaktaydı.¹³⁴ Özellikle Rus Ordusu adına faaliyette bulunan Ermenilerin yaptığı iktisadi tedhiş Müslüman Türklerin dayanma gücünü zayıflatmıştır. Bu nedenle Müslüman Türkler arasında açlık ve devamında bulaşıcı hastalıkların çıkması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Doğu Anadolu ve Kafkasya da Müslüman Türklerin maruz kaldığı mezalim karşısında, bir kısım ahali Anadolu'nun bir kısmı da Kafkasya'nın iç kısımlarına göçmüştür. Yerinde kalanlar ise daha büyük felaketlere uğramıştır. Anadolu'da Müslüman Türk ahalinin karşı karşıya kaldığı felaket Azerbaycan Türkleri arasında üzüntü ve infial yaratmıştır. Hatta bölgedeki felakete bizzat şahit olan Azerbaycan'ın milli şairi Ahmed Cevad gördükleri karşısında “*Ne Gördümse*” adlı şiirini yazmış ve Müslüman Türk ahalinin ve şehirlerinin maruz kaldığı trajik durumu şöyle yansıtmıştır;¹³⁵

Armağanım yaslı nağme	Sordum garip minareden
Bir kuş oldum, çıktım yola	Akşam olmuş ezan hani
Gittim gördüm dost ilinde	Baykuş konmuş minberlere
Ne bir ses var ne bir layla	Diyen hani duyan hani
Viddan bana emreder ki	
Böyle günde bayram etme	
Kur'an bana yol gösterir	
Yoksulları meyuş etme	

Azerbaycan Türkleri, Rus hâkimiyetinde olmalarına rağmen her vesile ile Kafkasya ve Anadolu'daki mezalime maruz kalan Osmanlı vatandaşı Müslüman Türklerin yardımına koşmuş ve uğranılan felaketin boyutlarını bir nebze de olsa hafifletmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu amaçla, Rus Meclisine [Duma] üye Azerbaycanlı temsilci Yusuf Caferov, Rus işgali altındaki Müslümanların ezildiğini, cinayet, yağma ve namusa saldırının olağan şeyler haline geldiğini belirten bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın dışında önlem alınması için yetkili devlet organlarına da durum anlatılmış ve tedbir alınmasını istemiştir. Bu

¹³³ Dayı, *Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 24.

¹³⁴ Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 211–212- 221; Dayı, *Evliye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 30; Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin*, s. 77.

¹³⁵ Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin*, s. 82.

doğrultuda bir heyet oluşturarak Rusya'nın Kafkasya Bölgesi Genel Valisine müracaat etmişlerdir.¹³⁶ Kafkas Genel Valisinden, Müslüman Türklere, “*Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*” tarafından yardım edilmesi hususunda, heyecanlı tartışmalardan sonra izin alabilmişlerdir.¹³⁷ Bakü Cemiyeti Hayriyesi “*Kardaş Kömeği*” (Yardımları) adı altında Felakete duçar olan bölgelerde vakit kaybetmeden çalışmalarına başlamıştır. Bu doğrultuda Bakü Cemiyeti Hayriyesi, Kars, Ardahan, Kağızman, Iğdır, Erivan ve bunlara yakın yerleşim birimlerinde, Müslüman Türklerin kimsesiz çocuklarını toplayarak koruma altına almıştır. Bunun yanında bölgede, Ermeni ve Rus katliamından bir vesile ile kurtulanları toplayıp koruma altına almışlardır.¹³⁸ Çünkü açlık her tarafta yaygın bir şekilde görülmekte olup, sahipsiz kalan çocuklar at pisliği içindeki arpaları ve ağaç kabuklarını yiyerek hayatta kalmaya çalışıyorlardı. Bu şartlarda yaşayan Müslüman Türklere yardım amacıyla, bölgede bulunan, “*Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*” görevlilerinden bazıları Ermeniler tarafından şehit edilmiştir.¹³⁹

(2)-Ermeni Mezalimi Öncesinde Kars ve Çevresinde Sosyal Yapı

1878'e kadar Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalan Kars ve civarında yoğun bir şekilde, Türk ve Müslüman nüfus varlığını sürdürmüştür. Bu bölgede, Türk ve Müslümanlarla kıyaslanmayacak kadar az oranda, Ermeni ve diğer Hristiyan unsurlar da yaşamışlardır. 1878'de Kars ve civarının, Rus hâkimiyetine geçmesi ile adı geçen milletlerin dışında Rusya ve İran'dan getirilen çok sayıda, Ermeni, Rum, Rus, Malakan, Khakhhol, Dukhobar ve Nemis denilen Ruslaşmış Alman kökenlileri görmek mümkündür. Bu unsurları Ruslar bilinçli olarak Kars ve civarına yerleştirmişlerdir. Amaç, kendilerine sadık kitleler oluşturarak, Kars ve civarının daimi surette hâkimiyetlerinde bulundurmaktır istemeleridir. 1882 yılında Rusların Kars ve civarında yaptıkları nüfus sayımında Türk ve Müslümanlar, Truç, Tatar, Türkmen, Kürt ve Kara papak gibi ayrı milletler olarak gösterilmiştir.¹⁴⁰ Bu sayım sonuçlarına göre Kars ve civarında 200,868 kişi yaşamaktadır. Kars'ta yaşayan nüfusun milletlere göre yüzdelik oranları ise; % 24 Türkler, % 14 Azerbaycan Tatarları, % 5 Kara papaklar, % 15 Kürtler ve % 5 Türkmenlerden oluşmaktadır. Bu sayımda Türkler ayrı milletler gibi gösterilirken, Rus, Ermeni, Dukhobar, Khakhhol, Malakan, Nemis ve Rumları ise, Rus ve Hristiyan adı

¹³⁶ Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri’nin*, s. 86–87.

¹³⁷ Aslan, *I.Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri’nin*, s. 87.

¹³⁸ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri’nin “Anadolu Türkleri’ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2000.

¹³⁹ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1998, s. 173

¹⁴⁰ Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s. 28.

altında % 7 oranında göstermişlerdir. 1910 yılındaki nüfus sayımlarında ise Kars ve civarının nüfusu 313.402 olarak görülmektedir. Bu nüfus oranında Türk ve Müslümanların sayısı 164.191'dir. Rus ve Hristiyanların sayısı ise, 149.211 olarak gösterilmiştir. Her iki sayımda Türk ve Müslümanlar daha kalabalık kitleyi oluşturmuşlardır. 1918 yılı Rus tarım istatistiklerine göre, Elviye-i Selase olarak bilinen Kars-Ardahan ve Batum da Türk ve Müslüman nüfusu 1.500.000 olarak gösterilmiştir. Yine aynı istatistikte adı geçen şehirler ve civarında yaşayan Rus ve Hristiyan nüfus 250.000 olarak sayılmıştır. Cenubi-Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliye'sinin 1 Şubat 1919 daki resmi bir belgesinde hükmettiği bölgelerdeki genel nüfusun 1.738.478 olarak görülmüştür. Bunun 1.534.824'ü Türk ve Müslüman, 227.324'ü Rus, Rum, Malakan ve Ermenilerden oluşmuştur.¹⁴¹ Bu nüfus oranları her durumda Kars ve ona bağlı ilçe ve köyler de Türk ve Müslümanların 1919 yılına kadar çoğunluk da olduklarını gösterir.

E- Bolşevik İhtilali ve Rusya'nın Savaştan Çekilmesi

1917 yılında Rusya'nın iç siyasi durumu karışmış ve Çarlık yönetimine karşı fakir Rus halkı sesini yükseltmeğe başlamıştır.¹⁴² Rusya'daki durumdan Osmanlılar çeşitli kanallardan haberdar olmuşlardır. Rus Çar'ı Mihail (Michail), ülkedeki huzursuzlukları dikkate alarak 16 Mart 1917 günü tahtan vazgeçmiş ve yeni bir Teşkilatı Esasiye kanunu hazırlayacak Meclisin (Uçreditel noye Sobranye) toplanmasına kadar, Rusya'da yüksek hâkimiyetin geçici olan bir hükümete ait olduğunu bildirmiştir. Bu suretle Rusya'da 303 yıl süren Romanov hanedanı sona ermiştir.¹⁴³

Rus Çarı'nın hâkimiyetten çekilmesinden sonra Rusya'da Kerenski Hükümeti kurulmuştur. Kerenski Hükümeti'nin, cephelerdeki çözülmeye rağmen savaşı sürdürmek istemesi iç huzursuzlukları arttırmıştır. Rusya'daki bu gelişmelerden gerektiği şekilde yararlanan Bolşevikler¹⁴⁴ 25 Ekim (7 Kasım) 1917 tarihinde Kerenski Hükümeti'ni devirmişlerdir. Yönetim, Lenin'in başını çektiği Komünist Partinin eline geçmiştir.¹⁴⁵ Bu suretle, Rusya'da Çarlık rejimi, Bolşevik ihtilali neticesinde yıkılmış ve yönetim Bolşeviklere

¹⁴¹ Dayı, **Evliye-i Selasede Milli Teşkilatlanma**, s.107.

¹⁴² Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 317.

¹⁴³ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 433-434.

¹⁴⁴ "Bolşevik" kelimesinin Türkçe karşılığı "çoğunluk" anlamındadır. **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 1994, s. 55. Siyasi anlamda ise Rusya'daki fakir çoğunluğu ifade etmektedir.

¹⁴⁵ Selçuk Ural, **Vilâyât-ı Şarkîye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı 2002. s. 74.

geçmiştir. Bolşevikler, I. Dünya Savaşından Rusya'yı taraf olmaktan ayırmak için girişimlerde bulunmuşlardır.

Bolşevikler düzenledikleri II. Kongrelerinde, arazi ilhakı ve karşılıklı tazminat istemeksizin barış yapılması kararını almışlardır. Ardından Çarlık rejiminin savaştan önce müttefikleri ile yaptığı gizli anlaşmaları “*Sarı kitap*” adıyla yayınlayarak, barış yapılması konusunda samimi olduklarını göstermişlerdir.¹⁴⁶ Rusya’da bunlar olurken, Osmanlılarla cephe hattında bulunan Rus ordusu isteksiz ve hevesiz bir şekilde bulunuyorlardı. Hatta fırsatını bulan Rus Subay ve askerleri hiçbir emir almadan cepheden ayrılıyorlardı.¹⁴⁷ Öyle zaman olmuştur ki Rus Ordusu’nun cephe hattında ve işgal ettikleri Osmanlı topraklarında, çoğunlukla Rus subaylar ve Ermeni kökenli askerler kalmıştır. Bazen Rus askerleri cepheyi terk ederken, siperlerde, Türklere hitaben yazılıp bırakılan, “*biz artık boğazları istemiyoruz*” (Mı ne chotim Dardanell) gibi plakalar bulunmaktaydı.¹⁴⁸

Rus Ordusu’ndaki çözülmeden yararlanan, Ermeni ve Gürcü kökenli askerler Kafkasya bölgesinde ve Doğu Anadolu bölgesinde, kendi milli ordularının kıtalarını oluşturmuşlardır. Rus makamları özellikle Ermenilerin silahlı birlikler oluşturmalarını kendi çıkarları için desteklemişlerdir. Nitekim kısa süre içinde, Ermenilerden oluşan çok sayıda birlik meydana getirilmiştir. Bu Ermeni birliklerinin komuta kademesini, Ermeni ve görevini bırakmayan Rus subaylar doldurmuşlardır. Rus silahları ile donatılan Ermeni birlikleri, zaten perişan bir halde olan Müslüman Türk ahali için endişe kaynağı olmaya başlamıştır.¹⁴⁹ Rusların düzensiz şekilde geri çekilmesi üzerine yanlarında götürmedikleri veya götüremedikleri bütün malzemeye Ermeniler el koymuştur.¹⁵⁰

Bu şartlar altında Bolşevikler, 13 Kasım (26 Kasım) 1917 tarihinde Alman Ordularının Doğu Cephesi Kumandanlığına müracaat ederek, derhal Mütareke (Ateşkes) isteğinde bulunmuşlardır. Bu istek kabul edilmiştir. 19 Kasım (2 Aralık) 1917’de başlayan görüşmeler neticesinde 21 Kasım (4 Aralık) 1917 tarihinde Alman-Rus cephesinde mütareke yapılmıştır. Görüşmeler ilerletilerek 2 Aralık (15 Aralık) 1917’de Brest-Litovsk şehrinde, Almanya, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Avusturya bir tarafta, diğer tarafta ise Sovyet Rusya arasında mütareke yapılmıştır. Bu mütarekede, Türk tarafını, Berlin’deki askeri ateşe Zeki Paşa temsil

¹⁴⁶ Ural, *Vilâyet-i Şarkîye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri tarafından Kontrolü*, s. 74.

¹⁴⁷ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 221.

¹⁴⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 331.

¹⁴⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 331.

¹⁵⁰ Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeni’nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918–1922)*, (çev.) Sipahi Çataltepe, İstanbul, Kastaş Yay., 1990, s. 89.

etmiştir. Bu antlaşma Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk resmi belge olmuştur.¹⁵¹ Mütareke, 5 Aralık (18 Aralık) 1917 tarihinden itibaren geçerli olacağından, Türk-Rus savaşı belirtilen tarihte fiilen bitmiştir.¹⁵² Mütarekenin devamı olmak üzere Türk ve Rus temsilciler arasında 5 Aralık (18 Aralık) 1917’de Erzincan Mütarekesi yapılmıştır. Bu mütareke ile Türk ve Rus kuvvetleri arasında tarafsız bir saha bırakılmak üzere mütarekenin şekli ve nasıl uygulanacağı tespit edilmiştir.¹⁵³ 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Barış antlaşması imzalanarak, iki ülke arasında askeri yönden tam bir sükûnet hâsıl olmuştur.¹⁵⁴ Bu antlaşma ile Bolşevikler, Çarlık Rusya’sının 1878’den beri elinde bulundurduğu Türk topraklarından çekilmeyi de kabul etmişlerdir.

Sovyet Rusya’nın antlaşma gereğince boşalttığı yerleri, Türk Ordusu vakit geçirmeden teslim almak istemiştir. Osmanlıların vakit kaybetmek istememelerinin sebebi, Rus Silahları ile teçhiz edilmiş olan Ermenilerin, Müslüman Türkleri katliama tabi tutmalarıdır. Çünkü Ermeniler, hak iddia ettikleri Doğudaki bazı vilayetlerde, Türkleri soykırıma varacak derecede katliama tabi tutmaktaydılar. Rus Yarbayı Tverdo (Tvertko) Khlebof hatıratında bu durumu bütün çıplaklığı ile anlatmıştır.¹⁵⁵ Ermenilerin yaptığı katliamlar, Rus Subayların gözleri önünde olmuştur. Ermenilerin Kafkasya’daki Müslüman Türklere uyguladığı tedhiş ve mezalimin boyutu o hadde gelmiştir ki, Türkler konu olunca bakış açılarını kolay kolay değiştirmeyen Avrupa basınına bile yansımıştır. Almanya’da yayınlanan “*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*” gazetesinin 14 Şubat 1918 tarihli nüshasında; “*Antlaşmadan sonra Rusların yavaş yavaş Türk topraklarını terk etmeleri, kendi ülkelerine geri çekilmeleri üzerine Ermeni çeteleri, Kafkaslarda Rusların boşalttıkları yerlerde planlı bir şekilde Osmanlı tebaasına vahşi ve barbarca muameleler yapmaktadır.*”¹⁵⁶ Kaydını düşerek vahşetin büyüklüğünü belirtmek zorunda kalmıştır.

Ermenilerin, Türkleri kırmasının feci örneğini, Kafkas ordusunda yedek subay olarak görev yapan Şevket Süreyya Aydemir “*Suyu Arayan Adam*” adlı eserinde Erzincan’ın bir köyünde ve Erzurum merkezde şahit olduğu mezalimi şöyle,

“*Ermeni ordusuna Taşnak komitacıları hâkimdi. Bu komitenin büyük hırsı, sadece bir imha ve intikam savaşından ibaretti. Çılgın hesaplaşmanın bir türlü sonu gelmiyordu. Erzurum yolu üzerindeki Cinis Köyü karşısında Evreni Köyü’nde, kadın, erkek, çocuk bütün köylüler öldürülmekle kalmamıştı. Öldürülenlerin vücutları*

¹⁵¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 331.

¹⁵² Dayı, **Evliye-i Selase’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 43.

¹⁵³ Mütarekenin maddeleri için bkz. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 333–334.

¹⁵⁴ Barış Antlaşmasının maddeleri için bkz. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 652–658.

¹⁵⁵ Tverdo Khlebof, “Tarihçe” (Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Mezalimi), (Haz.) M. F. Kırzioğlu, **Atatürk Üniversitesi Kuruluşunun XX. Yılı Armağanı, Ermeniler Hakkında “Makaleler – Derlemeler,”** Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1978. s. 258.

¹⁵⁶ Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s. 139.

parçalanarak, kollar, bacaklar, kafalar, kasap dükkânlarındaki etler gibi, duvarlara, çivilere, çengellere asılmıştı. Fakat bunları yapanların hırsları bununla da sönmemişti. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse, mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanları, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmış, yerlere serilmişti. Erzurum da kan çılgınlığı son haddini bulmuştu. Şehrin galiba yarı nüfusu öldürülmüştü. Yalnız Gürcü kapısı istasyonu'nda üç bin kadar ölü, bir odun veya kereste deposunda olduğu gibi, intizamla adeta zevkle, dizi dizi, yığın yığın sıralanmış, istiflenmişti. ...İstiflerin yıkılmaması için, boylarına, cüsselerine göre dizilen ölü sıralarının aralarına, yerine göre ayrı ayrı boylarda, çocuk yahut yaşlı ölü vücutları sıkıştırılmıştı. Birinci Dünya Savaşı içindeki karşılıklı Türk-Ermeni boğuşması ve hesaplaşması, öyle sanıyorum ki, insanlık tarihinin unutulması daha iyi olacak bir safhasıdır.”¹⁵⁷ Aktarmaktadır.

Ekim 1917’de Rusya’da yönetimi tamamen ele alan Bolşevikler, bir süre sonra Çarlık Rusya’nın politikalarını takip etmeğe başlamışlardır. Bunu uygulamaya koydukları Ermeni yanlısı politikalarında açık şekilde göstermişlerdir.¹⁵⁸

Bolşevik Rusya’nın da Ermenilerin hamisi rolünü üstlenmesiyle, daha önceki Rus rejiminden bir farkı olmadığı ortaya çıkmıştır. Hatta Lenin ve arkadaşları, Türkiye’nin savaşta yenileceğini tahmin ile Türkiye ile anlaşmakta acele edilmemesi ve Doğu Anadolu bölgesindeki işgal sahasının kendileri lehine çözülmesi doğrultusunda fikir bayan etmişlerdir. Bu politikanın izlenmesinde, Bolşevikler arasındaki lider kadroda çok sayıda Ermeni asıllının bulunması da etkili olmuştur. Bolşevik liderler dış ülkelerdeki kendileri ile aynı ideolojiye inanan insanların sempatisini ve desteğini kazanmak amacıyla sözde Türk boyunduruğu altındaki çaresiz Ermenilerin haklarını savunmayı kendileri için bir görev addetmişlerdir. Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının ön görüşmeleri esnasında Türk tarafını bir oldu-bitti karşısında bırakmak amacıyla Halk Komiserleri Sovyet’i yapay bir şekilde ve tarihi bir dayanağı olmayan Türk Ermenistan’ı olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu bölgesi için bir kararname (Dekret) yayınlamıştır. Bu Sovyet kararnamesinin içeriği esas olarak, kendi ideolojik sistemlerine göre Doğu Anadolu Bölgesinde bir Ermenistan yaratmak ve kendilerine bağlatmaktır.¹⁵⁹ Bu kararname gereğince, Bolşevik Hükümeti, Brest-Litovsk görüşmelerinde Ermenistan konusunu güçlü bir şekilde savunmasına rağmen Türk tarafı isteği kabul etmemiştir. Bolşevik Rusya’da o dönemin şartlarında bunu sağlayacak kadar güçlü olmadığından Ermenileri ilgilendiren bütün iddia ve isteklerinden belirli bir süre için vazgeçmek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁰

Bu gelişmeler nedeniyle Ermeniler, Bolşevik desteğinden kısa süreli de olsa mahrum kalmışlardır. Bolşevik desteğinden mahrum kalmaları Ermenilerin amaçlarından

¹⁵⁷ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 9. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 120–121.

¹⁵⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 335.

¹⁵⁹ Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Dergâh Yay., 1998, s. 239–240.

¹⁶⁰ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, MEB Yay., 1998, s. 179.

vazgeçmelerine engel olmamıştır. Rusların çekildiği yerleri hemen Ermeniler doldurmaya başlamıştır. Ermeniler kendilerine göre bir yönetim oluşturarak Büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmek amacıyla Doğu Anadolu'yu sahiplenme girişiminde bulunmuşlardır.¹⁶¹ Bu amacı gerçekleştirmeye yönelik oluşturulan Ermeni Ordusu'nda, iki piyade tümeni, üç gönüllü Tugay, bir süvari tugayı ve bazı milis taburları bulunmaktaydı. Bu ordunun muharip asker sayısı en az 20 bin kişiden oluşmaktaydı. Ermeni Ordusu'nun neferlerinin büyük çoğunluğunu Erzincan, Erzurum, Van ve Eleşkirt bölgelerinden katılan Türk Ermenileri teşkil ediyorlardı.¹⁶² Bolşevikler böyle bir girişimi destekler tutum içine girmişlerdir. Ama görünüşte böyle bir girişime destek vermiyorlardı.

F-Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'daki İleri Harekâtı

Türk Ordusu Kafkasya bölgesine doğru ilerlediği zaman karşısına Ermeni ve Gürcüler çıkmaktaydı. Ancak bunların Türk Ordusu'nu durduracak kadar güç ve yetenekleri bulunmuyordu.¹⁶³ Buna rağmen Türk ordusu'nun karşısına çıkmakta pek tereddüt göstermemişlerdir. Her çıkışlarında ise ağır darbeler alarak geri çekilmişlerdir. Türk Ordusu seri hareketlerle Kafkasya bölgesinde ilerlemesini sürdürmüştür. Bunun sebebi daha önce belirtildiği gibi Ermenilerin Müslüman Türklere yönelik soykırım derecesine varacak şekilde katliam yapmış olmalarıdır. Özellikle Erivan ve civarında tam bir vahşet yaşanmaktaydı.¹⁶⁴ Ermenilerin amacı işgal altında tuttıkları bölgelerde katliamlarla Müslüman Türkleri azınlığa düşürmek ve kendilerini çoğunluk durumuna getirmektir. Bu nedenle Türk Ordusunun ileri hareketinde, devam etmekte olan Ermeni tedhişinden bunalan ve imdat isteyen Müslüman Türklere yardım amacı da ön plandadır.¹⁶⁵ Ermeniler özellikle eski bir Türk ülkesi olan ve 1828'den beride Rusların Ermeni vilayeti (Armanskaya Oblast) adını verdikleri, Erivan ve civarına (Sürmeli Çukuru veya Çukur Saad yöresi) çekilerek en azından bu bölgenin Ermeni bölgesi olmasını canla başla sağlamaya çalışıyorlardı. Justin Mc Carthy, Erivan ve civarında Ermenilerin tutunmak istemelerinin sebebinin şöyle açıklamaktadır; *“Ermeniler, Rus Ermenistan'ına, eski Erivan iline ve onu çevreleyen bölgelere çekilmek zorunda kaldılar. En azından bu bölgenin Ermenistan olmasını sağlamaya azmetmişlerdi ve bunun sağlanması da o bölgenin yerlisi Müslümanları kıyımdan geçirerek yahut göç etmeye zorlayarak*

¹⁶¹ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 159–160.

¹⁶² W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1966, s. 427.

¹⁶³ Allen ve Muratoff, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 427.

¹⁶⁴ Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 242.

¹⁶⁵ Hocaoglu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, s. 792.

gerçekleşecekti.”¹⁶⁶ Kaydını düşmek suretiyle Ermenilerin Türk-Oğuz yurdu olan bölgeyi hangi yöntemleri kullanarak etnik temizlikten geçirdiklerini açık bir şekilde belirtmiştir.

Bu şartlar altında Vehip Paşa Komutasındaki Osmanlı 3. Ordusu ileri harekâtını, Bolşevik Generalleri Odişelidze ve Lebedinski’nin tehdit ve itirazlarına rağmen devam ettirmiştir. Bu doğrultuda 13 Şubatta Erzincan, 20 Şubatta Bayburt, 22 Şubatta Tercan, 24 Şubatta Trabzon ve 12 Mart 1918’de Erzurum,¹⁶⁷ 27 Nisan 1918’de Kars ve civarı,¹⁶⁸ 6 Nisan da Van Türk ordusunca kurtarılmıştır. Türk harekâtının yönü Bayezid ve Iğdır istikametine çevrilmiştir. 14 Nisan 1918 de (Doğu) Bayezid Türk kuvvetleri tarafından Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Türk Ordusunun Iğdır’a doğru yönelttiği harekât kısa sürelide olsa bazı zorunluluklar karşısında (Doğu) Bayezid’de durmuştur. Buna sebep, Türk kuvvetlerinin ilk hedefi 1877 Osmanlı-Rus sınırlarına ulaşmaktır.¹⁶⁹ Ancak Kafkasya bölgesinde, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın oluşturduğu Seym (üçlü) hükümeti ile yapılan barış görüşmelerinde, Türk tarafı bazı şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlar, Ahalkelek, Gümrü, Sürmeli, Nahçıvan ve Culfa mıntıklarının boşaltılarak Türklere teslim edilmesi, Kafkasya’daki bütün demiryollarından Türk kuvvetlerinin serbestçe istifade edebilmesi, Batum ve Bakü arasında demir yolunun inşa edilmesi isteklerinden oluşmaktaydı. Bu şartlar Seym hükümetini oluşturan Gürcistan ve Azerbaycan tarafından kabul edilmiş ancak Ermenistan kabul etmemiştir. Bu nedenle Türk Ordusu, Ermeni Ordusunun kontrolünde bulunan yerlere karşı taarruza tekrar başlamıştır.¹⁷⁰

Türk Ordusunun ileri harekâtını kısa sürelide olsa durdurmuş olmasına rağmen, Ermeniler, Müslüman Türklere yönelik tedhiş ve katliamlarını durdurmamışlardır. Tedhişten bunalan Kars çevresi ile Türk ordusu tarafından ele geçirilmeyen Kafkasya’nın diğer şehirlerinde Türk ve Müslüman ahali, temsilciler göndererek Türk ordusunu ısrarla yardıma çağırılmışlardır.¹⁷¹ Bu istek üzerine Türk Ordusu anılan yerleri ele geçirmiştir. Türk Ordusunun ele geçirdiği bu şehirlerin tamamında korkunç bir manzara ile karşılaşmıştır. Ermenilerin bu şehirlerdeki katliamlarını batılı gazeteci ve yazarlara göstermek amacıyla, Ahmed Refik başkanlığında bölgeye gönderilen heyet de bu korkunç manzaraya tanık olmuştur. Bu durum

¹⁶⁶ Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 241.

¹⁶⁷ Ural, **Vilâyât-ı Şarkiye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri tarafından Kontrolü**, s. 78–80.

¹⁶⁸ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 175.

¹⁶⁹ İbrahim Ethem Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, NDU, Naxçıvan, “Qeyret” Neşriyyatı, 1999, s. 19.

¹⁷⁰ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s.20.

¹⁷¹ ATASE A, 1/4 Kls. 536, D.26–163, f.3; ATASE A, 1/4 Kls. 536, D.26–163, f.5; Naklen, Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 19.

Ahmet Refik'in yazdığı “*Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*”¹⁷² adlı eserde bütün çıplaklığı ile anlatılmıştır. Ermeni tedhiş ve katliamları, Türk ahalini aşırı derecede etkilemiş ve bu mezalim çok sayıda halk türküsüne de konu olmuştur.

Erzincan ve civarında söylenen şu Türkü bunlara bir misaldir;

Eğin'in ardında akan Fırat'tır Eğin viran olmuş Baykuşlar öter
Ağamın bindiği demir kırattır Gül olan yerlerde dikenler biter
Sılaya gelmesi hayli murattır. Cevrini ben çektim el almış yatar.

Ya ben ağlamayım da kimler ağlasın

Bu garip gönlümü kimler eğlesin¹⁷³

Ermeni mezalimine maruz kalanlardan bazıları ölmeden önce yaşadıkları ve gördükleri korkunç durumu yazmışlardır. Bu olaydan biri Ermeni mezaliminden kaçarken (1200 Kişi) Ermeniler tarafından yakalanan ve öldürülen Kara Hamza Köyü ahalisinden olan Molla Bekir tarafından yazılmıştır. Türk ordusunun Kars'a doğru ileri harekâtı esnasında Sarıkamış civarındaki Katranlı köyünde yaşanan bu olay, kapatıldığı samanlıkta öldürülmeden önce fırsatını bulan ve kurşun kalemle maruz kaldıkları insanlık dışı davranışı samanlığın direğine şöyle yazmıştır; “*Ey Türk kardeşlerim, bir gün elbet, mazlumların katledildiği buraya geleceksiniz. Ermeni ve Rumlar bizi buraya topladılar. 24 saat aç ve susuz bıraktılar. Geceleyin aramıza dalarak kadınların ve çocukların namuslarına taarruz ettikten sonra makineli tüfekleri kurdular. Bende kurtulamayacağımı bilerek bu yazıyı yazdım. Bizim intikamımızı aldığınızda zulümle öldürülen bu masumların ruhu şad olacaktır. İmza Kara Hamzalı Molla Bekir.*”¹⁷⁴ Buna benzer birçok mezalim bölgede yaşanmıştır. Ermeni mezaliminin boyutlarını gören Galo Köyü ahalisinden Âşık Kahraman, köyündeki Ermeni mezalimini söze dökerek, şu ağıtı söylemiştir;

1918 Ermenilerin Galo Köyü'nü Kırmalarına Ağıt

Hey ağalar nasıl diyem derdimiz

Vardı zulüm arşa dayandı.

Ermeni, İslam'ı kırdı taladı

Mazlumlar âmânı arşa dayandı.

¹⁷² Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, s. 34–74.

¹⁷³ Refik, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, s. 37.

¹⁷³ Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s. 178; Eğin'in günümüzdeki adı Kemaliye'dir.

¹⁷⁴ Âşık Kahraman 671 nüfuslu Galo Köyü (Derecik)'de Ermenilerin yaptığı katliamdan kurtulanlardan biridir. Adı geçen köyde 2003 yılının Mayıs ayında Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan toplu mezar kazısında, Ermeniler tarafından öldürülen 360 kişinin iskeletine ulaşılmıştır. (Kendi gözlemlerimiz.) ve *Hürriyet Gazetesi*, 26 Mayıs 2003.

KAHRAMAN kan ağlar bu serim duman

Çattı bu zamana o Ahir-Zaman

İslama yâr olsun Ahrette iman

Kâfirler isyanı arşa dayandı.¹⁷⁵

İlk ve son kıtası alınan ağıtında Ermeni zulmünü bu dizeleri ile anlatan Âşık Kahraman, kendisi de öldürülmek için kapatıldığı Samanlıktan bir mucize eseri kaçıp kurtulmuştur. Dağ yollarından Digor'a doğru kaçarken Gorhana denilen bir mıntıkada Ermeniler tarafından tekrar yakalanan Âşık Kahraman, esir alınarak Arpaçay solundaki Kazarabâd köyüne götürülür. Şüreğel'in (Başgedikler), Subatan, Külveren Karakaş, Daynalık, Aküzüm, Yılanlı, Astahana, Kinegi, Pergit ve İncedere gibi Müslüman Türk köylerindeki mezalime bizzat şahit olmuştur. Bu Türk köylerindeki vahşet ve katliamları gördüğü için yaşadığına pişman ve dünyaya geldiğine üzgün olduğunubelirten ağıtlar yakmışlardır.

Türk Ordusu Kars'ı ele geçirdiğinde karşılaştığı durum Âşık Kahraman'ın ağıtlarıyla söze döktüğü durumun aynısıdır. Gerçekten Ermenilerin kısa sürelide olsa hâkim oldukları Doğu Anadolu Bölgesindeki genel durum Kars özelinden çok da farklı değildi. Ermeniler bölgenin her tarafında Türk ve Müslümanlar ile yerleşim yerlerini yakıp-yıkma, katliam ve vahşete maruz bırakmışlardır.¹⁷⁶

Bu doğrultuda, Ermeniler, Iğdır ve civarında (Sürmeli Çukurunda) tedhiş hareketini bütün acımasızlığı ile sürdürmüşlerdir. Ermeniler bu katliamlarını, Kars, Kağızman, Iğdır ve civarında 4000 kadar silahlı kuvvet ve 4 top ile yapmışlardır. Türk Ordusu taarruzunu bu bölgeye yönelttiğinde Ermeniler, Aras Nehri üzerindeki demirden inşa edilen Hacı Bayram köprüsünün ahşap kısımlarını yakmışlardır. Iğdır'ın merkezini de ateşe vermişlerdir. Iğdır'daki cephaneliklerin, Türk Ordusunun eline geçmemesi için ateşlemişler ve bölgedeki Müslümanların çoğunluğunu şehit etmişlerdir. I.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir, IV. Kolordu komutasındaki Süvari Birliklerinin, Aras Nehrine kadar ileri harekâtına devam ederek, Iğdır mıntikasının işgal edilmesini ve bu mıntıkadaki hududun, Iğdır'ın güneyindeki dağlar yerine, Aras Nehrine kadar uzatılması lüzumunu grup komutanından istemiştir.¹⁷⁷ Türk Ordusunun Iğdır'ı kurtarmasında bölgedeki etkin komutanlardan Kazım Karabekir Paşa'nın katkısı çok önemlidir.

¹⁷⁵M. Fahrettin Kırzioğlu, **Edebiyatımızda Kars**, Ankara, Işıl Matbaası, 1958, s. 24.

¹⁷⁶ Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 325.

¹⁷⁷ Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik (Sarıkamış, Kars ve Ötesi)**, C. 4, İstanbul, Emre Yay., 1999, s. 231-232.

Türk ileri harekâtı başarıyla devam ederek, Ermenilerin kendilerine merkez olarak seçtikleri Erivan'a 8 km. kalıncaya kadar [Serdarabad'a kadar] devam etmiştir. Türk Ordusu ileri harekâtı esnasında karşılaştığı General Nazarbekov komutasındaki Ermeni ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu suretle, 20 Mayıs 1918'de Sürmeli Çukuru (İğdır ve Civarı) Türk hâkimiyetine girmiştir.¹⁷⁸ 1827 Türkmençay anlaşması ile İranlıların hâkimiyetinde iken Rusların eline geçen ve XI. Yüzyıldan itibaren Türk yurdu olan İğdır ve civarı da (Sürmeli Ovası) 91 yıllık esaretten sonra Türk Ordusu tarafından kurtarılmıştır. Ancak Ermeniler Serdarabad mıntıkasına büyük kuvvetler yığarak, karşı hücumla geçmişler ve Türkleri geri çekilmeye zorlamışlardır. Serdarabad kasabasını almaya da muvaffak olmuşlardır. Serdarabad'daki muharebeden sonra çarpışmalar giderek yavaşlamış ve 4 Haziran 1918'de Ermeni Kuvvetlerinin Komutanı General Nazarbekov ve bölgedeki Türk Komutanlığı arasında yapılan mütareke ile çarpışmalar tamamen durmuştur.¹⁷⁹ Ermeniler, Türk Ordusu bölgeyi kurtarana kadar İğdır, Aralık ve Tuzluca mıntıkasındaki Türkleri katliama tabi tutmuştur. Ermenilerin, Müslüman Türklere yaptığı katliamlara rağmen Türk Ordusu, açıklıkla karşı karşıya kalan ve perişan bir vaziyette bulunan Ermeniler'e yardım elini uzatmaktan imtina etmemiştir. Halil Kut Paşa'nın anılarını ihtiva eden "*Bitmeyen Savaş*" adlı eserinde Eçmiyadzin Katolikos'unun kendisinden yardım istemesi üzerine, IX. Türk Ordusunun depolarından 200 ton hububat yardımında bulunmuştur.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 528.

¹⁷⁹ Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 441-442; Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu; İğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s. 66.

¹⁸⁰ Halil Kut, "Eylül 1918 Erivan ve Ermeniler" *Bitmeyen Savaş*, İstanbul, 1972 baskısından (s. 237-246); naklen, *Ermeniler Hakkında Derleme ve Makaleler*, C. II, Atatürk Üniversitesinin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı, Ankara, Atatürk Üniversitesi yayınları, 1978, s. 147-154.

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ ve KAFKASYA'DA DURUM

A- Mondros Mütarekesi ve I. Dünya Savaşının Sona Ermesi

I. Dünya Savaşının neticesi 1918 yılının ortalarına gelindiğinde anlaşmalarla sonuçlandırılmasa da gidişattan savaşın sonucu belli olmuştu. Savaşın sonucu Osmanlı Devleti ve taraftarlarının lehine gibi gözüküyordu. Osmanlıların, Kafkasya bölgesinde kazandığı zaferler savaşın genel seyrini değiştirmeyeceği ortaya çıkmıştı. Savaştığı diğer cephelerde üst üste aldığı yenilgiler üzerine, Kafkasya'daki Osmanlı Ordu Komutanları bölgeden çekilmek için hazırlık yapıyorlardı.¹⁸¹

Ancak Osmanlı ordusu bölgeden çekilmeden önce bu bölgede bir teşkilat kurup çekilmek istiyordu. Bu amaçla Osmanlılar, subay, astsubay ve erlerden gönüllü olarak bölgede kalmak isteyenlerin kalabileceğini ve kalacak olanların bulundukları yerlerde kontrolü ve düzeni sağlamalarını istemiştir. Osmanlıların buradaki amaçlarının hürriyete yeni kavuşan Müslüman Türklerin tekrar esarete düşerek acı çekmelerinin önüne geçmek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸²

Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybettiği gerçeği çok geçmeden açığa çıkmıştı. Birçok cepheden olumsuz haberler gelmeye başlamıştır. Bu şartlar altında Kut-el Amara'da esir edilen İngiliz Generali Towsend'in arabuluculuğu ile Osmanlı Devleti'nin mütareke istemiştir. Bu istek İtilaf devletleri tarafından kabul edilmiştir. 27 Ekim 1918 tarihinde Mondros'ta başlayan mütareke görüşmelerine, Osmanlı Devleti adına Rauf (Orbay), Reşat Hikmet ve Sadullah Bey, İngiltere ve müttefikleri adına Amiral A. Calthorpe katılmıştır.¹⁸³ Yapılan görüşmeler neticesinde 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti, Mondros'taki görüşmelerde antlaşmaya varmışlardır. Bu mütarekeye göre Osmanlı Devleti kesin yenilgiyi kabul ederek, ele geçirdiği bölgelerden çekilmeyi kabul etmiştir. Mütareke hükümlerine göre Türkler 1914 sınırlarının gerisine çekileceklerdi. Türkler bu mütarekenin şartlarını yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Azerbaycan ve Kafkasya'nın doğusunu boşaltan Türk Ordusu, 4 Aralıkta Arpaçay yöresindeki, 1877 Osmanlı-Rus sınırına çekilmiştir. Bununla beraber Bakû'deki İngiliz Generali Thomson'un bütün itirazlarına

¹⁸¹ Atnur, *Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan*, 74.

¹⁸² Dayı, *Elviye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 68–69.

¹⁸³ Dayı, *Elviye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 68.

rağmen, Yakup Şevki Paşa Kars ve Iğdır civarının tahliye edilmesini iki ay geciktirmiştir.¹⁸⁴ Bu geciktirme neticesinde bölgedeki Türkler teşkilatlanma konusunda oldukça mesafe almışlardır. Bölgede, Kars ve Iğdır merkezli siyasi oluşumlar meydana getirilmiştir. Bu siyasi oluşumların temsilcileri, Ermeni ve İngilizlerle yaptıkları görüşmelerden sonuç alamayınca, 17–18 Ocak 1919 gecesi Milli Komite adı ile bilinen Kars Milli İslam Şurasını toplamışlardır. Bu şura da, Mondros Mütarekesi ile boşaltılan, Azerbaycan dışındaki, Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelerde tam yetkili olduğunu ilan ederek, Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi adı altında bir siyasi teşkilat meydana getirmişlerdir.¹⁸⁵

Bu siyasi teşkilatın sınırları, Arpaçay ve Aras nehrinin doğusundaki Müslüman Türklerin yaşadığı yerleri kapsamaktaydı. Bu siyasi teşkilatlardan ilki, Sürmeli Çukuru olarak adlandırılan ve daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi Iğdır ve Nahçıvan'ı içine alan yörede Aras (Türk) Cumhuriyeti adıyla kurulmuştur.

1- Osmanlı Ordusunun Kafkasya'dan Çekilmesi

Osmanlı Ordusu'nun Mondros Mütarekesi'nin şartları gereğince, Kafkasya'yı tahliyeye başladığı süreçte, Iğdır ve civarı da tahliye edilecek yerler arasında idi. Osmanlı Ordusu'nun yöreden çekilmesi ile büyük bir Ermeni tedhişi yaşanması kaçınılmazdı. Çünkü I. Dünya Savaşı esnasında Ermenilerin, Doğu Anadolu ve Kafkasya da Osmanlı Ordusu kurtarana (1917–1918) kadar Müslüman Türklere yaptığı, tedhiş ve katliamın korkunçluğunu unutmamışlardı. Kendilerini, Ermeni tedhiş ve katliamından kurtaranların, Iğdır ve civarından çekileceğinin duyulması, Müslüman Türk ahalinin büyük bir korkuya kapılmasına sebep olacaktı. Çünkü Ermeniler, Osmanlı Ordusu'nun çekilmeye hazırlandığı dönemde, İngilizlerin yardımıyla silahlanmış ve mükemmel düzenli birlikler meydana getirmişlerdi.¹⁸⁶

Bu nedenle, Türk Ordusu bölgedeki çekilme hareketini ilk aşamada gizli tutmayı uygun görmüştür. Çünkü çekilme haberiyle Müslüman Türklerin de Osmanlı Ordusunun arkasından bölgeden çekileceğini öngörmüştür. Bu öngörüsünde de haklı çıkmıştır. Ancak bu gizlilik bir noktaya kadar sürdürülmüş neticede Müslüman Türk ahali durumdan haberdar olmuştur. Durum önce yörede ahali üzerinde nüfuzu olan şahıslara duyurulmuştur. Duyurmaktaki amaç göç etme eğiliminde olanların tespit edilmesi ve onları göç etmenin zorlukları konusunda uyarmak ve göç etmelerinin önüne geçmektir.¹⁸⁷ Ancak bölgenin

¹⁸⁴ Allen ve Muratoff, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s. 461.

¹⁸⁵ Aydın Hacıyev, **Qars ve Araz Türk Respublikalarının Tarihinden**, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994. s. 19–20.

¹⁸⁶ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 81.

¹⁸⁷ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s.80–81.

Müslüman Türk ahalisi, Ermeni tedhiş ve katliamlarına tekrar maruz kalınacağı korkusu nedeniyle göç etme eğilimine girmiştir. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa halkın göçmek düşüncesine olumlu yaklaşmış¹⁸⁸ ise de Osmanlı Başkomutanlığı aynı düşünceleri taşımamıştır.¹⁸⁹ Bölgedeki Müslüman Türk ahalinin yerinde kalması en uygun olanıdır, görüşünü savunmuştur. Bu amaçla yöredeki halkın heyecanını dindirmek amacıyla bir miktar asker bırakılacağı haberi dahi söylenmiştir.¹⁹⁰ Ancak gelişmeler bunun imkânsızlığını ortaya çıkarınca yörenin yerli halkından, siyasi ve silahlı teşkilat kurulması uygun bulunmuştur. Bölgede büyük bir boğazlaşma yaşanacağı kaçınılmazdı. Ancak bütün olumsuz şartlara rağmen ahalinin göç etmesini Yakup Şevki Paşa engellemiştir. Çünkü Müslüman Türklerin yörede kalması, gelecekteki amaçların gerçekleştirilmesi açısından zorunlu görülmüştür.¹⁹¹

IX. Ordunun girişimleri neticesinde bölgedeki göçün önü alınmış ve ahalinin heyecanı büyük oranda yatıştırılmıştır. Eğer Müslüman Türk ahalisi bölgeden göç etmiş olsaydı gelecekte uluslararası arenada bölge üzerinde hak iddia edilemeyecekti. Durum Ermenilerin çıkarlarına uygun olacaktı. Ama Bölgede Müslüman Türk ahali kalacak olursa gelecekte Ermenilerin planı bozulabilecekti. Müslüman Türkler Anadolunun içlerine göç etse bile göç edenler yoksulluk ve açlık nedeniyle perişan olacaktı.¹⁹²

2- Yörede Yerel Askeri Teşkilatlanma

Yakup Şevki Paşa yöredeki Türklerin bir an önce teşkilatlanmalarını tamamlamalarını ve iç çekişmeleri bırakmalarını istemiştir.¹⁹³ Yerel teşkilat tamamlanana kadar da Osmanlı Ordusunun yöreyi tahliyesini, elinden geldiği kadar geciktirmiştir. Yöredeki Müslüman Türkler, Osmanlı askeri yetkililerinin verdiği sözlere güvenerek, artık göç etme düşüncesini terk ile Osmanlı Ordusundan silah, cephane ve erzak istemeye başlamışlardır.¹⁹⁴ Yöredeki Milli teşkilatlarda gönüllü görev almak isteyen Osmanlı Ordusu mensuplarının kalabileceği bildirilmiş, kalmak istemeyenlerin en kısa sürede yöreyi tahliye etmeleri istenmiştir.¹⁹⁵ Bu amaçla Nahçıvan da gönüllü olarak 300 asker ve 5 subay kalmıştır.¹⁹⁶ Bu kalan askerlerin,

¹⁸⁸ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, TTK. Yay., 2002, s. 81.

¹⁸⁹ Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, s. 79.

¹⁹⁰ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 81.

¹⁹¹ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 82.

¹⁹² Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 82.

¹⁹³ Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, s.76–77.

¹⁹⁴ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 85.

¹⁹⁵ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, Atatürk Araştırma merkezi Yay., 1998, s. 37.

¹⁹⁶ Hacıyev, **Qars ve Araz Türk Respublikalarının Tarixinden**, s. 48.

Osmanlı Devleti ile bağlantılı olduklarını gösteren hiçbir işaret veya alametinin kullanılmaması şartıyla Yakup Şevki Paşa bu teşkilatlanmayı desteklemiştir.¹⁹⁷

B-Kars ve Çevresinde Yerel Teşkilatlanma

1-Bölgenin Rus İşgalinden Kurtulması

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından başlayan 40 yıllık esaret -karanlık – yıllarının ardından 7 Kasım 1917 yılında Rusya’da meydana gelen Bolşevik İhtilali, Doğu Anadolu’da yeni bir sıkıntılı dönemin de başlangıcı oldu.

3 Mart 1918’de Ruslarla imzalanan Brest-Litovsk anlaşması nedeniyle Ruslar Doğu Anadolu’yu boşaltmak zorunda kaldılar. Antlaşmanın 4. maddesi gereği Elviye-i Selase’nin kaderinin belirlenmesi bölge halkına bırakıldı.¹⁹⁸ Rus askerlerinin boşalttığı bölgeleri yine onlarla beraber hareket eden Ermeniler ile Gürcü Birlikleri kontrol altına aldılar ve özellikle Ermeniler Rus işgali yıllarında başladıkları, sivil halk üzerinde katliam uygulamaya devam ettiler.

Bu dönemde Ermenilerin uyguladığı katliam ile ilgili olarak Fahrettin Erdoğan hatıralarında birçok olaylar anlatmıştır. ‘... Ermeniler yeraltı mahzenlerinde kendilerine geri hizmetleri yapan ve Türkistan’dan getirilen ik yüze yakın garip Özbek Türklerini beyinlerinden vurup zeminlere doldurup çıkıp gitmişler... Türkmen köylerinden kaçıp Allhuekber’den aşip, Oltu’ya geçmek isteyen kadın, kız, küçük çocukların (Lalaoğlu, Bölükbaşı) Rum köylüleri yolunu keserek bunları Katranlı Köyü’ne toplamışlardı. Bunlardan 1200’ünü bir saman damına, 200’ünü de ayrı bir saman damına toplayarak; geceleyin Ermeni ve Rum gençleri bu kadınların içine dalarak yedi yaşındaki masumların bile namusuna tecavüz ettikten sonra öldürmüşler... Oradan İğdır Köyüne geçtik. 50 kadar cenaze vardı. Bunların içinde Arslan Ağa’nın hayır sahibi eşi Mahbube Hanım’ı tutmuşlar, çok para istemişler. İstediklerini aldıktan sonra, gizli olanlar da ne kadar varsa ver diye ısrar edip, hatun sağ iken kafa derisini yüzmeye başlamışlar. Kadıncağız ne kadar yok diye söylemişse de boynuna kadar kafa derisini yüzerek onu da fecaatla öldürmüşler...’¹⁹⁹

¹⁹⁷ Atnur, **Muxtariyet Erefesinde Naxçıvan**, s. 91.

¹⁹⁸ Antlaşmanın 4. maddesinin ilgili kısmı: ‘ Ardahan, Kars ve Batum mıntıkaları da hemen Rus askeri tarafından boşaltılacaktır. Bu mıntıkların yeni teşkil edecek idari-hukuki ve milletlerarası hukuk işlerine Rusya karışmayacak ve bu mıntıklar ahalisine, komşu devletler ve bilhassa Osmanlı Devleti ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idare şeklini kurmasına muvafakat edilecektir.’ Açıkça olmasa bile bu vilayetlerin Osmanlı Devletine bırakılması anlamına geliyordu. Cenubi Garbi Kafkas hükümeti 122

¹⁹⁹ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 173–177–179–180.

Rus askeri makamları bu durum karşısında herhangi bir önleme girişiminde bulunmadılar.²⁰⁰ Kırk yıllık esaret hayatından sonra tam kurtulma ümidi doğmuşken yeniden baskı, zulüm ve işgalin ortaya çıkması Türk askerinin ileri harekâtını gerektiriyordu. 12 Şubat 1918 günü Vehip Paşa komutasında harekât başladı 13 Şubat' ta Erzincan, 12 Mart'ta Erzurum kurtarıldı.

Brest-Litovsk antlaşmasına göre sınır hattı 1877–78 yılındaki gibi olacaktı. Bu nedenle Vehip Paşa bir telgraf mesajı ile Maver-i Kafkas hükümetinden (Azeri, Ermeni, Gürcü ortak hükümeti) bu sahanın (Kars, Ardahan, Batum) boşaltılması Ermeni ile Gürcü Kıtalarının oralardan alınmasını talep etti.²⁰¹ Halk üzerinde uygulanan zulüm ve katliam nedeniyle Vehip Paşa'nın emriyle bölge nihayet 30 Nisan 1918 tarihinde Ermeni ve Gürcülerden kurtarıldı.²⁰² (25 Nisan 1918 günü²⁰³ Türk Ordusu Kars' a girdi.²⁰⁴) Hatta Ordu 1877–78 sınırını da aşarak 14 Eylül 1918'de Bakü'ye hakim oldu.

Yapılan askeri harekât bölgede başarılı olmuştu. Ancak hukuki sürecin tamamlanabilmesi için Brest-Litovsk antlaşmasının 4. maddesine göre Plebisit yapılarak halkın kendi kaderini belirlemesi gerekiyordu. Bu uygulamanın, nüfusunun % 85'inin²⁰⁵ Türk ve Müslüman olan bölgeyi Osmanlı Devletine bağlamaktan başka sonucunun olacağı düşünülmüyordu. Bu durumu başından beri gören Rusya'nın ve Maver-i Kafkas hükümeti'nin itirazları olmuştu. Ancak Rusya'nın içinde olduğu siyasi durum, savaşın gidişatı, Osmanlı Ordusunun kararlı ilerleyişi bu itirazları boşa çıkarmıştı.

Rus istatistik ve haritalarına dayanarak 62 bölgeye ayrılan, 273691 Müslüman 46235 gayrimüslim nüfusun 19 yaşını doldurmuş erkeklerinin katıldığı, 85124 kabul 1924 muhalif oyun verildiği ve yalnız Osmanlı askeri makamlarının nezaretinde gerçekleştirilen oylama yine Rusya'nın ve Kafkas Devletlerinin itirazlarına sebep oldu.²⁰⁶

²⁰⁰ Kırzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde**,... Milli mücadelede elviye selase 22 Cenubi Garbi Kafkas hükümeti 123

²⁰¹ Cem Ender Arslanoğlu, **Cenubi Garbi Kafkas hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1985, s.121

²⁰² Arslanoğlu, **Cenubi Garbi Kafkas hükümeti**, s. 124

²⁰³ Fahrettin Erdoğan hatıralarında Türk Ordusu'nun Kars'a giriş tarihi olarak 27 Nisan tarihini verir ve bu tarihin Sultan Reşat'ın tahta çıkış yıldönümü olduğu için bilinçli olarak seçildiğini belirtir. Türk ellerinde hatıralarım 175

²⁰⁴ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, ATASE Yayınları, Ankara 2002, s.25.

²⁰⁵ Arslanoğlu, **Cenubi Garbi Kafkas hükümeti**, s. 127. Ş Can Erdem, **Birinci Dünya Harbinde Evliye-i Selasede Ermeni Hareketleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 42

²⁰⁶ M Fahrettin Kırzioğlu, **Edebiyatımızda Kars II Kitap**, Işıl Matbaası, s.145. Dayı, **Elviye Selasede Milli Teşkilatlanma**, s.61. Erdem, **Birinci Dünya Savaşında Evliye i Selasede Ermeni Hareketleri**, s. 43.

Oylama sonucunu ve ilhak talebini Padişaha sunmak için Abdülhalik Bey başkanlığındaki yirmi kişilik heyet İstanbul'a gelmiş 15 Ağustos 1918 günü huzura kabul edilmişlerdi. Talep karşısında Sultan Vahdettin memnurluk duyduğunu belirtmiş, aynı gün Evliye-i Selase Halkına başlığı altında bir Hatt-ı Hümayun yayınlamıştı. Bu Hatt-ı Hümayun daha sonra Kars Hükümet Konağı Meydanında Ordu erkânı ve halkın huzurunda okundu.²⁰⁷

2-Mondros Mütarekesi ile Esarete Dönüş

Doğu Cephesindeki Ordu'nun bu parlak harekâtı ile Kafkaslar'da Türk toplulukları arasında meydana gelen bahar ve özgürlük havası 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile sona erdi.

Osmanlı Ordusu mütarekeden önce Kafkasları, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ve 11 Kasım 1918 tarihli İngilizlerin verdiği nota nedeniyle de Elviye-i Selase'yi boşaltmak zorunda kaldı. Süreç 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın bütün oyalamalarına rağmen 25 Ocak 1919 tarihinde tamamlandı.²⁰⁸ Bu iki aylık oyalama dönemi hem geride kalan halkın teşkilatlanması hem de ordunun erzak ve teçhizatını güvenli bir şekilde Erzurum'a nakli için çok önemli idi.

Bölgenin boşaltılmasının ardından, önceki esaret yıllarının yaşattığı acıları unutmayan bölge halkı, mücadele edebilmek için teşkilatlanma yolunu seçti. Aslında halk bu tür teşkilatlanmaya yabancı değildi. Esaret yılları boyunca Kars'ta Maarif Cemiyeti, daha sonra Pantürkizm şekline dönüştürülecek olan Panislamizm Cemiyeti, merkezi Bakü'de olan Müdafaa-i Milli Komitesi, merkezi Bakü'de olan Difai Partisi, merkezi Pasinler olan Canbizar/Canbezar teşkilatı, merkezi Bakü'de olan Neşr-i Maarif Cemiyeti gibi cemiyetlerle gizli faaliyetler sürdürülmüş²⁰⁹, bir yandan Ermeniler ile Ruslara Karşı mücadele edilmiş diğer yandan ise ülkenin çeşitli yerlerindeki savaş mağdurlarına ve ihtiyaç sahiplerine yardım edilmişti.

9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın Elviye-i Selase'den çekilmeyi geciktirmesinin nedenlerinden başlıcası, boşaltılacak alandaki halkın teşkilatlanmasına ve silahlanmasına zaman kazandırmaktı. Bu durumla karşılaşılabilceğini, halkın zor durumda kalabileceğini önceden görerek, buralarda idari teşkilatların kurulması, asker toplanmasını ve polis görevlendirilmesi gerektiğini Erkan-ı Harbiye Riyasetine bildirmiştir.²¹⁰

²⁰⁷Dayı, *Elviyei Selasede Milli Teşkilatlanma*, s.65.

²⁰⁸Dayı, *Elviyei Selasede Milli Teşkilatlanma*, s.78.

²⁰⁹Dayı, *Elviyei Selasede Milli Teşkilatlanma*, s.17–22.

²¹⁰Dayı, *Elviyei Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 82–84.

Antlaşma şartlarına aykırı olarak İngilizlerin talebi ile çekilme işlemi erken gerçekleştirilmek zorunda kalınca da paşa, çekilmeyi geciktirerek talep ettiği konularda kendisi öncü olmuştur. Osmanlı Devleti de bu çabaları üstü kapalı desteklemiştir. Örneğin Harbiye Nezaretinin 27 Ekim 1918 tarihli emri ile kaldırılan İslam Ordusu için 450.000 lira tahsis etmiş ilave olarak Yüzbaşı Osman Efendi ile gönderilen 250.000 liranın harcanması istenmiş, Maliyeden para alındığında yine gönderileceği bildirilmiştir.²¹¹ Kaldırılan ordu için gönderilen bu paranın halkın teşkilatlanması için kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir.

3-Teşkilatlanma Çabaları

Ordunun çekildiği bölgelerdeki yeni yapılanma, geçmişte olduğu gibi gizli örgütler veya yardım kuruluşları şeklinde değil devlet yapılanması şeklinde ve Kars'tan henüz çekilmemiş Ordunun ve idari kurumların yardım ve yönlendirmesiyle olacaktı. Fahrettin Erdoğan hatıralarında 'Hilmi Bey (Hilmi Uran, Kars Mutasarrıfı)beni çağırarak, 'Arkadaş biz çekilip gidiyoruz. Bütün halkınızı kongreye davet ediniz, Kars'ta kendi hükümetinizi kurarak milli teşkilatınızı idare için ele alın ve kongreyi toplatmak için yardım edeceğini vaat etti.²¹²

Kars'ta 5 Kasım 1918 günü 'Kars İslam Şurası' kuruldu.²¹³ Daha sonra Batum'dan Nahcivan'a kadar olan bölgede Kars İslam Şurası'nın kolları olan Şura Hükümetleri kuruldu. Kurulan bu yerel hükümetler halkı silahlandırarak, bölgenin Ermeni ve Gürcü istilasına karşı korunması görevini üstlendiler. Şura hükümetleri Anadolu'da kurulan ilk Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri sayılabilir.²¹⁴

Kars İslam Şurası, Hilmi Bey'in de telkin ve yardımıyla Batum'dan Ağrı'ya kadar²¹⁵ bölgedeki kaymakam ve mutasarrıflara telgraf çekerek düzenlenecek kongre için onları Kars'a davet etti.

15 Kasım 1918 günü düzenlenen birinci kongrede Piroğlu Fahreddin (Erdoğan) başkanlığında sekiz kişilik bir geçici heyet ile Kepenekçi Emin Ağa başkanlığında 'Milli İslam Şurası Merkez Umumisi' yeni bir hükümet kuruldu.²¹⁶ Bu hükümet 30 Kasım 1918 tarihinde ikinci bir kongre düzenlemek için Kars, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek sancak ve kazalarından delege çağırmakla işe başladı. Ayrıca Osmanlı Ordusu'nun boşalttığı

²¹¹Dayı, *Elviyei Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 84.

²¹²Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s. 202.

²¹³Arslanoğlu, *Cenubi Garbi Kafkas hükümeti...*, s. 127.

²¹⁴Arslanoğlu, *Cenubi Garbi Kafkas hükümeti...*, s.127.

²¹⁵Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s. 202

²¹⁶Seyithan Atlas, *Milli Mücadelede Elviye-i Selase*,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1989, s. 24.

müstahkem yerlerin, binaların, hatta silahların teslim alınmasına ve Elviye-i Selase ve çevresinde Kars Milli İslam Şurası'nın şubelerinin açılmasına çalışmıştır.²¹⁷

a-Kars Milli İslam Şurası Hükümeti

30 Kasım 1918 günü toplanan ikinci kongre ilk etapta 60, sonraki katılımlarla 70 delege ile icra edilmiş ve üç gün sürmüştür. Bu kongrede Kars Milli İslam Şurası Hükümeti kurulmuş, hükümet reisliğine Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına ise Kepenekçi Emin Ağa seçilmiştir. Merkezi Kars olarak kabul edilen Milli Şura Hükümetine, Ekim 1918'de kurulan Ahıska Hükümeti Muvakkatası ile Kasım 1918 yılında Iğdır merkezli olarak kurulmuş Aras Türk Hükümeti ve Batum Milli Şurası katılmıştır. Böylece Batum'dan Ordubad'a Ağrı Dağından Azgur'a kadar ki bölgenin birliği sağlanmıştır. Sekiz kişilik Muvakkat Heyet, 12 kişilik Merkez Mümessilleri Heyeti'ne dönüştürülmüştür. Çekilen ordunun silahlarının teslim alınarak 8000 kişilik bir kuvvet kurulmasına, her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifeliği'ne bağlı kalınmasına, Türk bayrağının kullanılmasına, adli ve idari işlerin Osmanlı kanunlarına göre yürütülmesine, son olarakta Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahcivan'da beşer kişilik Milli Şuraların kurulmasına karar verilmişti.²¹⁸

Kars'ta düzenlenen kongrelerin akabinde Ardahan'da da 3-5 Ocak ve 7-9 Ocak tarihlerinde iki kongre düzenlenmiş, Erzurum, Trabzon ve Kars'tan delegelerinde katıldığı ikinci toplantıda; Kars'ta bütün şuraların katılımı ile Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi'ni kurmak üzere büyük bir kongre yapılmansa, çekilen ordudan alınacak silah ve malzeme ile ordudan (er, erbaş ve subaylar) ve halktan katılacak gönüllülerden oluşacak düzenli askeri birlikler oluşturulmasına, Batum, Trabzon ve Erzurum'da yayınlanan gazeteler yardımıyla halkın bilinçlendirilmesine, dış dünyayı bilgilendirmeye, eldeki silahların kesinlikle İngilizlere teslim edilmemesine ve üçüncü Fırka komutanı Halit Bey'in askeri yardımlarının devam ettirilmesinin sağlanmasına karar verildi.²¹⁹

Bu arada İngilizler Elviye-i Selaseyi Ermenilerin kontrolüne bırakmak için, Türk askerinin bir an önce Kars'tan ayrılması yönünde baskı uyguluyorlardı.

²¹⁷ Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 93.

²¹⁸ Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 92-95.

²¹⁹ Dayı, *Elviye-i Selasede Milli teşkilatlanma*, s. 95- 98.

b-Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi

İkinci Ardahan Kongresi'nde alınan karar gereği 131 delegenin katılımıyla, üçüncü Kars Kongresi 17 Ocak 1918 günü toplandı. Toplantıda Milli Şura Hükümetinin adı Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi olarak değiştirildi. Cihangiroğlu İbrahim Bey'in reisliğinde yeni hükümet kuruldu. Hükümetin Dahiliye Mümessili Ali Rıza Bey, Hariciye Mümessili Fahreddin Bey, Harbiye Mümessili ise Cihangiroğlu Hasan Bey idi. Aynı gün birde 18 maddelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edildi.

Kabul edilen bu kanunla Kongre; hükümetin adını ve sınırlarını (Batm'dan-Nahccivan'a), hükümetin merkezini (Kars), bayrağın rengini ve şeklini (üstten aşağı vişne, beyaz, koyu yeşil üç kalın çizgi, beyaz üzerinde kırmızı ay yıldız), resmi dili (Türkçe), meclis seçimlerinin şekli (on sekiz yaş üstü erkeklerin katılacağı her on bin nüfusa bir milletvekili seçimi) ve diğer konular belirlemiştir. Böylece varlığını resmen ilan etmiştir.²²⁰

Çalışmalarına başlayan hükümet İstanbul'a bir heyet göndermiş, bu heyet İstanbul'da, Osmanlı devlet adamları ile görüştüğü gibi İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerika temsilcileri ile görüşmüş hazırlamış oldukları layihaları sunmuşlardır. Böylece Hükümet diğer devletler nezdinde tanıtım ve kabul ettirme çalışmaları yapmıştır.²²¹ Bu arada hükümet adına sürekli olarak Batum'da bulunan Osman Server Bey, hükümetin varlığını Batum'daki İngiliz komutanlığına kabul ettirmiş diğer yandan da Batum ve civarında Milli Şura şubeleri açarak teşkilatı kuvvetlendirmeye çalışmıştır.²²² Aynı zamanda Gürcülerle de iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. İstanbul'a gidecek heyete dâhil edildiği halde Gürcülerle iyi ilişkiler kurmadıkça Batum'dan ayrılmayacağını söyleyerek heyete dahil olmamıştır.²²³ Aynı sebeple Tiflis'e de bir hükümet temsilcisi gönderilmiştir.²²⁴

Kurulan Hükümetin Ermeniler ile Gürcüleri memnun etmeyeceği muhakkaktı. Yalnız Azerbaycan Hükümeti Cenubigarbi Kafkas Hükümetini tanımış, ona karşı yapılacak bir düşmanlığın kendine yapılmış sayacağını açıklamış ve İngilizlerden yeni kurulan Hükümetin Ermeni ve Gürcülere karşı korunmasını istemiştir.²²⁵

Hükümet Gürcülerle sürekli iyi ilişkiler kurmaya çalışmasına rağmen ilk çatışmayı yine Gürcülerle yaşayacaktı. Bu çatışmayı Fahreddin Erdoğan hatıralarında:

²²⁰Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 102- 105

²²¹Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 29

²²²Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 112-113

²²³Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, s. 225-226.

²²⁴Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Meşkilatlanma*, s. 114.

²²⁵Dayı, *Elviye-i Selasede Milli Meşkilatlanma*, s. 114.

“Albay Temperli bir gün bir tezkere yazarak; dörder atlı iki kızağın hazırlanmasını, iki İngiliz subayının Ardahan’a oradan da Ahıska’ya gideceklerini bildirmiş ve bunlara iki rehber ve muhafız verilmesini istemişti. Kızaklar hazırlandı... Giden bu İngiliz subayı, 20000 kişilik bir Gürcü hazırlayarak, evvela Ahıska’yı sonra da Ardahan’ı işgal etmek için harekete başlıyorlar. Bunu haber alan Hükümetimiz, Göle ve Ardahan taburlarımızı Gürcistan hududuna sevkettirdi. Mühendis Server Bey, Apsal Bey ve diğer subaylarımız da hududa vardılar. Server Bey eldeki mevcut topların mermileri olmadığı için başka çaptaki mermileri bunlara uydurmak için geceli gündüzlü çalışıyor. Bir karanlık gecenin sabahında Gürcülerle ilk savaşımız başladı. Giden İngiliz subayları da iki kuvveti çarpıştırıp kendileri de yüksek bir yere çıkıp seyre dalmışlar. Bu vuruşma akşama kadar devam ettikten sonra, Gürcüler bozulup kaçmaya başladılar. Bizimkilerde gidip karargâh ile Gürcü subaylarını esir aldılar. Azgır boğazına kadar da Gürcüleri kovdular. Tekrar dönüp geri geldiler.

Şimdiye kadar Gürcülerle aramızda böyle kanlı bir düşmanlığımız olmadığı için, esir düşen Gürcü subaylarını da Server Bey’le, Apsal Bey ‘Ulan ne işiniz var, haydi evinize gidin’ diye bırakmışlar.”²²⁶ şeklinde anlatır.

Gürcülerin saldırıları bununla son bulmayacak, önce Ahıska ve Ahılkelek’i işgal edecekler daha sonra da 20 Nisan 1919 günü Ardahan’ı alarak Göle’ye kadar ilerleyecekler, orada Milli Şura askerleri tarafından bozguna uğratılacaklardır.²²⁷

İngilizler, Kars’a ilk geldiklerinde yanlarında Ermenileri de getirmişler ancak Türk halkının tepkisi ile karşılaşmışlar, aynı zamanda Şura Heyetinin vermiş olduğu beş maddelik nota ile Ermenilerin Arpaçay’dan ileri geçirmeyeceklerine dair kesin tavrı karşısında geri adım atmak zorunda kalmışlardı. Bu girişim çeşitli şekillerde devam etmiş ancak her seferinde Şura’nın sert tavrı ile karşılaşmıştı. İngilizler bir taraftan da Kars Hükümetinden Ermenilere hububat yardımı yapmalarını istiyorlardı. Osmanlı Ordusu’ndan kalan yiyecek malzemelerini Ermenistan’a nakletmeyi düşünüyorlardı.²²⁸ Yakup Şevki Paşa çekilme sırasında bütün geciktirmelerine rağmen 5.000.000 kilo malzemeyi nakledebilmişti. Bölgede 4.500.000 kilo daha iâşe ile silah vs. bulunuyordu.²²⁹ Ayrıca Ordu için Kars’tan toplanmış olan hububatta bırakılmıştı.²³⁰ Birinci Kars Kongresi’nde çekilen askerden boşalacak müstahkem yerleri ile silahlar Şura Hükümeti tarafından teslim alınacaktı.²³¹ Bu düşünce de Hükümetin tepkisi ile karşılaşmış ve sonuçsuz kalmıştı. Yeterli görülmeyerek görevden alınan

²²⁶ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 226–227.

²²⁷ Kırzioğlu, **Edbiyatımızda Kars**, s. 152 -153

²²⁸ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 214–215–227.

²²⁹ Yel, **Yakup şevki paşa ve askeri faaliyetleri**, s. 122

²³⁰ Yel, **Yakup şevki paşa ve askeri faaliyetleri**, s. 33.

²³¹ Dayı, **Evliye-i Selasede Milli Teşkilatlanma**, s. 93.

Albay Temperley'in yerine göreve gelen General Asser'de bu konuda yetersiz kalmıştı. Bu durum İngilizler ile Hükümetin arasını gittikçe açıyordu. Çatışmaya adım adım yaklaşıyordu. İngilizler önce bölme girişiminde bulundular. Bunun için aşiret reislerini yanlarına çekmeye çalıştılar. Önce Digor'un Pazarcık Köyünden Basdam Begov Davo Bey'le anlaştılar. Daha sonrada Sarıkamış'ın Akçakale köyünden Gaskanlı Soro Bey'in oğlu Eyüp Paşa'yı Sarıkamış'a milis komutanı yaptılar.²³²

Bu arada Hükümet'in maddi durumu halktan toplanan 20000 Liraya yakın para sayesinde iyice düzelmişti. Diğer yandan Paris Barış Konferansı'na heyet göndermek için çalışmalar yapıyordu. Heyet için daha önce İstanbul'a gönderilen Ali, Asaf Beyler ile Batum'da görevli Osman Server Bey görevlendirildi. Diğer taraftan Yakup Şevki Paşa'dan askeri destek alarak İngilizlerle çarpışmaya karar verilmişti. Yardım istemek için de Erzurum'a Fahreddin Erdoğan başkanlığında bir heyet gönderildi. Ancak bu heyet daha Sarıkamış'ta İngilizlerin 15 Nisanda Hükümeti dağıtacaklarını öğrenmiş, zor şartlarda Kars'a bilgi ulaştırmış, kendileri de güçlkle Erzurum'a varmıştı.²³³

Her şeye rağmen İngilizlerin Büyük Ermenistan kurma planları işliyordu. Bu planı: 'İngiliz General Tomson Kafkasya'ya çıktığında bir beyanname neşretmişti... 'Büyük Ermenistan teşekkül etmiştir, her nerede Ermeni varsa çıkıp Kafkasya'ya gelsin'... Azerbaycan'ın bir kısmına Kafkasya ve doğu illerimizi katarak Adana'dan, Mersin'e, yani Akdeniz'e ulaşan Büyük Ermenistan Hükümeti kurulacağını Ermenilere müjdeliyordu. Şeklinde değerlendirmeyi anılarında anlatmaktadır.²³⁴

Bu arada Hükümet üyeleri İngilizlerin Kars ve Ahılkelek'e getirdikleri askerlerle ilgili endişelenerek sebebini Ardahan'dan çağırdıkları İbrahim Bey kanalı ile öğrenmek istiyorlardı. 12 Nisan'da İngiliz Askeri Murahhas'ı Preston Meclis'i ziyaret edeceğini söyleyerek; Hükümet Başkanı, İdare Heyeti ile Meclis üyelerinin orada bulunmasını istemişti. 13 Nisan saat 16.00'da tanışma yapılırken dışarıdan silah sesleri duyuldu. Kuşatılan Meclis'e gelen askerler Hükümeti dağıtarak ileri gelen 12 kişilik Hükümet üyelerini tutuklamışlar ve önce Tiflis'e oradan da Batum'a nakletmişlerdi. En nihayet de başka tutuklularla birlikte Malta'ya sürgün edildiler. Dâhiliye Nazırı bir yolunu bularak kaçmış, Oltu'ya gelmiş, Fahreddin Bey ise listede bulunmasına rağmen Erzurum'a gönderildiği için tutuklanmaktan kurtulmuştu.²³⁵

²³² Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 230, Kars'taki hükümet merkezinin İngilizler tarafından basılacağı haberini de Fahrettin Bey, Eyüp Han'dan alacaktır.

²³³ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 235–239.

²³⁴ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s. 242.

²³⁵ Dayı, **Evliye-i Selasede Milli Teşkilatlanma**, s.149–151.

İngilizler Hükümet'i ve Parlamento'yu dağıttıktan sonra öncelikli olarak 14 Nisan'dan yine dağıtılan Parlamento üyelerinden oluşan 6 Türk, 1 Rum, 1 Rus (Malakan)'dan oluşan bir idare heyeti oluşturmuşlar 30 Nisan 1919 günü idareyi Ermenilere teslim etmişlerdi.²³⁶

²³⁶ Dayı, *Evliye-i Selasede Milli Teşkilatlanma*, s. 152.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS VE CİVARINDA ERMENİ TEDHİŞİ

Ermenilerin, bu bölgede yer alan birçok yerleşim biriminde tedhiş yaparak ulaşmak istedikleri nihai hedef, bölgede çoğunluk olan Müslüman Türkleri azınlık durumuna düşürmektir. Bunun sebebi, Wilson Prensipleri doğrultusunda, uluslararası arenada, bölgede kendilerinin çoğunlukta olduklarını kanıtlamaktır. Ermeniler yörede çoğunluğu sağlamak için tedhiş kendilerine metod seçmişlerdir. Ermeniler, köylere baskın yaparak Müslüman Türkleri toplu halde katletmeği tercih etmişlerdir. Baskın yaptıkları Türk köylerinde yakaladıkları kadınlara, erkeklerinin gözleri önünde tecavüz etmişlerdir. Küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde boğazlamışlardır. Boğazlanan çocuklar birkaç gün aç bırakılan anne ve babalarına kuzu eti diye yedirilmiştir. Türklerin bütün mal varlıklarını yağmalamış ve evlerini kullanılamaz hale getirmişlerdir. Tarlalarda kaldırılmayan ürünleri ya kendileri kaldırmışlar veya yakmışlardır. Bu olayları duyan diğer Türk köyleri korku ve dehşete kapılarak yöreyi terk etmeye başlamışlardır. Ermeniler bu suretle amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır.²³⁷

Türk Ordusu'nun 1918 Kasımında yöreden çekilmesi ile Ermeni tedhiş başlamış ve 30 Nisan 1919 tarihinde Ermenilerin yönetime gelmeleriyle kendini acımasızca göstermiştir. Bu doğrultuda, Ermeni silahlı birlikleri ve çetelerinin vakit kaybetmeden saldırıya geçerek, Kars, Revan (Erivan), Şüregel, Zaruşat, Çıldır, Göle, Kulp (Tuzluca), Iğdır, Aralık ve Göleviran da Türk ve Müslümanlara soykırım yapmaya başlamışlardır. Yörenin Türk ahalisi korku ve dehşete kapılmıştır.

1920 Şubat'ında Şüregel, Ağbaba, Zaruşad ve Çıldır bölgesinde yirmi sekiz köy tahrip edilerek ikibini aşkın insan katledilmiş mal ve hayvanları gasp edilmiştir. Müslüman genç kadınlar Kars ve Gümrü'ye götürülmüş, köylerden kaçabilen kadın ve çocuklar dağlarda soğuktan donarak ölmüşlerdir.²³⁸ Şubat sonunda Kars'ın kuzeydoğusunda bulunan halkının çoğu Müslüman olan Zaruşad kazasının silahlarını toplamak için gelen Ermeni birlikleri Mamat, Ağzıaçık, Bendivan, Çatak Çamah köylerinin ahalisini işkencelerle Kars'a sevk

²³⁷ Oktay Kızılkaya, **Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kars 2005, s. 81.

²³⁸ **Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1919–1921)** Cilt 2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Ankara 2001, s. 779.

etmişler ancak sevk edilenlerden haber alınamamıştır. Keçili ve Şahnalar köylerinde yüz yirmi kadın ve çocuk süngü ve baltalarla doğranmıştır.²³⁹

Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi dağıtıldıktan sonra Kars'ta kalan yüz kadar gönüllü asker Ermeniler tarafından katledilmiş, Hükmet üyelerinin ev ve eşyaları yağmalanmış, varlıklı kişilerin mallarına el konulmuş veya zorla imza attırılarak ellerinden alınmıştır. Çevre köylere (Hacıhalil, Küçükyusuf, Hacımaho, Sano, Alo, Ağadeve..) saldıran Ermeniler halkın eşyalarını yağmalamış, hayvanlarını gaspetmişlerdir.

Bu doğrultuda, bölgenin Müslüman ileri gelenleri imdat çağrısı niteliğindeki müracaatlarını 25 Kânun-i Sani [13]35'de Erzurum da Ordu Komutanlığına yapmışlardır. Bu müracaatta Ermenilerin yaptığı tedhiş ayrıntılı olarak anlatılmış ve biran evvel tedbir alınmasını istemişlerdir. Bu müracaat,

Erzurum Ordu Kumandanlığı Huzur-ı Âlisine

25 Kanun-ı Sani

[13]35

Maruz-ı Çakerlerinedirki,

Madde 1: Tarihden dört mah mukaddem yani Eylül (1)335 tarihinde Ermeni Hükümeti tarafından Revan gavirniyesinde (Doğrusu Guberniya veya Gubernatörlük-Rus Devlet İdaresinde Vilayet) bulunan din karındaşlarımıza yapılan hakaret, zulm ve taaddi, arş-ı asumana kadar yayılan sızıldı, nice binlerce çoluk çocuğu kış günü çıplak nice din karındaşlarımız şehid olmuştur. Irz ve namuslarını pay-mal edip düşman ellerinde esir kalan kız ve gelinlerimizin esaretde kalması ve nice binlerce servet-i samana malik olan hanedanlarımız düşman tarafından cüz'i, külli dörtte bir nefsi hicret edip Ağbaba ve Şuregil ve Zaruşat kuralarında sefil sergedan (Başiboş) olarak duvar köşelerinde melül ve mahzun kalmıştır. Bu din karındaşlarımıza yapılan hakaret sizlerce de malum-ı âlinizdir.

Madde 2: Ardahan kazasının Göle nahiyesinin Çullu karyesinin üzerine top koydurup tamamıyla askerini çekip, erkek olan on beş yaşından altmış yaşına kadar katliam eyleyip, kız ve gelinlerini esir edip mal ve davarlarını dahi toplayıp tamamıyla götürdüler. Bu sızıldı dahi arş-ı alaya kadar direk oldu. Göle nahiyesinin Çatak-ı Ulya ve Çatak-ı Süfla karyesine dahi asker ve kurşun getirip, mal ve davarlarını cem eyleyip ve ırz-ı namuslarını dahi pay-mal eylemişlerdir.

Madde 3: Şimdi ise Göle nahiyesinde birkaç parça eşkiya çıkartıp her taraftan yol urmak, adam katleylemek ve karyelerde bulunan din karındaşlarımızın ırz ve namusuna dokunmak gibi muamelelerdedirler. Karyelerden mal, davar, vergi istiyorlar, bire on fazla olmak üzere ahali de çiçare vermediği takdirde, asker kurşun getirip istediği gibi hakaretde bulunuyorlar ve köyleri bombardıman yaptırıyorlar.

Madde 4: 10 Kanun-ı Sani (13)35 tarihinde Göle nahiyesinin Hasköy karyesine Ermeni tarafından bir klava²⁴⁰ (Muhtar) tayin edip gönderiyorlar. Hasköy

²³⁹ Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1919–1921) Cilt 2, s. 783.

²⁴⁰ Rusça köyleri yönetene Klava denir. Bu terimin Türkçedeki karşılığı muhtar'dır.

ahalisi klavyayı kabul etmeyip mademki cumhuriyetdir, biz kendi hod reyimiz ile tayin edeceğiz. Klavyayı kabul etmediklerine dair Ardahan'da oturan İbrahim Bey Kadimof tarafından otuz aded kadar jandarma tertib edilip Hasköy'den dört yüz mal vereceksiniz. Ahali de, ne esbab üzerine verelim? Bizlerde o kadar kudretimiz yokdur ki cem edip verelim, vermek kudretimiz haricinde bir işdir.

İbrahim Bey kendisi kuvvetli bir müfreze ile Hasköy üzerine gelip elli aded kadar sığır, inek ve öküz ve yedi aded esb (At) ve dört adam der-dest edip Ardahan kazasına götürüyorlar ve der-dest edilen adamların kadınları, ermeni askeri kumandanlarına rica tarikiyle ifadede iken, askeri kumandanı tarafından kadınları dahi derdest edip Ardahan kazasına götürüyorlar, Ermeniler elinde ötede beride gezdiriyorlar ve der-dest edilen dört adamdan otuz bin Manat dahi para cebri suretle zopa ile alıyorlar.

Madde 5: Ağbaba, Şuregil, Zaruşat ve Çıldır ahalilerimiz Ermeni Hükümeti'ne tabi ' olmadığı sebeble bir takım milletvekillerimiz için Kars vilayetinde kağıd çekdirip, bu adamların katlolunması için komitelerinde, ileride olan milletvekilleri katlolunur ise ahali tabi' olmağa mecburdurlar. Kağıd çekilen adamların künyeleri ber-vech-i zirdir ve bu adamlara da "Mavzeriski" namı veriliyor.

Madde 6: 25 Kanun-ı Sani (13) 35 tarihinde Ardahan Kaim-i makamı İbrahim Bey Kadimof ve Askeri Kumandanı Mazmanof imzasıyla Çıldır ahalilerinin milletvekili olanlara hitaben yazıyor ki, her taraftan üzerinize kurşun ve asker sevkedilecektir. Asker hareket edip geldiğinde tuz, ekmek karşı çıkartıp ve asker kumandanlarına baş indirip teslim olasınız, şayet teslim olmaz iseniz bil-ahire Revan Guberniyasına ve Göle ahalilerine yapılan zulmlerin on derece fazla yapılacağını emin olasınız. Biz de yazılan kâğıtlara hitaben cevap verilmiştir.

Madde 7: C. (cevab) Revan Guberniyasına yaptığınız zulm, taaddilere karşı Göle'de yapılan zulmlere karşı ve Aralık'ta olan fenalıklara karşı ne yolda sizlere tabi ve emniyet edeceğiz. Nitekim gözlerimizin önünde yapılan zulmleri gördüğümüz halde hiçbir vakit itimad etmeye her bir cihetle emniyet-bahşa olmuşdur ve bizim de sizler ile bir davamız olmadığı gibi sizlerin de bizler ile bir davası yokdur deyu cevap gönderildi.

Madde 8: Kazalarımızın her taraflarına ma 'lumat verilerek süvari ve piyade iki bin (i) mütecaviz asker cem edip kendi hudutlarımızı muhafaza etmekde iken 27 Kanun-ı Sani (13)35 tarihinde gündüz saat altı raddelerinde beş koldan avcı hattıyla hareket edip ve Göleviren karyesinin sırtlarında dört beş yerden top koydurup üzerimize saat on iki raddelerine kadar top ve piyade ateşleri açmaya başladı ve ileri çıkarılan keşif kollarımız ile ufak bir müsademedede hiçbir telefata vermeksizin ve mecruh vermeksizin geriye püskürdölmüşdür.

Madde 9: Düşman Göleviran sırtlarında mevzi tutmuşdur.

Madde 10: Ahalilerimizin birinci talep eylediği nokta cephaneden gayetle noksanlık olduğu üzerine elden geldiği kadar Osmanlı mavzer ve Rus mavzer tüfenk fişengi göndermenizi umum ahalilerimiz dest u kadem-i şeriflerinizi ziyaret ve busi ediyorlar.

Madde 11: Talim ve terbiye ve muharebe görgü görmediğimiz sebeple birkaç dane mu'allim çavuş ve başçavuş talim ve terbiye öğretmek için göndermeniz rica olunur.

Madde 12: Lütfen ve merhameten bir saat evvel lazım gelen muavenet-i lâzimedede bulunmanızı umum ahalilerimiz âli-cenab-ı kumandanımız ve veli-nimet efendimiz hazretlerinden yardım talep leyl u nehar saat ve dakikada arzusundayız.

Madde 12: Bir saat evvel cevap gönderilmez ise Revan ve Göle ahalilerine yapılan zulümlerin son derece daha fazla olmasını aynel-yakin biliriz. Nitekim gözüümüzün önünde din karındaşlarımıza yapılan zulmleri gözüümüz önüne bir hedef ittihaz olunmuştur.

Madde 13: Emr-i âlileriniz gelinceye kadar gerek malımız ile ve gerek canlarımız ile son katre kanlarımız damlayana kadar umum ahalilerimiz vaat buyurmuşdurlar. Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar olan erkek adamlarımız çalışacakdırlar. Dest ü kadem-i şerifleriniz busi edip ve ziyaret ederiz. Ol babda ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

<i>Doktor</i>	<i>Çıldır Şura-yı Milli Cemiyeti Reisi</i>	<i>Aza</i>
<i>Hacızade Esed</i>	<i>Hacı Nebizade</i>	<i>Alizade</i>
<i>Mansur</i>		
<i>Kasımzade Hasan dede</i>	<i>Ahacanzade Gökçeli Yusufzade</i>	
<i>Visal²⁴¹</i>		

Ve diğer birçok ahalinin imzasıyla Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek kendilerine acil yardım edilmesini istemişlerdir.

Ermeniler bölgede toplu katliamlar, soygunlar, yağmalar yaptıkları gibi yakaladıkları, mallarını gaspettikleri insanlara, görenlerin kanını donduracak işkenceler yapmayıda ihmal etmemişlerdir.

Sarıkamış yöresinden Türk Hamid oğlu Kazon'un bir heybenin iki gözü dolu otuzbeş kıyye (1 kıyye ise 1282 gr.dır) kadar altını gespedildikten sonra burunu kulağı ve derisi yüzüldükten sonra Ermeniler arasında dolaştırmışlardır.²⁴² Kağızman eski Mutasarrıfı Arslan Bey ve eşi Kağızman'dan Kars'a giderken yolda Ermeni Karakol askerleri tarafından pek feci surette öldürülmesi ve kulak ve burunlarını kesilmesidir. Bunların işkence görmüş cesetlerinin Kağızman'da halka gösterilmesi üzerine Müslüman Türkler korku ve dehşete kapılmıştır.²⁴³ Böylece Müslüman ahali arasındaki korkuyu derinleştirerek bulundukları yerleri terk etmelerini umuyorlardı. Ancak ne Osmanlı Devleti nede bölgede savaşı, mücadele eden Fahreddin Bey gibi ileri gelenler halkın göç etmesini kabul etmiyorlar, yerlerinde kalmaları için ayrıca mücadele ediyorlardı.

²⁴¹ BOA. HR. SYS. 2877/2; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C. I, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2001, s. 189.

²⁴² BOA. HR. SYS. 2878/29; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 792

²⁴³ BOA. HR. SYS. 2877/42.

Ermeniler sadece korkutarak kaçırma yolunu seçmemişler, aynı zamanda köylerin halkını bütün mallarını ellerinden alarak köylerinden dışarıya çıkarmışlar ve göçe zorlamışlardır.

Ermeniler Haziran ayında Kırkpınar köyünü ansızın basarak, halkın bütün mallarına el koymuşlar ve yalnız üzerlerindeki elbiseleri ile gitmelerine müsaade etmişlerdir. Aynı köyün yakınında bulunan Develialıköyü'nü de aynı şekilde boşaltmışlardır. Sarıkamış yakınlarında Terek Köyü'nün halkı zorla Sarıkamış'a götürülmüş ve eşyaları alındıktan sonra bir dereye öldürülmüşlerdir. Kars havalisindeki köylerden Burgoş ve Mihil Köylerine göç edenlerden yirmisekiz kişi Karçukboğazı denilen yerde öldürülmüşler, yine aynı guruptan seksen kişi Allhuekber Dağları'nda Ayıderesi denilen yerde bir mağara içinde öldürülmüşlerdir.²⁴⁴

Kars'a bağlı yirmidört köy (Kosor, Arsenik, Ekitkom, Taht...)Ermeni saldırılarına maruz kalmış kıymetli eşyalar, paralar, onbinlerce hayvan gasp edilmiş, kadınlara kızlara tecavüz edilmiş, yüz elliden fazla insan katledilmiştir.²⁴⁵ Sarıkamış'a bağlı on üç köyde yapılan saldırılar ile, bin dokuz yüz yetmiş beş kişi öldürülmüş, iki yüz yetmiş altı hane tahrip edilmiştir. Sarıkamış ve Kars halkından 2.353.000 liralık zahire, 45700 liralık koyun, 17335 liralık öküz ve inek, 5926800 liralık para gasp edilmiştir.²⁴⁶ Sarıkamış'ın Karahamza Nahiyesi'ne bağlı on sekiz köyde beş bin üç yüz otuz yedi kişi katledilmiş yüzlerce hane yakılmış eşya, mal, hayvanlara el konulmuştur.²⁴⁷ Ermeniler tarafından yapılan katliam ve harap edilen evlerin sayısı aşağıda tablo halinde verilmiştir.

²⁴⁴ BOA. HR. SYS. 2878/42; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 797

²⁴⁵ BOA. HR. SYS. 2878/62; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 909,910

²⁴⁶BOA. HR. SYS. 2878/63; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 912-915

²⁴⁷ BOA. HR. SYS. 2878/68; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 920-927

Esâmî-i karye	Evvelce nüfûsu	Evvelce hâne mikdârı	Şimdiki nüfûsu	Şimdiki hâne mikdârı	Ermeniler tarafından yapılan telefât-ı nüfûs
Kotaklı [Kotanlı]	375	55	20	5	275
Aşağıkotaklı [Aşağıkotanlı]	160	18	30	8	130
Alisofu	260	30	20	6	240
Sübhanazad	275	35	30	8	200
Iğdır	335	45	15	7	320
Karaçayır	165	22	—	—	130
Sipkar [Sipkor]	200	17	25	6	150
Akpınar	180	25	35	9	100
Karnakaz [Karnagas]	230	28	40	10	190
Cavlak	200	25	25	5	60
Bozat	265	32	260	32	2
Azboğa [Asbuğa]	150	25	128	25	8
Karahamza	570	65	70	25	170
Toplam	3365	422	698	146	1.975

Ermenilerin Sarıkamış kazasındaki köylerde yaptığı mezalim ve katliam Sarıkamış Kazası Kaymakamlığı tarafından 3/12/[13]36 ve 90 numaralı bir yazı ile Erzurum Kolordu Komutanlığına bildirilmiştir.(Bkz. EK-1)

1920 senesi içinde Ermenilerce Bardız ve Kosor nahiyeleri ile köylerinde; Kosor’a bağlı otuz sekiz köy tamamen yağmalanmış beş yüzden fazla insan öldürülmüş Toptaş, Kelpkor, Lavustan köyleri yakılmış altı yüz nüfustan neredeyse tamamı katledilmiş, Türkiye’ye iltica etmek için yola çıkan Kağızman eşrafından Bahri Bey ve arkadaşlarına ateş

açılarak iki yüz kişi katledilmiş, Bardız Nahiyesine bağlı on altı köyden on ikisi yakılmış yüz on dokuz ev harap edilmiş, dokuz yüz on üç kişi katledilmiş, yirmi dokuz kız ve geline tecavüz edilmiş, Kürkçü ve Vartanut köylerinde yüz yirmi beş kimsesiz çocuk katledilmiş, Peneskirt nahiyesine bağlı yirmi dört köyde dört yüz elli yedi hane tahrip edilmiş, ikibin sekiz yüz otuziki kişi işkencelerle ve topluca katledilmiş ve bütün bu köylerde halkın varlıklarına el konulmuş, yağmalanmıştır.²⁴⁸

Tarih boyunca çok az bağımsız kalabilmiş, sürekli başka milletlerin esareti altında kendine bir millet ve devlet geleneği oluşturamamış, son dönemlerinde Osmanlı emrinde Millet-i Sadıka ifadesi ile yaşarken gerek bir takım tahrikler gerekse boyundan büyük hayallere kapılan Ermeniler, ellerinde silahlar , arkalarında Avrupalı devletler ile Rusya'nın desteği ile çaresiz sivil halk karşısında asil bir millet gibi davranmaktan ise yağmacı, tecavüzcü, katil, ahlaksız sürüler halinde hareket etmiş ve tarih kitaplarına sığmayacak yüz kızartacak işlere bulaşmışlardır. Her şeye rağmen kendisine destek olacak devletler arkalarından çekilmişler, 1920 yılından itibaren Bolşevik Rusya'nın hakimiyetine girmişlerdir. Böylece Büyük Ermenistan hayalleri gerçek olmadığı gibi, kendileri de yüz kızartıcı halde tarih sayfalarında yerlerini almışlardır.

Ermeniler aynı zamanda Müslüman Türklerle meskûn olan Iğdır, Eçmiyadzin, Aras nehrinin kıyılarına yakın yerleri ve Gümrü'yü işgal etmişlerdir.²⁴⁹ Ermeniler işgal ettikleri yerlerde Müslüman Türk ahaliyi öldürmekle yetinmeyerek, Nahçıvan ve havalisinde,²⁵⁰ Türklere ait bütün malvarlığını yağmalamışlardır.²⁵¹ Bu suretle Türk ve Müslüman halkı ekonomik olarak da çökertmeyi amaçlamışlardır. Ermeni Tedhişi karşısında Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askeri birimleri tarafından İstanbul merkeze çok sayıda gönderilen belgelerden birkaçı örnek teşkil etmesi açısından aşağıda verilmiştir;

Bayezid Mutasarrıflığının 10/6/(13)35 tarihli ve 444 numaralı şifresinin halli suretidir.

Iğdır dahilinde Abbasgöl ve diğer on bir karyede meskun Ekrada (Kürtlere), Ermenilerin milis askeri tarafından taarruz edilerek iki bin kadar koyunları alındığı ve

²⁴⁸ BOA. HR. SYS. 2878/66; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s. 928-935

²⁴⁹ Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, s. 260.

²⁵⁰ BOA. HR. SYS. 2878/76; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s. 937–976.

²⁵¹ BOA. HR. SYS. 2878/79; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s. 986

aralarında vaki olan müsademedede sekiz kadının şehid olduğu ve ermeni milislerinin kesreti dolayısıyla kura-yı mezkure ahalisi, çadırlarını söküp dört yüz elli hanenin Musun nahiyesine iltica eyledikleri Jandarma Tabur Kumandanlığı'yla müdiriyyet-i mezkurenin iş 'arına atfen ma 'ruzdur. Bu babda alınacak izahat ayrıca arzolunacaktır.

Aslına mutabıktır.

Mühür²⁵²

Üçüncü Ordu Müfettişliğine

Hülasa: Ermeni Mezalimi

1 – Ermenilerin Kafkas ahali-i İslamiyyesine icra eyledikleri mezalimin iras eylediği hayf ve endişe sa'ikasıyla Berugi (Buruki- Burukanlı) aşiretinden sekiz yüz hane halkının Bayezid'e hicret ve hükümete dehalet etdikleri Erzurum Vilayeti'nin iş 'arından anlaşılmakda olduğu ma 'ruzdur.

2 – Harbiye Nezareti'ne ve Müfettişlik'e arzedilmiş ve Erzurum'daki İngiliz mümessiline bildirilmiştir.

Kazım Karabekir

Onbeşinci Kolordu Kumandanlığı Canib-i Âlisine

Bayezid'e hicret ve hükümete dehalet eyledikleri 25 Haziran sene (1)335 ve 5420 / 317 numaralı tezkire ile arzolunan Berugi (Buruki-Burukanlı) aşireti halkının dokuz yüz hanede beş bin beş yüz kırk beş ve bunlardan başka hicret eden Zilan aşiretinin dahi seksen yedi hanede beş yüz elli beş nüfusdan ibaret olup kendilerinin ihtiyar-ı hicret etmeleri Ermeniler tarafından terk-i silah etmeleri için vuku bulan teklifatdan ve eşya ve mevaşilerinin ahz ve gasbı suretiyle haklarında ika-ı muamele-i mezalimkaraneden münba is bulunduğu ve bunların kısmen revan dâhilinde Gor ve Ömer-i Ulya ve Ömer-i Süfla, Abbas, Şiran, Reyhan, cefander, Boratlı ve kısmen de Iğdır'ın Sürmeli, Karahaçlı (Karahacılı), Yağlırağa (?) karyeleri (Köyleri) sekenesinden ve ashab-ı emlak ve alakadan olup arzuları vechile Van vilayeti dâhilinde iskân edilmek üzere oraya sevkolundukları vaki'olan istizaha cevaben mahalli mutasarrıflığından bildirilmekle beray-ı ma'lumat arz-ı keyfiyet olunur.²⁵³

Fi 19 Temmuz sene (1)335

Erzurum Vali Vekili
Kadi Mehmed Cevdet

Ermeni faaliyetleri, tedhiş, akla hayale gelmeyecek işkencelerle ve yağmalamalarla yöredeki Müslümanları dehşete düşürerek göçe zorlatmak şeklinde kendini göstermiştir. Sistemli şekilde yapılan bu hareketlerde amaç söz konusu yöredeki nüfus çoğunluğunu ele geçirerek bu mıntıka üzerinde hak iddia etmektir. Bu nedenle Osmanlı Ordusu'nun bölgeden

²⁵² BOA. HR. SYS. MÜ, 57/4, 1919 VII 19; naklen, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkalarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1919**, C.II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1995, s. 62.

²⁵³ BOA. HR. SYS. HU, 136, 1919 VI 28; naklen, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkalarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1919**, C.II, s. 64.

çekildiği 1918 Kasım başlarından 1920 Kasım Ayına kadar yaklaşık iki yıllık süre bölge Müslümanları için katliam, açlık, sefalet ve kaçkınlıklarla dolu bir zaman olmuştur.

Ermeniler katliam ve yağmalamalarla yetinmeyerek Müslüman Türkleri bulundukları yerlerden uzaklaştırmak için hile ve aldatma yoluna gitmişlerdir. Bu doğrultuda; Ermeniler, Kars bölgesine sahte bir İran Sefiri göndererek,(Mayıs 1920) Müslüman ahaliyi, İran'ın himayesine alarak köy ve tarla vereceği yolunda uydurma sözlerle kandırıp, 35.000 kişiyi göç ettirmişler ve bu insanların hayvanlarını, eşyalarını, paralarını yağmaladıkları gibi birçoğunu da yollarda katletmişler; yine bu kişileri Erivan'dan trenle sevk ederken, Ermeni askerlerin trene hücum etmesiyle birçoğunu öldürmüşlerdir. Bu göçmenlerden ancak 10000 kadarının Nahcivan havalisine ulaşabildikleri Osmanlı Devleti tarafından tespit edilmiştir.²⁵⁴

Kars'ın kurtuluşundan sonra, Ermeniler tarafından işgal döneminde Sarıkamış'ın Karahamza nahiyesine bağlı on sekiz köyde yaptıkları katliamda beş bin üç yüz otuz yedi Müslümanı çeşitli şekillerde şehit ettikleri, bu esnada yüzlerce haneyi yaktıkları, büyük ve küçükbaş hayvanları, kıymetli eşya ve mücevheratı, yüzlerce ton zahire ve diğer yiyecek maddelerini gasbettikleri her köyün ihtiyar heyetleri tarafından Aralık 1920 yılında kaleme alınan ve Doğu Cephesi Komutanlığı'na sunulan bir deftere kaydedilmiştir. ²⁵⁵(Bkz.Ek-2)Bu listeler Karahamza Nahiye Müdürü Yunus Bey'e teslim edilmiş, Yunus Bey'de bu kayıtları Kars'ta yeni oluşturulan Türk yönetimine vermiştir.

A-Kars'a Yakın Bölgelerde Ermeni Tedhişi

Bu katliam ve yağmalar Kars ve çevresi ile sınırlı olmayıp, Iğdır, Nahcivan, Revan, Doğubeyazıt civarında yaşayanlarda yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Şöyleki; Ermeni tedhişine dayanamayarak Osmanlı arazisine geçmek için yola çıkan 2000 kadar Müslüman Türk'ün bir kısmı, Iğdır'ın on kilometre kuzeyinde Sarıçoban Köyü Yezidileri ve Ermeni askerleri tarafından üzerlerine ateş edilerek şehit edilmiştir. Sağ yakalananlar ise para, eşya ve zahireleri gasp edildikten sonra öldürülmüşlerdir.²⁵⁶ Nahcivan da ise, Ermeni ordusu ve çetecilerinin zulmünden kaçan 500–600 Türk, Aras Nehrini geçmeye çalışırken Hudaferin köprüsü civarında Ermeni Ordusu tarafından öldürülmüşlerdir.²⁵⁷

²⁵⁴ BOA. HR. SYS. 2878/64

²⁵⁵ BOA. HR. SYS. 2878/68

²⁵⁶ **ATBD**, Ermeni Belgeleri Özel Sayısı, No: 3, Belge No: 2043, s. 56.

²⁵⁷ Ünüvar, **İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920–1921**, s. 28.

Bu katliamlar, Ermeni Hükümeti'nin bilgisi ve yönlendirmesi ile Alikamerli Haçador Ağa, Iğdır'lı Mardiros Ağa'nın oğlu General Dero, Yezidilerden (Kürt Yezidisi) Cihangir Ağa olmak üzere Hasan Ağa oğlu Yusuf Ağa ve Yusuf Ağa'nın kardeşi Akid Bey, Taşburunlu Mülazım Asator oğlu Aleksan, Taşburun Taşnaklarından Ardaş ve Kağızman Naça Beyi (Naçalnik-Kaymakam) Karabet Efendi gibi çete liderlerinin emrindeki Ermeniler ve Yezidiler işbirliği halinde yapmışlardır. Bunlar, Aras Nehri'nin her iki yakasında bulunan Müslüman Türk köylerine karşı çok şiddetli katliam ve yağma saldırıları düzenlemişlerdir.²⁵⁸

15 Ağustos 1918'de Gökçeöl civarındaki yaylalarda bulunan Aktaş, Sıçanlı ve Kızılharebe köyleri Müslüman Türk ahalisine Ermeniler saldırmış, kaçan ahali Develi köyüne giderek oraya yerleşmişlerdir. Fakat Ekim ayında Matos Ağa oğlu Peryam adındaki Çete başı, emrindeki Ermeniler köye saldırmış, ahali Aras Nehri'nin beri tarafındaki Başkend'e (Başköy-Aralık) kaçmak için nehre doğru kaçmışlar ancak arkalarından gelen Ermenilere yakalanmışlardır. Bir kısmı kurtulmak için nehre atlamış ancak boğulmuşlardır. Atlamayıp yakalananlar ise Ermeni çeteciler tarafından süngü darbeleriyle öldürülmüş ve Aras Nehri'ne atılmışlardır.²⁵⁹

12 Mart 1919 tarihinde Iğdır ve civarından göç eden Müslüman Türk muhacirler Sarıkamış'ın Yağbasan Nahiyesi'nde yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen Müslüman Türkler, İngilizlerin, Kars'taki Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetini dağıtarak yönetimi ele geçirmişleri üzerine ilan ettikleri tüm bölgede artık barış ve güven ortamının kurulduğuna yönelik beyannamelerine inanarak tekrar Iğdır'a doğru yola çıkmışlardır. Yola çıkan bu Müslüman Türklere, Ermenilerin, Kağızman Naçalnik'i (Kaymakam) Karabet Efendi emrindeki Ermeni kuvvetleri saldırarak yüzlercesini öldürmüşlerdir. Canını kurtarabilen çok az sayıdaki Müslüman Türk, Ağrı Dağı tarafına kaçarak, dağdaki yollardan Doğu Beyazıt'ta varmış ve Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır.²⁶⁰

Yöredeki Müslüman Türk ahalinin Ermeni mezalimine maruz kaldığını 25 Temmuz 1919'da kolordulara gönderdiği şifreli telgrafta, Kars, Kağızman, Iğdır ve Nahçıvan civarında, Ermenilerin nakliye vasıtası ve silah talebi gibi bahanelerle Müslüman Türk ahaliye baskı yaptıklarını hatta üzerlerine ateş açtıklarını, yalnız başına yakaladıkları Müslüman Türkleri katlettiklerini, bu durumdan korkan Kars ve Iğdır civarlarından göçe hazırlanan

²⁵⁸ BOA. HR. SYS. MÜ, 2878 /78. Bkz. Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1920)**, KÖK Yayınları, Ankara, 1990, s.115-116.

²⁵⁹ BOA. HR. SYS. MÜ, 2878 / 79; naklen, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV**, s. 124.

²⁶⁰ BOA. HR. SYS. 2878/79; naklen, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV**, s. 110.

Müslüman Türk ahalinin hem açlıktan hem de Ermeni taarruzları nedeniyle can güvenliklerinin olmadığına dair haberler gelmiştir. Bu durum üzerine İngiliz mümessiline müracaat ettiğini; İngiliz mümessilinin de, bu hususta kendisine gelen raporlardan bahsederek, söz konusu mıntıkada tamamıyla anarşinin hüküm sürdüğünü, bunu bastıracak kuvvetin kendisinde bulunmadığını, durumu bizzat incelemek için bir iki gün içerisinde Kars, Kağızman ve Iğdır havalisine gideceğini, bu bölgede asayiş sağlaması için gerekirse Osmanlı Birliklerinin sevkini teklif ve bizden asker istediğini bildirmiştir.²⁶¹ Bu suretle hem Osmanlı Devleti daha sonra da görüleceği üzere, Azerbaycan Cumhuriyeti yörede, Ermenilerin tedhiş ve mezalim uygulayarak, Müslüman Türk ahaliyi katliama tabi tuttuğunu ve tedbir alması konusunda, bölgeden sorumlu işgalci güç olan İngilizlerin dikkatini çekmiştir. İngilizlerin de bu durumu bildikleri ancak ellerinde, Ermenileri durduracak güç bulunmadığı bahanesini ileri sürerek dolaylı da olsa Ermenilerin yaptığı tedhiş ve mezalime müsait ortam yarattıkları anlaşılmıştır.

General Osebyan'ın emriyle Hramivartan nahiyesine bağlı sekiz köyde Ermeniler tarafından yirmi beşi kadın, onu çocuk yüz otuz sekiz kişi katledilmiş üç bin yedi yüz elli sığır, dört bin beş yüz elli koyun ve yüz kırk dokuz at gasp edilmiştir.²⁶²

Kars'a bağlı Zaruşad ve civarındaki elli beş köyde General Osebyan, Miralay Şakotof, Necelik Aram ve Kars valisi Garganof' emriyle bin yirmi altı kişi öldürülmüş, elli yedi bin beş yüz yirmi dokuz baş hayvan ve ik yüz yetmiş dört bin dört yüz altmış bir pot hububat ile altı milyon dokuz yüz yetmiş üç bin doksan dört liralık mal talan ve gasp edilmiştir.²⁶³

Şüregel halkından yirmi sekiz kişilik topluluk, göç ettikleri Arpaçay'dan memleketlerine dönerken karşılarına çıkan Ermeniler tarafından katledilmişler ve Erzurum bölgesinden çekilen Ermeniler Arzuti köyünde yüz yirmi kişiyi öldürmüşlerdir.²⁶⁴

Bu olaylar yaşanırken, yörenin işgalinden sorumlu olan İngilizler, Kars'tan sonra Nahçıvan, Şerur- Dereleyez, Sürmeli (Iğdır) mıntıkları ile Erivan'ın Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu köyler ve kasabaların yönetimini de Ermenilere vermişlerdir. Bu durum adeta bölgedeki Ermeni tedhiş ve mezalimini teşvik anlamına gelmiştir. Bu gelişme

²⁶¹ Ş. Can Erdem, **Birinci Dünya Harbinde Evliye-i Selâse'de Ermeni Hareketleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, 1994, s. 70.

²⁶² BOA. HR. SYS. 2878/75; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 935,936

²⁶³ BOA. HR. SYS. 2878/57; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 976-980

²⁶⁴ BOA. HR. SYS. 2878/89; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919)**, C.II, s 1050-1052

karşısında, Azerbaycan Cumhuriyeti, İngilizlerin bu keyfi uygulamasını protesto etmiştir.²⁶⁵ İngilizlerin tutumundan cesaret alan Ermeni Hükümeti, bölgenin büyük devletler tarafından kendi hâkimiyetine verildiği propagandasını yaparak Türk ve Müslümanların boyun eğmelerini veya bölgeyi terk etmelerini istemişlerdir.²⁶⁶ Osmanlı Devleti'nden yardım umudunu kesen bölge ahalisi, Azerbaycan'a müracaat ederek, Ermeni tedhiş ve katliamlarına maruz kaldıklarını, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasını istemişlerdir.²⁶⁷ Hatta can ve mal güvenliklerini sağlanması amacıyla, Nahçıvan, Sürmeli, Erivan, Eçmiyadzin bölgesinde yaşayan Müslüman Türkler, Azerbaycan'a bağlanma istediklerini bölgenin ileri gelenleri vasıtasıyla bildirmişlerdir.²⁶⁸ Bölgedeki durumun vahametini anlayan Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri bölgeye yardım ve araştırma yapmak amacıyla heyet göndereceklerini ve güvenliklerinin sağlanması için Müttefik Devletlerin bölgedeki komutanı Genaral V. Thomson'a mektup göndermiştir.²⁶⁹ Mektup gönderme yeterli görülmeyle, Azerbaycan'ın Gürcistan'daki sorumlu diplomatik temsilcisi Vekilov, Azerbaycan Dışişleri Bakanına gönderdiği bir mektupta, Müttefik Devletler yüksek komiseri Albay Geskel'e bölgedeki Ermeni tedhiş ve katliamları hakkında bilgi vererek dikkatini çektiğini belirtmiştir. Bu görüşmede, Albay Geskel'in, Vekilov'a cevaben, Ermenistan Hükümetinin kendisine sürekli yanlış bilgiler vererek kandırdığını, Ermeni katliamlarından dolayı büyük üzüntü duyduğunu, ancak elinde askeri güç olmadığı için Ermenilere karşı herhangi bir yaptırım imkânı olmadığını fakat ekonomik ambargo uygulayarak, Ermeni saldırılarını durdurmaya çalışacağına dair söz verdiğini belirtmiştir.²⁷⁰

XV. Kolordu Komutanlığı'nın 27 Ağustos 1919 tarihli istihbarat raporunda; Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin Revan-Aras mıntıkasında ve Elviye-i Selase'de tek Müslüman bırakmamaya karar verdikleri Ermeni Hükümeti'nin düzenli askerlerinin de Müslümanların katledilmesi dahil her türlü mezalime katıldıklarını, katliamların arttığını belirtmiştir. Aynı raporda Ermenilerin 11 Ağustos 1919 günü Kağızman eşrafını toplayarak öldürdüklerini, 12 Ağustos'ta, Tavasgölü ve Yukarı Katırlı köylerine saldırdıkları, 18 Ağustos'ta Kağızman' saldırdıklarını insanları öldürüp zahirelerini gasp ettiklerini, insanların tarlalarda çalışmalarını engellediklerini, insanların üzerine top ve makineli tüfeklerle saldırdıklarını, 19 Ağustos günü uçaklarla sınırı bombaladıklarını, Kağızman eşrafından Mehmet Bey'in bilinmeyen bir yere

²⁶⁵ BCA. 930 01. 6-123-2.

²⁶⁶ Kazım Karabekir, 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, (Haz.)Ömer Hakan Özalp, İstanbul, Emre Yay., 2000, s. 132-133.

²⁶⁷ BCA. 930 01. 4-60-1.

²⁶⁸ BCA. 01. 2-30-1.

²⁶⁹ BCA. 930. 01. 2-30-2.

²⁷⁰ BCA. 930. 01. 2-31-24.

götürüldüğünü, daha sonra cesedinin Kars yakınlarında Küçükzaim köyünde kaba etleri kesilmiş elleri cep gibi içine sokulmuş, işkence edilmiş şekilde bulunduğu belirtilmiştir.²⁷¹

Bu olayların yanında, Kars'ta müezzinlerin ezan okumaları ve halkın camiye gitmeleri engellenmeye çalışılmış, Ermeniler tarafından kadınlara işkence ve tecavüz edilmiştir. Topladıkları kadınları askerleri ile birlikte çıplak olarak gezdirmişlerdir. Bu durum halkın galeyana gelmesine sebep olmuştur.²⁷²

Yöredeki, Ermeni tedhişinden, canını, malını ve namusunu kurtarmak isteyen Müslüman Türk ahali, bahçesini, tarlasını ve evini bırakarak aç, perişan ve sefil bir halde kabileler halinde göç etmek zorunda kalmıştır.²⁷³ Ermenilerin de istediği de bu idi. Çünkü ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson, I. Dünya Savaşı bitiminde yapılacak olan barış görüşmelerinde, savaşa taraf devletlerin uyması gereken 14 maddeden oluşan ve Wilson prensipleri olarak bilinen ilkeler arasında yer alan, hangi millet nerede çoğunluk ise çoğunluk olan yerler kendilerine bırakılacak ve kendi kaderlerini tayin edeceklerdir.²⁷⁴ Barış görüşmelerinde ön planda tutulacağı kesin olan bu maddeye Ermenilerin, yöredeki mevcut Müslüman Türk çoğunluğu her ne suretle olursa olsun yok etmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır.²⁷⁵ Ermenilerin, Türkler toparlanmadan mümkün olan en kısa sürede yörede çoğunluğu sağlamaya çalışıyorlardı. Bu durumun gerçekleştirmek amacıyla katliam yaptıklarını Ermenilerin kendileri de daha sonraki yıllarda yaptıkları açıklamalarla dile getirmişlerdir. Şöyle ki; Ermenistan'ın Gafan şehrinde 1988 yılında, Müslüman Türklerin katliama uğratılmasında büyük rol oynayan Njde'nin anısına dikilen anıtın açılışını yapan Gafan İl Komünist Partisi Başkanı (Gafan Valisi), *"Siz çok çalıştınız, Ancak Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerini çıkaramadınız. Sizin büyük arzunuzu, şimdi torunlarınız olan bizler yerine getirdik. Şimdi Ermenistan'da Türk adına bir kişi bile bırakmadık"*²⁷⁶ Demek suretiyle Ermenistan'daki Müslüman Türklere yönelik katliam, tedhiş ve zorla göç ettirme planı uyguladıklarını itiraf etmiştir.

Ermenilerin, Müslüman Türk ahaliye yönelik tedhiş ve katliamları bölgede incelemelerde bulunan İngiliz Yarbayı Ravlinson'un da dikkatini çekmiş ve yöre ile ilgili

²⁷¹ HTDV sayı 9 (1954), Belge No: 200, naklen Elviye-i selasede milli teşkilatlanma s156

²⁷² HTDV sayı 9 (1954), Belge No: 200, naklen Elviye-i selasede milli teşkilatlanma s156

²⁷³ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920)**, Ankara, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yay., 1999, s. 78.

²⁷⁴ Ali Fuat Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948, s. 13–14.

²⁷⁵ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 242.

²⁷⁶ Hatem Cabbarlı, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri," **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S:4, Ankara, 2002, s. 131.

hazırladığı raporda Ermenilerin Oltu'dan, Kars ve Doğu Beyazıt'a kadar olan bölgede hiçbir kontrole bağlı olmaksızın katliam yapmakta olduklarına tanık olmuş ve hazırladığı raporda, Ermenilerin bu menfi hareketlerinin durdurulması ve cezalandırılmaları için bölgeye kuvvet gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁷⁷

Ermeniler yerinden yurdundan olan Türk ve Müslümanların peşini bırakmamışlar kaçıp yerleşmeye çalıştıkları yerlerde de yakaladıklarını katletmişlerdir. Bu doğrultuda Erivan ve Iğdır civarından kaçan ve Rumlardan boşalan Sarıkamış'ın, Oluklu, Yeni Selim ve diğer köylerine yerleşen Buriki (Burukanlı) aşiretine mensup Müslüman Kürtleri acımasızca katletmişlerdir.²⁷⁸

Ermeniler, Dış devletlere, yörede çoğunlukta olduklarını göstermek ve yörenin kendi kontrollerinde olduğunu ispatlamak için seçim yapmışlardır. Erivan'da oluşturdukları meclise Müslüman Türklerin de temsilci gönderdiği bahanesini kullanarak, Türklerin kendi hâkimiyetlerini tanıdığını dış dünyaya göstermek istemişlerdir. Bu vesile ile Müslüman Türklerin meclise temsilci göndermelerini, kendilerinin güya insan haklarına saygı gösterdiklerini ispat etmeye çalışmışlardır. Bu amaçla bölgede Meclis seçimleri yapmışlardır. Ancak Müslüman Türkler çok büyük oranda bu seçimlere katılmamışlardır.²⁷⁹ Yöreden kaçarak Osmanlı Devletine sığınan Müslüman Türklerin verdikleri bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Ermeniler seçimlere katılmayan ve kendilerini desteklemeyen Müslüman Türk köylerinde katliama başlamış ve etnik temizlik yapmışlardır. Ermenilerin kendilerine vatan olarak seçtikleri bölgede tek etnik grup olmak istemişlerdir. Bu mıntikalarda Müslüman Türk kalmayınca kadar tamamen Aras Nehri'ne dökmeye karar vermişlerdir. Bunun için Üçüncü Ermeni Alayının görevlendirildiği bilgileri alınmıştır. Bu alayın katliam yapmasını önlemek ve hiç olmazsa hayatta kalanların kurtarılması için yöredeki Müslüman Türkler, Osmanlı Devletinden, kendilerine yeniden yardım edilmesini istemişlerdir.²⁸⁰

Yörede bizzat bulunan ve Ermeni mezalimini yaşayan Türkiye Büyük Millet Meclisi eski başkanlarından, Van eski milletvekili Kınıyas Kartal "*Erivan'dan Van'a Hatıralarım*" adlı çalışmasında Kars, Erivan ve Nahçıvan civarında Ermeni mezalimini şöyle anlatmaktadır; "*Eskiden yaşadığım yerlerde Ermeniler de şüphe yok ki vardı. Bunların*

²⁷⁷ BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 25; naklen, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II**, s.79–80,

²⁷⁸ Kırzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920)**, s. 78.

²⁷⁹ Kırzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920)**, s. 78–79.

²⁸⁰ Refik Turan, **Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları'nda Iğdır ve Nahçıvan, Erzurum**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, 1999, s. 40.

arasında iyi komşuluk kurduğumuz, iyilik yapıp iyilik gördüğümüz Ermenilerde vardı. Birçok Ermeni dostum olmuştur. Ancak sonradan anladık ki, Ermenilerin bir kısmı içinden pazarlıklı imiş. Bazı Ermeniler sinsi bir faaliyetin içinde imişler. Ortalığın karışmasını, ellerine fırsat geçmesini bekleyen Ermenilerde vardır. Yakın dostumuz olduğunu sandığımız Ermenilerden çok çabuk bize cephe alıp, bizi yok etmek isteyenler çıktı. Rahmetli Babam Bedir bir Ermeni hainin kurşunu ile şehit oldu. Bu, Ermenilerin ailemize ve aşiretimize verdiği ilk acı değildi. Son acı da olmadı. Bundan sonra Ermenilerle olan kanlı mücadelemiz devam edip gitti. Onlar bizi o bölgeden söküp atmak istiyorlardı. Kendi Bölgelerinde Müslüman istemiyorlardı. Müslümanların olmadığı bir Ermeni yurdu düşünüyü gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı. Tek tek işledikleri cinayetlerle bizi yerlerimizden söküp atamadılar. Sonradan köyleri basmaya, evleri ve ekinleri yakmaya başladılar. Böylece bizimle onlar arasında bir ölüm kalım savaşı başladı ve sürdü.

(Osmanlıların) 9. Kafkas Tümeni Erivan'dan geri çekilince denge, Ruslardan destek görmekte olan Ermeni çetelerinin lehine döndü. Babam Bedir Bey'in şehit olmasından sonra aşiretimiz İran'da bir yıl daha kaldı. Bu yılı takip eden dönemde yurdumuz Türkiye'ye döndük. 1920–1923 yılları arasında Van bölgesine olan ilticamız devam etti. Bizi yerimizden yurdumuzdan eden; malımızı mülkümüzü yakıp yıkan canımıza kıyan Ermeni zulmü, maalesef Ermeniler yeni cinayetleri ile bize hatırlatılınca kadar unutulmuştu.”²⁸¹

Bu tedhiş ve mezalimi duyan Müslüman Türkler korumasız ve silahsız olduklarından büyük bir göç dalgasını tekrar başlatmışlar ve Osmanlı hududuna yığılmışlardır. Gelenler Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım edilmesini, yemeklik ve tohumluk buğday verilmesini istemişlerdir.²⁸²

Bir Ermeni subayı bölgeden kaçan Türkleri pusuya düşürüp nasıl öldürdüklerini ve öldürülürken Türklerin yaşadıkları korkulu anları şöyle nakletmektedir;

“Vadideki yolun bir noktasına yolu kapatan bir engel yerleştirilmişti. En öndeki araba grubu bu engele varınca durdu. Kayalar arasında saklanmış olan Taşnak silahşörleri ve çapulcuları ateşe başladılar. Kadın ve çocuklar arabalardan atlayıp, çığlıklar içinde birbirlerine karıştılar. Kaçıyor ve ümitsiz bir şekilde sığınacak yer arıyorlardı.

Katliam tamamlanmıştı. Ateş açılışını ve Türklerin canhıraş çığlıklarını işiten kışladaki Ermeni askerleri olay yerine koştular ve ancak birkaç Türk'ü kurtarabilecek

²⁸¹ Kinyas Kartal, **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Ankara, Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Yay., 1987, s. 9–10.

²⁸² BOA. DH. KMS. 53–2 /88 1337-za 23.

*katilleri oradan uzaklaştırdılar. Aynı gün terkedilmiş olan Türk bölgesi de talan edilip, yerle bir olacak şekilde tahrip edildi.*²⁸³

Kağızman'da da Ermeni tedhişinin korkunç örnekleri yaşanmıştır. Müslüman Türkleri korku ve dehşete düşüren bir olay Kağızman eski Mutasarrıfı Arslan Bey ve eşi Kağızman'dan Kars'a giderken yolda Ermeni Karakol askerleri tarafından pek feci surette öldürülmesi ve kulak ve burunlarını kesilmesidir. Bunların işkence görmüş cesetlerinin Kağızman'da halka gösterilmesi üzerine Müslüman Türkler korku ve dehşete kapılmıştır. Kağızman'daki Müslüman Türkler, bütün malvarlıklarını bırakarak Anadolu içlerine veya Dağlara doğru kaçmışlardır. Müslüman Türklerin geride bıraktığı malvarlıklarına Ermeniler el koymuştur.²⁸⁴

Ermeniler yaptıkları mezalimden doymayarak, Müslümanların arasına nifak sokma politikasını uygulamaya koymuşlardır. Bu doğrultuda havalide göçer halde yaşayan Kürt aşiretlerine, onları Türklere karşı kışkırtacak bir mektubu (15 Mart 36–1920) göndermişlerdir. Ermenilerin Gönderdiği mektupta şöyle denilmektedir;

“Ey Kürtler!

*Biz Ermenilerle Kürtler binlerce senelerden beri toprak ve su kardeşi ve komşu olarak yaşamışız. Türkler aramıza girmezden evvel, bizim ecdadımız uzun müddet birbirleriyle (kirve) olmuşlardır. Hiç kimsenin ve hiçbir tarihin inkâr edemeyeceği bir hakikattir. Fakat son zamanlarda Türkler dışarıdan gelerek aramıza fesat tohumunu ekdiler. Ve kurdukları tuzaklarla bizleri birbirimize düşürdüler. Rahatımızı bozdular. Kendi menfaatleri için her iki taraftan birçok günahsız kanların dökülmesine sebep oldular. Bunun için size hitap ederek beyhude yere kan dökülmemesini teklif ediyorum. Size son sözümlü acele ediniz, menfaatinizi ayakaltına almayınız. Bundan sonra Ermeni ve Kürt kanı dökülmesine Allah razı değildir. Ordum henüz işe başlamadan uyuşmak üzere kendi tarafınızdan benimle konuşmak için adam göndermenizi teklif ederim. Aksi takdirde başlayacak bir muharebede arzumun hilafında şediden muamele etmeye mecbur olacağım. Emin olunuz ki bu dahi hakkınızda hayırlı olmaz.”*²⁸⁵

Müslüman Türklere yönelik gittikçe artan Ermeni tedhiş ve katliamları, bu şekilde devam edecek olur ise kısa süre sonra Türk hudutlarının içine de sıçrayabilirdi. Ermenilerin bu doğrultuda amaçları olduğu bilinmekteydi. Ermeni fesatçıların bu girişimini boşa çıkarmak ve mezalime uğrayan Müslümanlara, o an için fiili bir yardım olmasa bile manevi açıdan destek vererek, ümit beslemelerini sağlayacak ve kurtuluşun çok yakında olduğuna inandırmak bu dönemde esastır. Bunun için yöredeki Müslüman Türklere güç ve tahammül vermek amacıyla bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda, Kazım Karabekir Paşa'nın,

²⁸³ Hartill, *Bir Ermenin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918–1922)*, s. 111.

²⁸⁴ BOA. HR. SYS. 2877/42.

²⁸⁵ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, (haz.) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1994, s. 128–129.

Erivan'daki Ermeni cumhuriyeti askeri komutanlığına uyarı amacıyla 21.03.1920'de mektup göndermiştir. Bu mektupta;

“Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığına”

Ermeni hükümeti dâhilinde kalan İslam ahaliye öteden beri yapılan mezalim ve kıtal gayete sahih malumatla tevsik edilmiş ve Ermeniler tarafından bu mezalimin yapıldığı Erzurum'daki İngiliz mümessili kaymakam mister Rawlinson'un şahadet ve ifadesiyle de teyid edilmiş ve evlad ve eyalini, mal ve menalini, zayi ederek aç ve perişan surette bize iltica eden binlerce muhacirler Amerikan'ın General Harbord heyeti dahi görmüş ve bu mezalimin şahidi olmuştur. Hatta kıtaat ve ahalimizin gözü önünde bile birçok İslam köyleri top ve makineli tüfekle mücehhez Ermeni kıtaatı askeriyesi tarafından tahrib ve imha olunmuştur. İşbu harekâta nihayet verileceği ümid edilmiş iken mateessüf (1)336–(1)920 senesi Şubat ibtidasında beri bilhassa (Şuregel, Akbaba, Zarşad ve Çıldır) mıntıkasındaki ahali-i İslamiye'ye yapılan mezalim daha ziyade arttırılmıştır.

Mezkûr mıntıkada birçok İslam köylerinin tahrib ve binlerce nüfusun katl ve birçok eşya ve hayvanatın gasbedildiği ve genç İslam kadınlarının alınıp Kars'a ve Gümrü'ye götürüldüğü ve bu köylerden kaçan yüzlerce kadın ve çocuğun da dağlarda donup öldükleri ve İslamların mal ve ırz ve namuslarına yapılan bu tecavüzün hala devam etmekte olduğu mevsuken haber alınmaktadır. Din kardeşlerine karşı yapılan bu şenaat ve fecaati işiten bütün Müslüman ahali ve efradı askeriye ve bilhassa akraba ve kabilelerinden birçoğu idareniz altındaki mahallerde bulunan aşair halkı fevkalade galeyan ve heyecana gelmiştir. Ve ahiren kumandanlarınızın ve memurlarınızın imzalarıyla hudud civarında öteye beriye atılan ve gönderilen ve güya Kürtlerle Ermenilerin itilaf ettiklerine ve ayrıca bir Kürdistan hükümeti teşkil edildiğine Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un Ermenilere verildiğine dair olan ve umum İslam arasına tefrika ve nifak sokmak mahiyetinde bulunan beyannameler Şerif Paşa ve emsale gibi vicdanını düşman paralarına satmış olan vatan haini kimselerin hiçbir hakkı vekâleti haiz olmadığı ve Kürtler namına söz söyleyemeyeceği ve Kürtlerin hiçbir suretle camiayı Osmaniye'den ayrılamayacakları, bütün Kürtler tarafından her tarafa ve bilhassa itilaf hükümetlerin müteaddit defalar ilan ve Şerif Paşa ve emsali tel'in edilmiş olduğundan büyük bir hiddet ve nefretle karşılanmış ve bu hallerde mevcut olan galeyan ve heyecanı teşdid eylemiştir. Ermenilerin yapmakta olduğu mezalim dolayısıyla efkârı umumiye-i İslamiye'de hâsıl olan galeyan ve heyecanın teskinine çalışmakta ve halk sükûnete davet edilmekte ise de heyecanın teskini ve halkı temini için mezalim ve kıtale nihayet verdirilmesi ve İslamlardan alınan eşya vesairenin iade ve zararların tazmin edilmesi ve İslamların ırz, namus, can ve mal ve her türlü hukuklarının muhafaza altına alınması Ermeni hükümetine teveccüh eden bir vazifedir.”

Her millet gibi Ermeni milletin de hakkı hayat ve istiklali idareye malikiyeti en zayıf ve en tehlikede bulunduğunuz bir zamanda bile hükümet ve milletimizce temin edilmişti. İki sene evvel Erzurum'un istihlasını müteakip ileri harekâta kıtaatımla oralarda bulunurken mevcudiyeti milliyenize karşı gösterdiğim adil ve şefkat hatırlarınızda olacağından bu vesayayı halisanemin de samimi telakki buyurulacağını ümid eyler ve hürmetlerimi takdim eylerim.

Onbeşinci Kolordu Kumandanı

Mirliva

Kazım Karabekir

Ermenilerin yaptıkları mezalimi durdurmasını istemiştir. Ermeni mezalimi Türk ordusunun bu mezalime sahne olan mıntıkayı geri almasına kadar en feci şekillerde devam etmiştir.²⁸⁶

Yöre Türk Ordusu tarafından kurtarıldıktan sonra Aras Nehri'nin karşı tarafında (Çukur Saad) kalan Müslüman Türk ahalisine Ermeniler tedhiş ve katliam politikalarını devam ettirmişlerdir. Yörenin ileri gelenleri kendilerine yardım edilmesi için Türk Ordusuna müracaat etmişlerdir. Yöredeki Müslüman Türk Ahalinin müracaatı;

Iğdır Kumandanlığı Hazretlerine!

Zengibasara ahalisi tarafından arzuhal

Biz Zengibasara ahalisi Daşnak eşkiya destelerinin zulmünden kovularak binlerce kadınlarımız çocuklarımız Aras çayında ve çöllerde isti(sıcak) sayuktan(soğuktan) aç yalavac mahvolduk. Sonra Türk arkadaşlarımızın gelmesini istedik. Vatan deyüp geldik, fakat bizim bedbahtaneliğimizden dolayı Aras boyu hudud oldu. Şimdi hemen Daşnaklar yine iş başında oldukları sebebine biz mahvoluyoruz, niceki Sarbanlar köyünde:

1- Kanun-ı Saninin beşinde üç nefer Ekber Kerbelayı İbrahim oğlu ve Ali Kahraman oğlu ve Hüseyin Mehmed oğlu'nu şurada evvelden Ermeniler Zengi kenarına aparup gorguşuma (kurşuna) yakmışlar ikisi ölmüş Hüseyin oğlu Mehmed yaralanmış halde kaçmış.

2- 12'sinde Şullumihmandar köyünde Muharrem Mehmed Bakır oğlu'nu üç nefer yoldaşıyla beş mal ile giderken tutmuşlar. Onlardan şimdiye gibi bir haber de yokdur muhtemelen öldürmüşlerdir.

3- Kanun-ı Saninin 17'sinde Rahimabad köyünde gece Meşhedi Ali Ekber Hacı Abdul oğlu'nun evine gidip talan etmişler eşyalarını ve iç dane de ineğini aparmışlar.

4- Yine Kanun-ı Saninin 20'sinde Şulludemirci köyünde Rahim Meşhedi Kerim oğlu'nun evini talan etmişler 20 bin manat Nikolay pulunu, 30 bin manat Kafkaz pulunu ve ev eşyalarını aparmışlar.

5- Kanun-ı Saninin 25'inde Karakışlak köyünde Mehmed Hacı Selman oğlu'nun evini talan etmişler üç yüz bin manat Ermeni pulunu, elli bin manat Azerbaycan pulunu aparmışlar.

6- Şubat ayının 4'ünde Sarbanlar köyünden Şurkend köyüne giderken Şurkendlileri bir araba ile iki avrat yanlarında Neyi Kerbelayı Ali Ekberoğlu, Oruç Kerbelayı Ali oğlu, Veli Kali oğlu Hano, Mehmed oğlu İbrahim, Haydar oğlu Mecid, Samed oğlu Kazım, Haşim oğlu Memuş, Hıdır oğlu bir nefer de Kargabazarlı Ahmed Allahverdi oğlu iş bu adamları dutmuşlar aparup Karasu Deresinin kenarında kurşuna yakmışlar. Bunlardan birce (yalnız) nefer Kargabazarlı Ahmed Allahverdi oğlu özünü suya atmış kurtulmuş onun da ayaklarını soyuk(soğuk) almış, dirilmek mümkün değildir. Binlerce vakalar olur kalem yazmaktan acizdir. Bizim Zengibasara köyünde bir ev kalmamış. Hepsini söküp ağaçlarını Erivan'a taşıyorlar. Ve Mescid ve camilerimizi harab edip heik-i hürmet etmişler. Bunların hepsini biz savt-ı hükümeti adlananlara müracaat ve malum etdik, cevap da vermediler. Şimdi binlerce hürmetli

²⁸⁶ Karabekir, **Kürt Meselesi**, s. 129-131.

kadınlarımız, çocuklarımız Erivan'da yolculuk ediyorlar. Hiçbir taraftan muavenet yoktur. Ne hükümet ve ne gayrisi biz hemdemiz. Kadınlı, çocuklu, erkekli elimizi uzadırik öz Türk kardaşlarımıza nereden olur ise bize bir çare arayınız. Bize bu yakın zamanda bir çare olmazsa hepimiz mahvolacağız. Yemekden giymekden insanı dolandıran eşyalardan hiçbir şeyimiz yoktur. Ne edeceğimizi bilemeyoruk. Yukarıda Allah-u teala hazretlerinden, aşağıda Türk kardaşlarımızdan başka bir ümidgahımız yoktur.

Umum Zengibasar [ve Civarı] ahalisi tarafından yazıldı.²⁸⁷

10 Şubat 1921

²⁸⁷ BOA. HR. SYS. 2878/77.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK MİLLİ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI VE BÖLGENİN KURTARILMASI

A- Mustafa Kemal Paşa Önderliğinde Türk Milli Mücadelesi'nin Başlaması

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilerek Mondros Ateşkes antlaşmasını imzalaması üzerine, bu antlaşmanın maddelerini kendi lehlerine ve amaçlarına uygun bir şekilde yorumlayan galip devletler işgal edilmemiş Anadolu'daki Türk topraklarını işgale başlamışlardır. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın öncülük ettiği Türk milleti, kurtuluş mücadelesi başlatmıştır. Bu mücadelenin merkezi Ankara, yönlendiricisi ve yöneticiliğini ise Türk milletinin temsilcilerinin meydana getirdiği Türkiye Büyük Millet Meclisi (23 Nisan 1920) ve onun Başkanı Mustafa Kemal Paşa üstlenmiştir. Bu sürecin yaşanmasına neden olan gelişmeler özetle, I. Dünya Savaşının galip devletleri'nin yaptıkları planları boşa çıkaracak olan bir gelişme, Türkler arasında, 1919 yılının Mayıs ayında yaşanmıştır. Doğu Anadolu'ya III. Ordu Müfettişi olarak gönderilen Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkmıştır. Terhis edilmeye çalışılan Türk kuvvetlerini teşkilatlandırarak yeniden bir ordu meydana getirmiştir. Diğer yönden, Türk Milleti'nin karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi anlatarak milletin desteği ile topyekûn milli bir direniş hareketi başlatmıştır. Mustafa Kemal, Anadolu'da acil ve olağanüstü yetkilere sahip bir hükümet kurmuş ve yeni Türk Devleti'nin dış politika hedeflerini de tespit etmiştir.²⁸⁸ Mustafa Kemal'e göre, Ermeniler kışkırtılmış ve Türkler üzerine saldırtılmıştır. Bu sorun, batılı kapitalistler tarafından ortaya çıkarılmıştır.²⁸⁹ Batılı devletlerin, büyük bir Ermeni devleti kurma çabalarına karşı çıkarak, Anadolu'dan kimseye toprak verilemeyeceğini vurgulamıştır.

1919 yılının Temmuz ayından itibaren Osmanlı Ordusu'nun silahsızlandırılması konusunda İngiltere ve Osmanlı Hükümeti arasında bir gerginlik yaşanmıştır. Bununla beraber Osmanlı Ordusu'nun silahsızlandırılması meselesi, Osmanlı ülkesi'ndeki İngiliz temsilciler tarafından 1919'un Ocak ayından itibaren ısrarla takip edilmekteydi. Osmanlı Ordusu'nun silahsızlandırılması konusunda acele edilmesinin sebebi 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların, İzmir'e çıkışı ile anlaşılmıştır.²⁹⁰ Yunanlılar amacına

²⁸⁸ Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 150–156.

²⁸⁹ Kazım Öztürk, *Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, C.II, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1994, s. 747.

²⁹⁰ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz 1*, (haz.) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1995, s. 131.

ulaşmış görünürken, Ermenilerin, hareketsiz kalması düşünülemezdi. Erzurum'daki İngiliz Yarbayı Ravlinson, Osmanlı XV. Kolordusu'nun ağır silahlarının teslim edilmesi için büyük çaba göstermiştir. İngilizlerin bütün tehditlerine rağmen, Kazım Karabekir Paşa ordunun ağır silahlarını teslim etmemiştir.²⁹¹ Gerekçe olarak da, Ermenilerin, Müslüman Türklere saldırı hazırlığında olduğunu göstermiştir.²⁹² Teslim edilen silahlarda bir şekilde geri alınmıştır. Akabinde Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeni işgal ve yayılmasının önünü almak amacıyla teşkilatlanma ve cephe kurma faaliyetleri başlamıştır.

1- Doğu Cephesi'nin Kurulması

1914 Türk-Rus sınırına çekilmiş bulunan Osmanlı IX. Ordusu lağvedilmiş, bu ordunun yerine 2 Nisan 1919'da XV. Kolordu kurulmuştur.²⁹³ Kurulan bu kolordu'nun Komutanlığına Mirliya [Tuğgeneral] Kazım Karabekir Paşa getirilmiştir. Kolordu'nun merkezi de Erzurum olmuştur. Osmanlı Ordusu, Mondros Mütarekesi sonucu askerlerini terhis etmek zorunda idi. Ancak Ermeni taarruzundan korkulduğu için XV. Kolordu'nun terhisi geciktirilmiştir. Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki emelleri ve Kafkasya bölgesindeki Müslüman Türk halka yönelik tedhiş ve mezalimleri üzerine bölgede Ermenilere karşı bir cephe kurulması fikri Kazım Karabekir Paşa tarafından gerekli görülmüştür.²⁹⁴ Kazım Karabekir Paşa, 28 Nisan 1920 ve 6 Mayıs 1920 tarihlerinde Doğuda bir cephe kurulması için tekliflerde bulunmuştur. Bu tekliflere, TBMM tarafından 13/14 Haziran 1920 tarihinde cevap verilmiş ve cephe kurulması doğrultusunda;

“XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu Cephesi Komutanlığına atandığı, Büyük Millet Meclisi Bakanlar Kurulu kararıyla tebliğ ve ilan olunur. Kazım Karabekir Paşa, Doğu Cephesinde bulunan bütün sivil ve askeri makamlar üzerinde seferdeki Ordu Komutanlığı yetkisine haizdir.” Cevabını göndererek uygun bulmuştur. Böylece karargâhı Erzurum olan 15. Kolordu Komutanlığı, Doğu Cephesi Komutanlığı unvanını almış ve Ermeni yayılmacılığına bir set çekmekle görevlendirilmiştir.²⁹⁵

Doğu Cephesi kurulduktan sonra Cephe Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Ermeni yetkililere mektup göndererek ellerinde bulunan mıntikalardaki Müslüman Türklere yönelik

²⁹¹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 26–28.

²⁹² Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, (haz.) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1995, s. 131.

²⁹³ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 99–100.

²⁹⁴ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 3**, 5. Baskı, (haz.) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 2000, s.1565–1566.

²⁹⁵ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 99–100.

sistemli bir şekilde uygulanan tedhiş ve mezalimin durdurulmasını istemiştir.²⁹⁶ Bunun üzerine, Ermeniler, Eçmiyadzin Patriği aracılığı ile yayınladıkları bir beyannamede, Türklerin elinde bulunan Erzurum şehri Ermenilere verilmedikçe ve bu şehrin başkent olduğu bir Ermenistan Devleti kurulmadıkça, İngilizlerin İstanbul'u boşaltmayacakları propagandasıyla karşılık vermişlerdir.²⁹⁷ Ermeniler bu propaganda ile Kazım Karabekir Paşa'nın mektubunu dikkate almadıklarını göstermişlerdir. Türkleri iki önemli mıntıka hakkında tercih yapma durumuna sevk etmek istemişlerdir. Büyük ihtimalle de kendilerine karşı kurulan Doğu cephesi Komutanlığının ileri harekâta geçmesini engellemeye çalışmışlardır.

B- Bölgedeki Siyasi Durum (Ankara –Moskova- Erivan İlişkileri)

28 Mayıs 1918'de Ermeniler, bağımsız Ermenistan Cumhuriyetini ilan etmişlerdir. Bu gelişme bir çeşit hükümet değişikliği olarak algılanmıştır. Rus Çarlığı kontrolündeki Ermeni yönetimi gitmiş, yerine İngiliz nüfuzunda Ermenistan Cumhuriyeti adı altında bağımsız bir devlet kurulmuştur. Kurulan Ermeni Devleti kendisini bütün Ermenilerin temsilcisi olduğunu ilan etmiştir.²⁹⁸ Ermeniler kendilerini de tehdit eden, Bolşeviklere karşı savaşan Çar taraftarı General Denikin'in ordusuna da yardım etmemiştir. Buna sebep, Rus Çarlığı tekrar kurulur ise Ermenistan'ın bağımsızlığının tekrar kaybedileceği korkusudur. Bununla beraber Ermenistan Cumhuriyeti'nin varlığına en büyük tehdit, Ermenilerin en zayıf noktasını daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere Ermenistan'ın etnik yapısı oluşturmaktaydı. Bu dönemde, Ermeni Devletinin merkezi Erivan'da bile, nüfusun çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşmaktaydı.²⁹⁹ Bu nedenle Ermeniler tedhiş yoluyla Türk unsuru bölgelerinden kaçırtmak istiyordu. Bunun içinde durmadan Müslüman Türk düşmanlığı propagandasını işliyorlardı. Bu propaganda Ermenistan'da Taşnaklar iktidarda bulundukları sürece içinde onları güçlendirmekteydi. Müslüman Türk düşmanlığı, Taşnakları iktidarda tutan tek dayanakları olmuştur. Taşnaklar bu tutumlarını sürdürmek ve iktidarda kalabilmek için yeni macera arayışlarına girmişlerdir. Taşnaklar mevcut durumlarını korumak için, aralıksız Türk hudut hattına askeri yığınak yapmışlardır. Taşnak Ermenilerin, Erzurum'a kadar ilerleme niyetinde oldukları alınan istihbarattan anlaşılmıştır. Ermenilerin bu cesareti göstermelerine şaşırmamak lazımdır. Çünkü İtilaf Devletlerinin desteğini de almışlardır.

Ankara Hükümeti, Rusların, Ermenilere olan alakasından dolayı Ermenilere karşı harekete geçemiyordu. Çünkü Ruslar bu dönemde hala Doğu Anadolu'nun bir kısmının [Van

²⁹⁶ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s.100–101.

²⁹⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz 3**, s. 1586.

²⁹⁸ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 21.

²⁹⁹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 23.

ve Bitlis] Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Ayrıca verilecek bu kısımların Ermeni Ordusu tarafından güvenliğin sağlanmasına olanak verilmesi de talepleri arasında idi. Bu isteğin Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Ermenilerle sulh yolu ile anlaşmanın mümkün olmadığını Ankara Hükümeti iyice anlamıştı. Ermenilerin kontrol altında bulundurdıkları Türk mahallerinde yaptığı vahşetin boyutları da iyice artmıştı. Ankara Hükümeti'nin yapacağı tek seçenek kalıyordu. O da sorunun askeri açıdan halledilmesi idi.

1- Ermenilere Karşı Türk Taarruzu'nun Gecikmesi

Kazım Karabekir Paşa yörede yaşanan Ermeni tedhişinin ancak askeri açıdan durdurulabileceği fikrindeydi. Çünkü Ermeniler anlaşmaya yanaşmadığı gibi yaptıkları tedhiş de gittikçe artmaktaydı. Bu konuda da haklı çıkmıştır. Daha 1918 yılının kış aylarında yani Türk Ordusu Üç Sancağı [Kars-Ardahan-Batum] boşaltmadan önce Gökçeğöl ile Nahçıvan arasında kalan topraklarda yaşayan Türkler, Antranik ve Yapun adındaki Ermeni çete liderlerinin komutasındaki kuvvetler tarafından katledilmişti. Bölgede 113 köy yakılmış, 1000'den fazla Türk öldürülmüştür.³⁰⁰ Bu kanlı saldırılar bölgenin tamamında devam etmiştir. Kars'ta İngilizlerin dağıttığı Milli Şura Hükümeti kuvvetleri, Allahüekber dağı çevresinde ermeni işgaline direniyordu. Bölge halkı ise Erzurum'a doğru kaçmaya çalışıyordu. Bu olaylar, 10 Temmuz 1920 tarihinde, Kazım Karabekir Paşa tarafından, Erzurum'da bulunan Mütareke Komisyonu Başkanı Yarbay Ravlinson'a bir mektupla bildirilmiş ve Ermeni vahşetinin durdurulması istenilmiştir.³⁰¹ Fakat İngilizler hiçbir tedbir almaya gerek duymamışlardır. Ermeniler de saldırılarını Türk hududu içlerine kadar yaymışlardır.

Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Milliyetçileri, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nden sonra, Anadolu'nun genelinde Büyük Millet Meclisi'nin hâkimiyetini tesis etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa, Ermenilere karşı düzenlenecek askeri harekâtı ve Ermenilerin meydana getirdiği olayları karşılıklı telgraflarla değerlendirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, İtilaf Devletleri, Doğuda, Bolşeviklerle birleşilmesine engel olmak üzere, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan ibaret bir Kafkas bloğu kurarak, Anadolu'yu her yönden yıkmak amacındadırlar. İtilaf Devletlerinin bu girişimini önlemek için, Doğuda gecikmeden yapılacak bir taarruz hareketiyle Bolşeviklerle

³⁰⁰ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 69; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 1**, (haz) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1995, s. 131. **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 26–27..

³⁰¹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 79.

direkt temas sağlanmasını gerekli görmüşlerdir.³⁰² XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın bu girişime mesafeli yaklaştığı anlaşılmaktadır. Ona göre Bolşevik orduları Kafkaslara yaklaşmadıkça, yapılacak taarruz, İngiliz kuvvetleri tarafından bertaraf edilebilirdi.³⁰³ Bu nedenle taarruzun düşünüldüğü aşamada Bolşeviklerin de aynı şekilde ileri harekâta başlamaları için işbirliği yapılması gerektiğine inanıyordu. Bu değerlendirmeler sürerken, Şubat 1920'de Anadolu'nun durumu oldukça zorlaşmıştır. İtilaf Devletleri, Türk Topraklarını işgal etmek için her türlü çabayı göstermekteydi. Planladıkları barış antlaşmasını (Sevr) Türklere kabul ettirmek için, Türk Milliyetçileri'nin ezilmesi gerekiyordu. Anadolu'da başlayan Milli Mücadele, İtilaf Devletleri'nin en önemli çıkmazını oluşturmaktaydı. Çünkü Bolşevikler, hızla Kafkaslara doğru ilerliyordu. Anadolu'nun İngiliz nüfuzuna girmesini ise hiç temenni etmiyorlardı. Bolşeviklerin, Kafkaslara inmesi ise İtilaf Devletlerinin amaçlarına ters düşüyordu. Bolşevikleri durdurmak için İtilaf Devletleri gerekli askeri kuvveti Kafkaslara gönderememişlerdi. Bununla beraber Türk Milliyetçileri Anadolu da taban bulmuşlar ve bu hareket de İtilaf Devletleri'nin planlarını alt üst etmişti. Bu gerekçelerle, İtilaf Devletleri tarafından, Türk Milliyetçileri ile savaşmak için, Ermeni ve Rumlara verilen destek oldukça artırılmıştır. İtilaf Devletleri bununla da yetinmeyerek Milli Mücadeleyi bitirmek amacıyla Osmanlı'nın iç dinamiklerini harekete geçirerek Anadolu'da iç isyanlar çıkarmışlardır. Bu dönemde Anadolu tam bir kısaç içine alınmıştır. Bu politikanın en önemli ayağını Ermeniler oluşturmuşlardır. Çünkü Ermeniler, Türk Milliyetçileri karşı doğuda kullanılmakla kalmayacak, Bolşeviklerin önünde set oluşturacakları düşüncesindeydiler.³⁰⁴ Nitekim Ermenistan Ordusu, Bolşeviklere karşı çarpışan, çar taraftarı General Denikin'in kuvvetleri arasında oldukça kabul görüyorlardı. Türk Milliyetçileri ise İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgal edemeyeceğini, Ermeni ve Rumları kullanacağını tahmin etmiş, Doğuda Ermenileri kısa sürede yenilgiye uğrattıktan sonra, Batıdaki Yunan ordusunu ezmeyi planlamışlardır.³⁰⁵ Yani Türk Milliyetçileri için de bir an önce Ermenileri barış masasına oturtmak öncelikli hedef olmuştur. 1920 yılının ilk aylarından itibaren Doğu Cephesindeki Türk Kuvvetleri taarruz için hazırlıklarını hızlandırmıştır.³⁰⁶

³⁰² **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 61.

³⁰³ Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, s. 212.

³⁰⁴ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917–1923**, İstanbul, Boyut Kitapları, 2000, s. 115.

³⁰⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, (haz) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1995, s. 40.

³⁰⁶ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 67.

1920 Nisanında Kızıldordu, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırına kadar ilerlemiştir. General Denikin'in kuvvetleri, Bolşeviklerce dağıtılmışlardır.³⁰⁷ Kızıldordu'nun bu ilerleyişi karşısında, İngilizler telaşlanmış ve Kafkasya'daki askeri kuvvetlerini Batum'a çekmeyi uygun görmüşlerdir. Doğu Cephesi Komutanı Karabekir Paşa'ya göre taarruzun hemen başlaması bu dönemde gerekliydi. Ermenistan'ın, Bolşeviklerin eline geçmesinden önce, Ermeni işgalinde olan yerler kurtarılmalıydı. Çünkü işgal altındaki yerler için Kızıldordu ile karşı karşıya gelmek Türkler için iyi neticeleri olmazdı.³⁰⁸ Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'nın, Ermenilere taarruz fikrine karşı çıkmıştır.³⁰⁹ Bu karşı çıkışın temel nedeni yaşanan zor dönemde, Bolşevikleri karşıma almama olarak açıklanabilir. Ankara'ya göre, Bolşeviklerle görüşmeden Ermenistan'a taarruz yapılmamalıdır.³¹⁰ Diğer yandan Kazım Karabekir Paşa Ankara'nın taarruzla ilgili isteksizliğini Doğu Cephesinde kazanılacak bir başarının ardından, kendisinin Ankara'yla güç mücadelesine gireceğinin düşünüldüğü bu nedenle hareket konusunda çekimser kalındığı kanaatindedir.³¹¹ Bununla beraber Bolşevikler, Ermenistan ve Gürcistan sınırına dayanmış ve bu devletlerle anlaşma yolları aramışlardı. Ermeniler, Kars, Ardahan ve Van'ın kendi topraklarına katılması karşılığında Bolşeviklerle anlaşacağını bildirirken, Gürcüler de Batum'un kendilerine ait olduğunun açıklanmasını istemişlerdir.³¹² Bu dönem Ankara'nın geçirdiği en zor günlerdir. Bolşevikler, Türk Milli Mücadelesi'ni emperyalizme karşı savaş olarak algılamış ve bu nedenle desteklemişlerdir. Ancak Bolşevikler, Ermenilerin isteklerini de göz ardı etmeyerek, onlar lehine, Türkiye'nin Doğu sınırlarından taviz verilmesini istemişlerdir.

Bu dönemde, Türkleri huzursuz eden bir diğer gelişmede, İtilaf Devletleri bloğundan gelmiştir. San Remo'da kararlaştırılan ve Sevr Antlaşması'na çerçeve teşkil eden hükümler belli olmuştur. Ankara, Paris Barış Konferansı'ndan beklediği sonucun çıkmayacağını daha önceden tahmin ettiğinden, Türklerin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü dikkate almayan bu konferanstan kendileri lehine olumlu neticeler alınabileceğine inanmamaktaydı. 6 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa yeni gelişmeler karşısında ve Kazım Karabekir Paşa'nın ısrarlı talepleri nedeniyle, Doğu Cephesi Komutanlığı'nın daha önceden yapılmış olan taarruz

³⁰⁷ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 149–151.

³⁰⁸ Karabekir; **İstiklal Harbimiz 3**, s. 1518–1520.

³⁰⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz 3**, s. 1556.

³¹⁰ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s.151.

³¹¹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 67.

³¹² Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 153–154.

teklifini uygun bulduğunu Karabekir Paşa'ya bildirmiştir.³¹³ Bu istek doğrultusunda, Kazım Karabekir Paşa sorumluluk alanındaki bölgede seferberlik ilan etmiştir.³¹⁴

Ankara, Doğu da seferberlik hazırlıkları devam ederken, Sovyet Hükümetine iki ülke arasında siyasi münasebetlerin düzenlenmesi ve Doğudaki sınır problemine ilişkin bir mektup göndermiş ve Sovyet görüşlerinin kendisine bildirilmesini istemiştir. Bu mektuba 14 Haziran 1920'de Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin verdiği yanıtta, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle görüşmek üzere bir Sovyet heyetinin, 10 Haziran 1920'de Moskova'dan hareket edeceğini, Bakü-Tiflis-Kars yoluyla Türkiye'ye geleceğini, ilk yardım olarak 60.000 tüfek ile 112 hafif makineli tüfek ve 10 ağır top ve yarısı altın olmak üzere 2.000.000 lira getireceklerini, fakat Türklerin de Bolşeviklerin durumunu düşünerek, Ermenistan aleyhine harekete geçmemesini, sınırların Türkiye'nin istediği şekilde barış yoluyla hallinin mümkün olduğunu bildirmiştir.³¹⁵ Alınan bu cevap üzerine, Doğu Cephesi Komutanlığı'nın, Ermenistan'a yapmayı planladığı taarruz durdurulmuştur. Son gelişmeler göstermiştir ki, Türkiye ile Ermenistan, arasındaki sorun, Moskova'yı dışta tutarak çözülemeyecekti. Yunan işgaline karşı Sovyetlerle iyi ilişkiler Ankara için bu dönemde çok önemliydi.

Moskova ile Ankara arasındaki ilişkiler yapılan işbirliği ile bir ittifak halini almıştır. Ancak aradaki bazı pürüzler hala çözümlenememiştir. Bu nedenle 19 Temmuz 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni temsilen Bekir Sami Bey, Moskova'ya gelmiştir.³¹⁶ Sovyetlerle pürüzlü olan konular hakkında görüşmeler yapılmıştır. Bu dönemde Bolşevikler, Ankara'ya karşı mesafeli bir yaklaşım içinde bulunuyorlardı. Bunun nedeni, Ankara Hükümetinin, Fransızlarla bir yakınlaşma içine girmesi, Kafkasya'daki, eski ittihatçıların, Azerbaycan da, Kızılordu'ya karşı isyan girişiminde bulunmalarındır. Yine Bolşeviklerle olan sorunlardan bir diğeri de Türk-Ermeni hududu meselesidir. Ankara, hududun, Brest Litovsk Antlaşması sınırına çekilmesini isterken, Sovyetler bu anlaşmayı geçersiz görmekteydiler.³¹⁷ Sovyet Dışişleri temsilcileriyle, Bekir Sami başkanlığındaki Türk heyetinin görüşmelerinde, Türk-Ermeni hududu öncelikli sorunu oluşturmuştur. Moskova Ankara'ya yapacağı yardım için yol engeli olarak Ermenileri göstermiştir. Sovyetler, Van, Bitlis ve Muş illerinin bir bölümünün Ermenilere verilmesini, güya Türkiye'ye yapılacak yardım yolunun açılmasının sağlanacağını ileri sürmüşlerdir. Bekir Sami Bey bu görüşmelerde (4 Temmuz 1920),

³¹³ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 92.

³¹⁴ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 99.

³¹⁵ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s.103.

³¹⁶ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 166.

³¹⁷ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 167–168.

Sarıkamış'ın işgalini, Moskova'ya kabul ettirmiştir.³¹⁸ Buna sebep, İtilaf Devletleri tarafından desteklenen karşı devrim güçleri, Polonya cephesinde iç karışıklıkların çıkmasını sağlamışlar ve Sovyetleri zor duruma düşürmüşlerdir.

Bekir Sami Bey'in Moskova'da görüşmelere devam ederken, 10 Ağustos 1920'de Sovyet askeri tehdidi karşısında direnemeyen Ermenistan ile Sovyetler arasında bir anlaşma yapılmıştır.³¹⁹ Bu antlaşma ile Sovyetler, Anadolu ve Rusya arasında bağlantıyı sağlayan demir yolunu Ermenistan'ın kontrolüne vermiştir. Bu davranışları ile hedefledikleri, Türk tarafını, Ermeni isteklerinin kabul edilmesi için zorlamaktır. Aynı günlerde İtilaf Devletleri de Sevr Antlaşması'nı Türklerin kabul etmesini istemekteydiler.

1920 Ağustos'u, Ankara için olumsuz yönde gelişmelere sahne olmuştur. Sovyetlerle işbirliği yapılması, Ermeni engeline takılmıştır.

Ermenilere taarruz planlarının ertelenmesi üzerine, 11 Ağustos 1920'de Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Doğu cephesi ve Türk-Sovyet ve Ermeni ilişkileri üzerine şu değerlendirmeyi yapmıştır;

“1- Dünya çapında önem kazanan Bolşevik hareketi başarıya ulaşmaktadır.

2- Sovyetler, en büyük ve en kuvvetli arka ve yardım sağlamak maksadıyla bizimle irtibat ve ittifakın sağlanmasına karar vermişlerdir.

3- Lehistan Cephesi'ndeki durum dolayısıyla Kafkaslardan 10'ncu ordu ve 11'nci Süvari Kolordusu Lehistan cephesi'ne alınmış ve 11'nci ordu ihtiyatlı bir siyasetle Azerbaycan'da durumu muhafaza için Gürcistan ve Ermenistan ile antlaşma yapmıştır.

4- Ermeni delegelerini Moskova'ya çağırıp müzakerelere giriştikten sonra, elverişli durum meydana gelince, Kafkas Cephesi'ne yeter kuvvet gönderip Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı, Sovyet idaresini kabule zorlayacaktır.

5- Türkiye ile olan irtibatını kısmen kuvvet ve kısmen de siyasetle sağlamaya çalışmaktadır.

6- Ermeniler bir taraftan Rusların, Lehistan cephesi'ndeki başarıları, diğer taraftan Nahcivan'daki Türk-Rus işbirliğini dikkate alarak teenni ile hareket etmektedir.

7- Gürcistan'daki durumda Ermenistan'da olduğu gibidir. Bu iki hükümet Türklerden daha çok, geçici antlaşma yapmış olmalarına rağmen, Ruslardan çekinmektedirler.”³²⁰

Kazım Karabekir Paşa, bu değerlendirmeleri yaparken, 1920 Eylül'ünün ilk günlerinden itibaren, Doğu Cephesi Komutanlığı, Ermeniler karşı yapılacak harekât üzerine

³¹⁸ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 173.

³¹⁹ Mehmet Gönlübol –Cem Sar, “1919–1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası” **Olaylarla Türk Dış Politikası**, 9. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, s. 23.

³²⁰ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 146.

yoğunlaşmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Kızılordu'nun harekâtı ile eşgüdümlü olarak saldırının gerçekleşmesine önem vermiştir. Kızılordu tüm dikkatini, İngilizlerin teşvik ve yardımlarıyla Bolşevizm'e karşı savaşı General Wrangel üzerinde topladığı için, Ermeniler üzerinde hiçbir harekâta bulunamamıştır. Gürcü ve Ermeni hükümetlerinin, Türk Taarruzu karşısında birleşme ihtimali de vardı. Bu durum gerçekleştiği takdirde Doğu Cephesi genişleyecek ve XV. Kolordu'nun, Ermeniler karşısında başarısız olma ihtimali bulunuyordu.³²¹ Ayrıca İngiltere, Doğu Cephesi'ndeki Türk hareketini yakından takip ediyordu. Çok az bir ihtimalde olsa Batum'a kuvvet çıkarıp Kafkaslara müdahale edebilirdi. Temmuz 1920'de İtilaf Devletleri, Batum'u boşaltmak zorunda kalmışlardı. Ama en önemlisi Sovyetlerin vereceği tepki idi. Sovyet yardımı Ankara için zaruri idi. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Ermenilere yönelik taarruzu zorunlu kılan en önemli sebep, Batı cephesindeki sıkışık durumdan kaynaklanmaktaydı. Doğu Cephesinde, Ermeni meselesi bir an önce çözülmeli ve buradan kaydırılacak birlikler ile Batı Cephesindeki Türk kuvvetleri takviye edilmeliydi. Bolşevik kuvvetlerini beklemek tehlikeli de olabilirdi. Çünkü Bolşevik hükümeti 1914'teki Türk-Rus sınırına dönülmesini ısrarla talep ediyorlardı.

İtilaf Devletleri, San Remo Konferansı'nda (18–19 Nisan 1920) aldıkları kararları içeren isteklerini, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti'ne, nihai barış antlaşması olarak (Sevr Antlaşması) kabul ettirmişlerdir.³²² Bu antlaşma ile Doğu Anadolu Bölgesinin bir kısmı Ermenistan'a veriliyor, Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudut, Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson'un hakemliğine bırakılıyordu. Ankara'nın öngördüğü gibi, Türklere karşı imha politikası uygulanıyor ve Türklerin anavatanları olarak kabul ettikleri Anadolu, İtilaf Devletleri tarafından parçalanıyordu. Ankara Hükümeti bu gelişme nedeniyle çok dikkatli olmak zorunda kalmıştır. Bu tedirginlik eylül ayında başlayan Ermeni Taarruzuna da yansımış ve harekâtın iki aşamalı olmasına sebep olmuştur. Sovyetlerin görüşüne göre, yardım, Ermenilerin kontrolündeki demir yolundan ancak yapılabilirdi. Türklere yardım yapılmasının uygun başka bir güzergâhı da bulunmamaktadır. Bu Sovyet görüşüne karşı Türkler, bu yolun açılması için Ermenilere karşı ortak taarruz edilmesi fikrini ileri sürmüş ve devam etmekte olan Türk taarruzuna, Kafkaslardaki Bolşevik kuvvetlerinde iştirak etmesini talep etmiştir. Ancak, Sovyetlere göre, ortam böyle bir harekâta müsait değildi. Bu durumda

³²¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz* 3, s. 1499.

³²² Yücel Özkaya, *Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1981, s. 102–103.

Ermenileri güçle değil, masa başında diplomasiyle ikna etmek gerektiğini ileri sürmüşlerdir.³²³ Bu aşamada Türk taarruzu kısa sürelide olsa durdurulmuştur.

Ermenilerle yapılan görüşmelerde siyasi açıdan antlaşmanın mümkün olmadığı görülmüştür. Bunun üzerine Ankara Hükümeti, Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra ikinci bir Ermenistan harekâtını Moskova'nın onayını alarak tekrar taarruz etme kararına varmıştır. İkinci harekâttan sonra Ermenilerin, Türk isteklerine cevap vereceği düşünülmüştür. Bolşevikler, Anadolu hükümetinden şüphelenmekteydiler. Aslında, Bolşeviklerin şüphe etmediği güç yok gibiydi. Yeni devrimin düşmanı çok olur anlayışındadırlar. Ayrıca her cepheden saldırıya uğradıkları için temkinli olmaya çalışıyorlardı. Bolşevikleri şüphelendiren, İtilaf Devletleri'nin, Ermenilere yönelik Türk taarruzuna sessiz kalmalarıdır.³²⁴ Bu sessiz kalış Bolşevikleri, Türkler hakkında şüpheye kapılmalarına sebep olmuştur. Bu şüpheye Ermenilerin yaptığı Türklerin amacı Bakü'ye kadar ilerlemektir propagandası da katkı sağlamıştır. Bu nedenle Bolşevikler, Türklere karşı yeniden mesafeli bir duruş sergilemeye başlamışlardır.³²⁵ Ermenistan'a gelince, mücadelenin sonuna kadar Rusya ile İngiltere arasında ikili bir oyun oynayabileceğini sanmıştır. 30 Eylül'de Ermenistan'da Taşnak Hükümeti Dışişleri Bakanı Ohancanyan, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e bir mektup göndererek, Türk taarruzunu protesto etmiş ve Sovyetler'den, bu taarruzun durdurulmasını istemiştir. Ermeni Dışişleri Bakanı Ohancanyan, 3 Ekim'de Erivan'a çağırılan Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Albay Stokes'a ise, İngilizlerin, Trabzon'a bir çıkarma yapmalarını önermiştir. Ancak Stokes bu öneriye sıcak bakmamış ve böyle bir girişimin işe yarayamayacağı karşılığını vermiştir.³²⁶

Bolşevikler, Kafkaslarda değişen dengeleri düzeltmek ve Gürcistan ile Ermenistan'ı kontrollerine alabilmek için Ekim ayının ilk haftasında diplomatik atağa kalkmışlardır. Sovyetlerin Kafkasya temsilcisi Legran, Erivan'a giderek, Sovyetlerin amacının Gürcistan da dâhil, Erivan ve Ankara arasında arabuluculuk yapmak ve sorunları barışçı yollardan halletmek olduğunu bildirmiştir. Sovyetleri tedirgin eden, İtilaf Devletleri'nin bölgeye yerleşme olasılığı ve Türk ileri harekâtının nihai hedefidir. Sovyetlerin Kafkasya Bölgesi temsilcisi Legran, Taşnak Hükümetine şu önerileri sunar, Ermenistan demir yollarının, Ankara Hükümeti ve Sovyetler Birliği tarafından serbestçe kullanılmasına izin verilmelidir. Ermenistan, İtilaf Devletleri ile diplomatik ilişkilerini kestiği gibi Sevr Antlaşmasını

³²³ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 186.

³²⁴ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 186.

³²⁵ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, 2. Baskı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2001, s. 202–203.

³²⁶ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 186–187.

tanımadığını bildirmelidir. Türkiye ile arasındaki sınır anlaşmazlıklarını, Sovyetler Birliği'nin arabuluculuğuna bırakması isteklerinden oluşuyordu. Ermeniler bu önerileri kabul ettikleri takdirde, Sovyetler tarafından işgal edilmiş olan, Zengezor ve Karabağ mıntıkası Ermenistan'a bırakılacaktır.³²⁷

Bütün girişimlere rağmen Ermeniler siyasi yönden antlaşmaya yanaşmamışlardır. Ermenistan'daki Taşnak Hükümeti, çift yanlı çıkar politikasını sürdürmüş ve diplomatik bir hata yaparak, Sovyet önerilerini İngiltere'ye bildirmiştir. Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Stokes önerilerin reddedilmesini istemiştir. İngilizler eskiden planladıkları Kafkas Seddi projelerini yeniden uygulamaya çalışmışlardır. Bu olaylar Sovyet Hükümetine tek çıkar yol bırakmıştır. O da Ermenistan'a bir an önce Sovyet rejiminin yerleştirilmesidir. Aksi takdirde Kafkasya'ya dışarıdan bir gücün yerleşmesi muhtemeldir. Sovyetler'e göre, İtilaf Devletleri'nin etkisinde kalan Taşnak Hükümeti, Sovyet yardımına red cevabı vermiş ve itilaf devletlerinden yardım beklemiştir.³²⁸

Ankara Hükümeti, bölgedeki olayları yakından takip ederek, kendisi için kazançlı bir politika takip etmeye çalışmıştır. Ermenilerin, İngiltere ile olan ilişkileri Ermenistan harekâtı için meşru bir zemin oluşturmuş, bu durum bahane edilerek Türk Taarruzu konusunda, Sovyet engeli bir ölçüde aşılmıştır. Ankara bu dönemde atacağı adımlarda, Sovyetlerin görüşüne önem vermiştir. Bu durum adeta geleceğe bir yatırımdır. Bu tutumun meyveleri çok geçmeden toplanmıştır. Batı cephesinde sıkışıklık, Sovyetlerden gelen para ve silah yardımıyla rahatlatılmış, yeni Türk Hükümetinin dış politikasının amacını oluşturan "Misakı Milli" sınırlarına ulaşmak için de dış destek bulunmuştur.

Türkler, Doğudaki taarruz ile bu cephenin bir an önce bitirilmesine çalışıyordu. Siyaseten antlaşma masasına oturmayan Ermeni yönetimini, Türkler askeri zorlama ile antlaşma masasına oturtmak istemiştir. Ermenilerin masaya oturması için ikinci bir taarruzun yapılması kaçınılmaz olarak görmüştür. Bu dönemde bölgede bir diğer gelişme ise Gürcülerin askeri yönden hareketlenmesidir. Kazım Karabekir Paşa'nın bildirdiğine göre, Gürcüler Ardahan'a kuvvet yığmışlardır.³²⁹ Ayrıca Gürcüler, Türk Ordusu'ndan, Ardahan, Artvin ve Batum illerini kapsayan sınırlarını aşılmamasını istemişlerdir. Ankara Hükümeti, Ermeni ordusuna vurmayı düşündüğü son darbeden önce Gürcü isteklerini kabul etmiş gibi görünmüştür.³³⁰ İkinci Türk taarruzu için diplomatik önlemlerde alınmıştır. Bu yeni taarruzun

³²⁷ Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 187.

³²⁸ Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 178–179.

³²⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz 4*, s. 1879.

³³⁰ *Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)*, s. 188–190.

başarıyla tamamlanması üzerine Sovyetler, yardım karşılığı olarak, Van ve Bitlis'in Ermenistan'a verilmesi yönündeki tekliflerini bir daha ikili görüşmelerde masaya getirmemiştir.

Eylül ayının ilk günlerinde, sınır bölgelerindeki Türk ve Ermeni kuvvetleri birbirlerinin mukavemet gücünü küçük çarpışmalarla denemeye başlamıştır. 20 Eylül 1920'de Ankara Hükümeti, Bakanlar Kurulu'nun aldığı taarruz emrini Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmiştir.³³¹ Verilen taarruz emrinde;

1- Doğu Ordumuz hemen, Kars genel istikametinde taarruz edecektir. Harekât birinci devrede, Kağızman-Novo Selim-Merdenek hattına kadar ilerletilecektir. Bununla beraber bu hat kesin olmayıp, durum elverdiği takdirde taarruza başlangıçtan itibaren daha doğuya doğru devam edilmelidir. Asıl maksat Ermeni Silahlı Kuvvetlerini imha etmektir. Bunun için, Taarruzun baskında başlaması lazımdır ve Ermenilere daha önceden herhangi bir şekilde duyurmaktan kesin olarak sakınılmalıdır. Silahsız Ermeniler aleyhinde her türlü tecavüzden kesin olarak kaçınılacaktır.

2- Gürcülerin tarafsızlığını sağlamak için kendilerine uygun ve hatta arazi isteklerini kabule ümit verici bir hareket tarzı tutulması lazımdır. Doğu Cephesi Komutanlığı bu maksatla Gürcülerle münasebete girişmeye yetkilidir. Elviye-i Selase'deki (üç sancak) Gürcü işgal bölgesine hiçbir münasebetle tecavüz edilmeyecektir. Ancak, buna rağmen, Gürcülerin karşı harekâtı ihtimali göz önünde tutulmalıdır. Ermeniler aleyhine taarruz harekâtımız Gürcü münasebetlerinin gelişmesine bırakılmalıdır.

3- Esası, Büyük Millet Meclisi'nde kararlaştırılmış olan bu kararname, Bakanlar Kurulu'na kabul olunmuş ve Genelkurmay Başkanlığı kanalıyla, Doğu Cephesi Komutanlığı'na bildirilmiştir".³³²

Kazım Karabekir Paşa'da Doğu Cephesindeki birliklere, 27 Eylül'de taarruz için emir vermiştir. Ancak 24 Eylül sabahı Türklerin, IX. Kafkas Tümeni'ne, Ermeniler tarafından taarruz, Türklerin genel taarruzunu 28 Eylül gününe ertelenmesini zorunlu kılmıştır.³³³ Türk Ordusu'nun taarruzundan önce muhasım iki tarafın askeri kuvvetlerinin güç dengesi;

Türk Doğu Cephesi kuvvetleri, 1.422 subay, 19.073 er, 14.268 piyade tüfeği, 427 kılıç, 204 makineli tüfek, 75 top olup, 1864 binek ve 3.353 mekkâreden ibarettir.³³⁴ Bu birliklere ek olarak, 3.500–4.000 kadar aşiret kuvveti de savaşa hazır hale getirilerek yardımcı kuvvet hesabına katılmıştır.

³³¹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 161.

³³² **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 156–157.

³³³ **ATBD**, S:110, Ankara, ATASE Yay., 2000, s. 76; **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 161.

³³⁴ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 151.

Kuzey Kafkasya’da yenilgiye uğrayarak dağılan Çar taraftarı General Denikin ordusundan arta kalan kuvvetlerle takviye edilen Ermeni Ordusu, ateş gücü bakımından bölgedeki Türk Ordusu’ndan üstündür. Ermeni ordusu, Kars ve Erivan merkez olmak üzere yapılandırılmış, Kars Komutanlığı Batı Cephesini, Erivan Komutanlığı da Doğu Cephesini oluşturmaktaydı. Ermeni kuvvetleri, 12.000 piyade, 1.000 süvari, 250 makineli tüfek, 44 top, 40 kale topu’na sahip idi.³³⁵

C- BÖLGENİN KURTARILMASI

1- Türk-Ermeni Savaşı

Bölgede Ermeni mezaliminin durmadan artması üzerine 20 Eylül 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi Bakanlar Kurulu, Genelkurmay Başkanlığına Doğuda Ermenilere karşı yapılacak bir harekâta izin vermiştir.³³⁶ Bakanlar Kurulunu onay yazısı 11/12 Ekim 1920’de Doğu Cephesi komutanlığına bildirilmiş ve Doğu Cephesindeki Birliklerin hazırlıklarını tamamlaması istenilmiştir. Hazırlıklar yapılırken durumun Ermeniler tarafından duyulmamasına gayret edilmiş ve taarruzun baskın tarzında gerçekleştirilmesine özen gösterilmiştir. Aynı zamanda silahsız Ermenilere karşı herhangi bir zarar verilmemesini Türk Genelkurmayı istemiştir.³³⁷ Hazırlıklarını tamamlayan Türk Ordusu, 28 Eylülde taarruzu başlamıştır. 29 Eylül 1920’de Ermeni kuvvetlerinin işgalinde bulunan Sarıkamış alınmıştır.³³⁸ Ermeni kuvvetleri hiçbir direniş gösterememişlerdir. 30 Eylülde, Merdenik’teki Ermeniler de geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1 Ekimde Kağızman Türk Ordusunun kontrolüne geçmiştir. 7–8–9 Ekim günlerinde Ermeni Ordusu, Kağızman ve Merdenik cephelerinde karşı taarruza geçmiştir. Ancak Türk kuvvetleri bu taarruzu geri püskürtmüştür.³³⁹ Türk Taarruzu devam ederken, Moskova hükümeti ile Türk temsilcileri arasında 29 Eylülde görüşmeler yapılır. Sovyetler, Anadolu hareketine esaslı bir yardım yapabilmek için Ermenilerle, Türklerin anlaşmasını zorunlu gördüklerini belirterek, Türk Ordusunun, Ermenilere yönelik taarruzunu durdurmasını istemişlerdir.³⁴⁰

2- Kars’ın Ermeni İşgalinden Kurtarılması

³³⁵ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s. 152–154.

³³⁶ **ATBD**, S:110, s. 3.

³³⁷ **ATBD**, S:110, s. 23.

³³⁸ Karabekir, **İstiklal Harbimiz 4**, (Haz.) Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yay., 1995, s. 1864–1865.

³³⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz 4**, s. 1876.

³⁴⁰ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 185.

27 Ekim 1920 günü Doğu Cephesi Komutanlığı kuvvetleri, Ermeni Ordusu'nu imha etmek amacıyla Kars üzerine taarruza geçmiştir.³⁴¹ Bu taarruz üzerine tutunamayacağını anlayan Ermeni Ordusunun büyük bir kısmı 30 Ekimde Kars'ı terk etmiştir. Kars Kalesi'ne kapanan Ermeni Ordusu'ndan geri kalanlar esir edilmiştir. Ermenilerden çok sayıda üst düzey yönetici ve subay esir alınmıştır. Ermeni Ordusu'nun tamamen imha olmadan geri çekilmesi büyük bir başarı olarak görülmüştür. Çünkü Kars'a taarruz eden Türk kuvvetleri Ermeni Ordusunu çevirmişken, Kars'tan Kuzeye ve Kuzeydoğuya giden yollar bilinçli olarak gevşek tutulmuştur. Ermeni Ordusu da bu durumdan yararlanarak Gümrü istikametinde kaçmayı başarmıştır.³⁴² Bu suretle Kars Türk kuvvetlerinin kontrolüne geçmiştir.

Kazım Karabekir Paşa Ermenilerin yenilgiye uğratılmasından sonra meydana gelen gelişmeleri şöyle aktarmaktadır. *“8 Kasım'da kurmay başkanımınla Gümrü'ye gittim. Hariciye Vekâletimizin mütareke şartlarını havi notasını Ermeni hükümetine gönderdim. Belediye heyeti ile de görüştüm. Zaten çoğunu iki yıl önceki işgalimizden tanırdım. Buradaki Amerika heyetinden de İstanbul'a hakkımızda takdir telgrafi yazdırdım.”*

Ermeni Ordusunun imha edilmesi için yeni bir harekâta daha ihtiyaç duyulmuştur.³⁴³ Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa kesin sonucun alınabilmesi için ya Erivan üzerine, ya da Gümrü üzerine yeni bir harekât yapılması teklifini Ankara'ya iletmıştır.³⁴⁴ 3 Kasım 1920'de başarı şansı daha yüksek olduğu için Gümrü üzerine saldırı başlatılmıştır. Ermeni birlikleri, Türk Ordusu'nun ilerleyişi karşısında tutunamayarak çekilmişlerdir. Türk Ordusu, Ermenistan topraklarında ilerlemeye başlayınca, Gümrü'deki Ermeni Komutanı, 6 Kasım 1920 tarihinde mütareke ve barış isteyen mektubunu, Doğu Cephesi Komutanlığı'na göndermiştir. Ankara Hükümeti mütareke isteğini kabul ile aynı gün Ermenilere mütareke şartlarını ihtiva eden isteklerini bildirmiştir. Bu istekler;

1- Arpaçay'ının batısında kalan Ermeni kuvvetlerin Gümrü'yü de boşaltarak en az 15 kilometre doğusuna çekilmesi,

2- Gümrü Kasabası tarafımızdan işgal edilmeyerek, yalnız Gümrü Kalesi ve istasyonunun askeri işgal altına alınacağını ve Gümrü'de hukuk ve genel emniyetin taahhüt altında bulunacağını Gümrü halkına ilanı,

3- Erivan-Tiflis-Kars demir yollarının birleştiği yer olması dolayısıyla ehemmiyeti olan Gümrü'nün, 10 kilometre çevresine kadar olan bölgenin, Türk emniyet kıtaları tarafından işgaline engel olunmaması,

³⁴¹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), s. 201.**

³⁴² **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), s. 211–212; Karabekir, İstiklal Harbimiz 4, s. 1886–1887.**

³⁴³ **ATBD, S:50, s. 8.**

³⁴⁴ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), s. 214.**

4- Türk Ordusuna ateşkesin devamı süresince hiçbir tarafta, hiçbir sebeple taarruz edilmemesi,

5- Yukarıdaki maddelerin 7 Kasım 1920, saat 17.00'ye kadar tamamıyla uygulanması,

6- Bu şartlar kabul edilmediği ve 7 Kasım 1920, saat 08.00'e kadar cevap verilmediği takdirde, askeri harekâtın yürütülmesi zorunluluğunda kalınacağından, bundan doğacak maddi ve manevi sorumluluğun Ermeni Ordusu Komutanlığı'na ait olacağı.³⁴⁵ bildirilmiştir.

Türklerin mütareke şartlarını, Ermeni Ordusu, hemen kabul etmiş ve Gümrü kalesi Türk tarafından ele geçirilmiştir. Mütarekeye rağmen Türk Ordusu, Ermenilere karşı cephenin her alanında tertibat almıştır. Ermenilerin kabul ettiği mütareke şartlarının ertesinde, 8 Kasım 1920 günü, Türkiye Büyük Millet meclisi Hükümeti, Ermenistan Hükümetine verdiği bir nota ile siyasi ve askeri isteklerini bildirmiştir. Verilen notada;

“Ermenistan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti kendisinin 1 Teşrinisani 1336 tarihli sulh teklifiyle birlikte karşılaştığı anlaşılan 3 Teşrinisani 1336 tarihli sulh talebinize ve Şark Cephesi Kumandanlığı'nın harekâtı askeriyei muvakkaten tevkif etmek için dermeyan ettiği şeraiti kabulünüze dair habere aynı günde desteres olmuştur.

Bu münasebetle şeraiti sulhiyemizi berveçhi zir iblağ ile kesbi şeref eylerim

“1- Türkiye-Ermenistan hududunun tayini yalnız bir istatistik ve reyim meselesi olacaktır. Münaziünfih olan bilcümle menatığın ahalisi gerek Bolşevik'le gerek Reis Wilson tarafından neşir ve ilan olunan her milletin kendi mukadderatını tayin etmek hakkına malik olması düsturuna tebaan kendi istikbal-i siyasisini teybin etmeğe davet olunacaktır.

Mezkûr halk arzusu veçhile müstakil bir hükümet teşkilinde veyahut memleketeynden birine raptı mukadderat etmekte mutlak bir serbestiye malik olacaktır. O zamana kadar serbesti aranının temini zımında münaziünfih arazide zabıta vazifesinin her iki millete mensup muhtelif jandarma kıtaları tarafından ifasına muvafakat ediyoruz. Ahalisinin reyi mümkün mertebe yakın bir zamanda alınmak muktezidir. Bütün beşeriyetin dolayısıyla Türk ve Ermeni milletleriyle münaziünfih arazide sakin ahalinin menfaatine muvafık olan bu sureti hallin mahazı adalet olduğuna, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti pek derin ve samimi bir surette kanidir.

Garptaki hamilerinin Asya ve Amerika akvamına karşı tatbik edegelmekte oldukları desatiri siyasiye için pek azim bir darbe teşkil edecek olan bu sureti hallin Garp ve bilhassa İngiliz emperyalistlerine hoş görünmek maksadıyla Erivan Hükümeti tarafından reddedilmiştir. Maatteessüf endişe ediyoruz. 2- Komşu milletlere kemali emn ve serbesti dâhilinde inkişafını temin için Türkiye her türlü teshilatı ibraza amadedir. Ermenistan'ın iaşesine ve orada tabii bir vaziyeti iktisadiyenin husulüne elimizdeki bilcümle vesaitle muavenet edeceğiz. 3- tarafeyn kendi şimendiferi ve bilcümle vesaiti nakliyeleri üzerinde diğer tarafın ve eşyasının tam bir serbesti dâhilinde mururuna müsaade edecektir. Hiçbir taraf diğer tarafın deniz veyahut sair

³⁴⁵ Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), s. 223.

memalik ile olan transit muamelatına hiçbir veçhile müşkülât ihdas etmeyecektir. 4- Türkiye Harbi Umumi'de hicret eden Ermenilerin eski yerlerini kabulünü ve en mütemeddin memalikte ekalliyetlerin müstefit oldukları bilcümle hukuktan istifadelerini taahhüt eyler. 5- Türkiye kendi emniyet-i müstakbelesi hakkında Ermenistan'dan teminatı fîliye talep eyler. Murahhaslarımız Gümrü'de sulhu müzakere ve imza etmek için salâhiyet-i tammeyi haiz Ermeni murahhaslarına muntaurdırlar.

6- Mütareke şeraiti Şark Cephesi Kumandanlığı'nca tarafınıza tebliğ edilmiştir. 8.11.1336 gecesi." Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar"³⁴⁶

Bu notadan, Türk Hükümeti'nin, Doğu Cephesi'ni bir an önce kapatmak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Türk Hükümeti, Ermenistan Hududu'nun halk oylaması ile belirlemek niyetinde olduğunu açıklamıştır. Türkiye'nin hedefi Brest Litovsk antlaşması ile belirlenen hududun korunmasına yöneliktir. Bu hedef, Türk Devleti için gerçekçi bir hedef olarak görülmektedir. Nitekim bölge halkının isteğine göre hareket edilmesini istemesi de bunun kanıtıdır. Bu doğrultuda, Ankara Hükümeti, Ermenilere yeni mütareke şartlarını da bildirmiştir. 8 Kasım 1920 günü bildirilen yeni istekleri şunlardan oluşmaktaydı;

"1- Gümrü doğusunda bulunan asker ve sivil ermeni kuvvetleri bildirilmiş olan (Arpa çayı'nın 15 kilometre doğusu) hatta çekilecek ve 5. maddede yazılı teçhizat ve harp gereçlerini teslim edecektir.

2- Bunlar üç gün sonra Karakilise'deki Türk askeri heyetine teslim olunacaktır.

3- Barış müzakeresine Gümrü'de başlanacak ve delegeler en yakın zamanda oraya geleceklerdir.

4- Teslim iyi başlamadığı takdirde mütareke şartlarına uyulmadığı anlaşıldığından, askeri harekâta Doğu cephesi Komutanlığı serbest kalacaktır.

*5- Mütareke şartları gereğince, 2000 adet mükerrer ateşli tüfek, koşulu ve teçhizatlı 20 ağır ve 40 hafif makineli tüfek, 3 batarya koşulu top, 4000 sandık piyade ve 6000 topçu mermisi ile 2 tren verilecektir."*³⁴⁷

Türk tarafının iletmiş olduğu mütareke şartları, Ermeni Hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Ancak bir süre sonra Ermeniler, Bolşevik tehdidini bahane ederek silahları vermek istememişler ve bu durumu Türk tarafına bildirmişlerdir. Türk tarafı Doğu Cephesi'nin biran önce kapatılmasından yana olduğundan, yeni şartları yerine getirmekte direnen Ermenilere karşı tekrar harekete geçmeye karar vermiştir.

³⁴⁶ Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), s. 317–318; Karabekir, İstiklal Harbimiz 4, s. 1889.

³⁴⁷ Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), s. 225.

Gümrü Barış antlaşması ile Ermenilerin bölgede yaptığı bütün tedhiş ve mezalimler sona ermiştir. Ermeni tedhişi sona erdikten sonra bölge dışına kaçan binlerce Türk ve Müslüman geri dönmüş ve Kars ve civarındaki Müslüman Türk köyleri yavaş yavaş yeniden şenlenmeye başlamıştır.

3-Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları ve Bölgenin Anavatana Katılması

1918–1920 yılları arasında süren Türk-Ermeni savaşı Türklerin kati zaferi ile sona ermiştir. Türk zaferi üzerine Ermeniler barış istemek zorunda kalmışlardır. Türklerin ileri sürdüğü barış şartlarını da kabul etmişlerdir. 25 Kasım 1920’de başlayan barış görüşmelerinde, Türk tarafını Kazım Karabekir Paşa başkanlığındaki heyet, Ermeni tarafını ise Aleksandr Hatisyan başkanlığını yaptığı bir heyet temsil etmiştir.

Görüşmeler 3 Aralık 1920’de antlaşma ile neticelenmiştir. Bu antlaşma ile Türkiye’nin doğu sınırı kesin olarak belirlenmiştir. Ermeniler, Sevr antlaşması’nı tanımadıklarını kabul etmişlerdir.³⁴⁸

Moskova antlaşması, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmaya sebep Sovyet Rusya’nın Gümrü antlaşmasından memnun olmaması ve bu antlaşma ile Sovyet çıkarlarının zedelendiğini ileri sürmesi ile görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler 26 Şubat 1921’de başlamıştır. Rusları Çiçerin başkanlığındaki bir heyet, Türkleri ise Dr. Rıza Nur ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa temsil etmiştir.³⁴⁹

Yapılan görüşmeler 18 Mart 1921’de resmen sonuçlanmıştır. Antlaşmayı Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk Heyeti ile Rusya adına Çiçerin başkanlığındaki bir heyet imzalamıştır. Bu antlaşma ile Türkiye’nin doğu sınırı Sovyet Rusya tarafında da tanınmıştır. Nahçıvan Sovyet kontrolüne bırakılmış ancak hukuki statüsünde herhangi bir değişiklik Türkiye’nin onayı alınmadan yapılmayacaktı.

Kars Antlaşması, Moskova antlaşmasında sonra Türk heyeti Bakü’ye giderek Azerbaycan yetkilileri ile bir görüşme yapmak istemişlerdir. Azerbaycan Devlet Başkanı, Türklerle birebir görüşmeye muvafakat vermeyerek yapılacak bir görüşmeye Gürcistan, Ermenistan ve Rusya’nın da katılmasını istemiştir. Bu durum üzerine yeni bir konferans toplanmasına karar verilmiştir.

³⁴⁸ Turan, **Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarında Iğdır ve Nahçıvan**, s. 43–44.

³⁴⁹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz II**, s.280.

26 Eylül 1921’de Kars’ta başlayan görüşmelerde, Türk tarafını Kazım Karabekir Paşa başkanlığında bir heyet, Rus tarafını Jak Halski, Ermenistan Sovyet’i adına İskinaz Maradya, Azerbaycan Sovyet’i adına Behbut Şahtatinski, Gürcistan Sovyet’i adına Şalva İlyava başkanlıklarındaki heyetler temsil etmişlerdir. Konferansa, katılan Sovyet bloğundaki temsilcilerin hepsi Türkiye’ye karşı ortak bir cephe oluşturmuşlardır.

Görüşmelerde, Türkiye’nin doğu sınırları Sovyet bloğunda yer alan cumhuriyetler tarafından da kabul edilmiştir. Nahçıvan’ın, Sovyet Rusya ve Türkiye’nin garantörlüğünde Sovyetlerin kontrolünde kalması kabul edilmiştir. Görüşmelerde Rus temsilci Kulp [Tuzluca] tuzlarının kapladığı alanın bir kısmının Ermenilere verilmesini istemiştir. Bu durum Türk tarafının konferansın konusunun bu olmadığı ve adı geçen mıntikanın Iğdır ve Doğu Beyazıt’a giden yol güzergâhı olduğu bildirilerek red edilmiştir. Neticede 13 Ekim 1921’de Kars Antlaşması imzalanmıştır.³⁵⁰

³⁵⁰ Turan, **Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarında Iğdır ve Nahçıvan**, s. 51.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kars ve çevresi, tarihi süreçte Türkistan'dan gelen Türkler'in Anadolu'ya geçiş noktalarından biri olmuştur. XI. Yüzyıldan itibaren Türkler yörede görülmüş ve kısa sürede yöreyi hâkimiyetleri altına almışlardır.

Yöre, XI. Yüzyıldan itibaren Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Osmanlı ve Rus hâkimiyetinde bulunmuştur. Bu nedenle yöre, tarihi süreçte mücadele alanı olmuştur. Yöre üzerinde yerel beyliklerin dışında, Karakoyunlu-Akkoyunlu, Osmanlı-Safevi, İran-Rus ve Osmanlı-Rus mücadelesi yaşanmıştır. Mücadele eden devletlerden Rusya dışındakilerin hepsi Türk kökenli devletler olup, yörede hakimiyet bir Türk devletinden diğerine el değiştirip durmuştur.

XI. Yüzyıldan itibaren Kars ve civarı, Türklere vatan olmuştur. XIII. Yüzyıl kaynakları yöre için Türkmenistan ifadesini kullanmaktadırlar. Ayrıca Evliya Çelebi 1647 yılında yöreye geldiğinde yörenin dağlık mıntıkası için Türkmenlere yaylak, ovalık kısımları için ise kışlak ifadesini kullanmıştır. Türkistan'dan gelen göçler nedeniyle Yörede nüfus çoğunluğu Türklere geçmiştir. Bu Türk nüfus çoğunluğu devam ederek XX. Yüzyıla kadar sürmüştür.

Tarihi süreçte yörede, Müslüman Türkler ve Ermeniler XIX. Yüzyıla kadar uzun süre birlikte huzur içinde yaşamışlardır. Bu durum, 1878 yılındaki Rus hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Rus hâkimiyeti döneminde yörede demografik değişiklikler olmuştur. Bu doğrultuda, Ermeniler ve diğer Hristiyan unsurlar Ruslar tarafından başka yerlerden getirilip yöreye yerleştirilmiştir. Çoğunluk olan Türk nüfus ise baskı veya sürgün anlayışı ile azınlığa düşürülmeye çalışılmıştır. Rusların bu politikadan beklentileri Anadolu ve İran içlerine yöneltecekleri istila hareketlerinde gerilerinde güvenebilecekleri bir Hristiyan toplum meydana getirmektir. Ruslar, yöreye Ermenilerin göçünü sağlamak amacıyla Erivan [Revan-İrevan] şehri merkez olmak üzere “Ermeni Vilayeti” adını verdikleri bir idari yapı kurmuşlardır. Bu idari yapı yöredeki Ermenilerde milliyetçilik ve benlik duygularını uyandırmıştır. Ermenilerde uyanan milliyetçilik anlayışı zamanla tedhişçi ve yıkıcı bir hal

almıştır. Bu durumun kaynağında esas olarak, 1789 Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı ve Ermeni Kilisesi bulunmaktadır.

Avrupa ülkelerinde eğitimlerini tamamlayan çok sayıda Ermeni genci, Osmanlı ülkesine geri döndüklerinde milliyetçilik anlayışının doğal sonucu olan bağımsızlık fikrini benimsemişlerdir. Ermeni milliyetçileri bağımsızlığın, teşkilatlanmadan geçtiğini Avrupa da çok iyi görmüşlerdi. Bunlar amaçları doğrultusunda eğitim gördükleri ülkelerin yönetimi ile de bağlantı kurmuşlardır. Özellikle Osmanlı ülkesindeki Ermeniler, sıkıştıkları zaman bağlantılı oldukları devletlerin yardımını istemişlerdir. Ermenilerin dış bağlantılı bu teşkilatlanma ve tedhiş hareketleri I. Dünya Savaşı'nda doruk noktasına ulaşmıştır.

I. Dünya Savaşı esnasında Ruslarla işbirliği yapan Osmanlı ve Rus tebaası Ermeniler, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Müslüman Türklere yönelik etnik temizlik amacını güden tedhiş ve katliamlara girişmişlerdir. Osmanlı devlet adamları, Ermenilerin yaptığı hareketler konusunda Osmanlı Devleti'ndeki, Ermeni ileri gelenlerini defalarca uyarmıştır. Ancak bu uyarılar fayda etmemiş, Ermeni tedhişi genişleyerek adeta Osmanlı Devleti'ne açılmış bir savaş halini almıştır. Bu durum üzerine, düşmanla işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan grupların savaş dışı bölgelere nakledilmesi gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, 27 Mayıs 1915 tarihinde; savaş zamanı devlete karşı gelenlerin, bulundukları bölgelerden alınarak başka mıntikalara nakledilmesini içeren geçici bir kanun çıkarılmış ve uygulanmıştır. Bu kanun genel olarak Ermenileri etkilemiştir. Bunun sebebi, Ermenilerin, Ruslarla işbirliği yapmalarıdır. Bu işbirliği neticesinde 1915 yılında çok sayıda Müslüman Türk ölmüş ve Doğu Anadolu'daki birçok Türk şehri, Rus işgaline uğramıştır. Çıkarılan ve uygulamaya konulan kanun, Ermenilerin ihaneti neticesinde gündeme gelmiştir.

1917 yılında Rusya'da çıkan iç karışıklıklar neticesinde Çarlık yönetimi yıkılmış ve Bolşevikler yönetime gelmiştir. Bolşeviklerin ilk icraatı Rusya'yı, I. Dünya Savaşı'ndan çekmek olmuştur. Brest Litowsk'da yapılan antlaşma ile Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarında çekilmeyi kabul etmiştir.

Rusya, savaştan çekilmeden evvel Rus Ordusunda disiplin ve düzen ortadan kalkmıştır. Bunun sonucu olarak cephelerdeki Rus askerleri hiçbir yerden emir almadan yerlerini terk ederek memleketlerine gitmişlerdir. Bunun üzerine, Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Rus Ordusu'nda bulunan Ermeni kökenli askerler ve subaylar kontrolü ele alarak, Ermeni milli ordusunu kurmuşlardır. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla yöredeki Müslüman Türklere yönelik katliamlara başlamışlardır. Ermeni

katliamları Kars, Erzincan, Erzurum, Van, Bitlis, Gümüşhane, Ardahan ve Iğdır yöresinde çok yoğun şekilde yaşanmıştır. Bölgedeki tedhiş ve katliamların temel amacı, Müslüman Türkleri etnik temizliğe tabi tutarak, Ermeni nüfus çoğunluğunu sağlamaktır.

Ermeniler, başlattıkları etnik temizlikte araç olarak öncelikle tedhiş ve katliamı seçmişlerdir. Bunu gerçekleştirmek için Kars, Kağızman, Iğdır ve yörelerinde on binlerce Müslüman Türk öldürülmüştür. Öldürülmekten bir vesile ile kurtulanlar ise büyük bir göç dalgası başlatmışlardır. 1918 Nisan ayına kadar süren Ermeni tedhiş ve katliamları, Osmanlı Ordusunun yöreyi kurtarması ile son bulmuştur. Ancak 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği Mondros Mütarekesi'nin şartları gereğince ordu Kafkasya bölgesinden çekilmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Ordusu Kafkasya bölgesinden çekilmeden önce bölgedeki Müslüman Türkleri teşkilatlanmaları konusunda uyarmıştır. Bu doğrultuda Kars ve civarında siyasi ve askeri teşkilat kurulmuştur. Önce Kars İslam Şurası ardından Cenub-i Garb-i Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi adıyla kurulan bu teşkilatlar, yöredeki Müslüman Türklerin haklarını savunmayı amaç edinmiştir.

Ancak Hükümetin, kuruluşunun üzerinden fazla bir zaman geçmeden İngilizler tarafından dağıtılması nedeniyle hedeflerine tam olarak ulaşamamış görünse de Kars İslam Şurası'nın açtığı yolda ilerleyen civar bölgelerdeki Şura Hükümetleri mücadeleye devam etmişlerdir.

Bu teşkilatın dağıtılmasından sonra Kars ve çevresi Ermenilerin işgaline uğramıştır. İşgal altındaki Kars ve civarında Ermeniler yoğun şekilde tedhiş ve katliam başlatmışlardır. Bu durum üzerine yörenin Müslüman Türk ahalisi, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ne müracaat ederek yardım istemişlerdir. Ancak dönemin şartları gereğince talep edilen yardım ilgili devletler tarafından istenilen seviyede karşılanamamıştır.

Bu dönemde bölgede Ermeni mezaliminin artması soykırım derecesine varmıştır. Bu durum üzerine, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Ermenilere karşı taarruz edilmesi doğrultusundaki fikrini ısrarla Ankara'ya bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ile Doğu Cephesindeki Türk kuvvetlerinin Ermenilere karşı taarruza geçmesine müsaade edilmiştir. Bu harekât neticesinde Kars (30 Ekim 1920) Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Ekim 1918 ile Ekim 1920 yılları arası dönemde yaşanan mezalim sona ermiştir. 1878'den itibaren Rus ve Ermeni işgalinde bulunan 1918 yılında kurtarılan

ancak Mondros Mütarekesi nedeniyle Osmanlı Ordusu'nun çekilmesi ile tekrar işgal altına giren Kars ve civarı Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına dâhil edilmiştir.

EKLER

EK-1**Masum Müslüman Ahalinin Gasbolunan Eşya ve Mevâşî ve Nükûd ve Sâirenin Listesi** ³⁵¹

Mezalimin Yaşadığı Yer	Nüfusu	Bağlı Olduğu Yer	Varlığı Gaspedilen Şahıs	Gasbolunan zahire mikdârı	Yağmalanan koyun mikdârı	Yağmalanan öküz ve inek mikdârı	Yağmalanan Ev ve Eşya mikdârı	Yağmalanan Malların Nakdi Değeri	Yağma ve Yıkım Emrini Verenlerin İsimleri
Kars	100	Kars	Şura askeri	—	—	—	—	—	Vali Karkanof Ceneral Osebyan
"	—	"	Şura müessisi İbrahim Aziz vesâ'ire	—	—	—	On bir	1.000.000	"
"	1	"	Kömürlü Himmet-zade Yusuf Bey	—	—	—	Halı- 500	100.000	"
"	1	"	Furuncu Mustafa Çavuş	—	—	—	—	4.000	"
"	—	"	" Kesikceli (?) Hasan	—	—	—	—	800	"
"	1	"	Yaslı Molla Mehmedî	—	—	—	—	—	"
"	8	"	Otuz haneden	—	800	—	Otuz hane	300.000	"
"	—	"	Küçük Yusuf vesâ'ireden	—	2.000	1.500	—	300.000	"
"	—	"	Pitrofka karyesinden	—	100	1	Yirmi hane	200.000	"
"	600	"	Çamurlu vesâ'ireden	—	2.000	—	"	100.000	"

³⁵¹ BOA. HR. SYS. 2878/63

Sarıkamış	—	"	Fahreddin Bey'in â'ilesinden	—	—	5	Zî-kıymet eşya	8.000	"
"	7	"	Sarıkamış kâ'im-i makamı Bekir Bey'in	—	3.000	500	"	200.000	Vali Karkanof Ceneral Osebyan ve Kâ'im-i makâm Varcebet Mazmanof'un emriyle Kürt Arşak vesâ'ireden
"	25	"	Yukarıkotan'dan	7.000	—	150	"	7.000	"
"	—	"	Karahamza'dan	15.000	—	500	"	7.000	"
"	—	"	Iğdır Karahan vesâ'ireden	—	400	600	"	50.000	"
"	10	"	Alisofu'dan	8.000	400	100	"	50.000	"
"	—	"	Karnayenmez[Karnagaz] ve Sipkor	3.000	3.000	300	"	50.000	"
"	200	"	Bölükbaşı vesâ'ireden	2.000	3.000	1.000	"	150.000	"
"	—	"	Salut ve Boyalı'dan	100.000	2.000	500	"	150.000	"
"	200	"	Akçakal'a nahiyesinden	2.000	5.000	2.000	"	150.000	"
"	—	"	Murgul Mirhil] vesâ'ireden	20.000	3.000	300		170.000	"
"	800	"	Murgul[Mirhil], Bozkuş, Toptaş	300.000	3.000	5.000	—	600.000	"
"	1	"	Türkoğlu Hahoy (?) iki heybe altun	200.000	—	—	—	—	"

"	219	"	Kurd nahiyesinden	1.067.800	18.000	4.780	—	2.500.000	Kağızman mutasarrıfı emriyle mevcûd olduğu hâlde Kürdo Arşak
	2.173			2.353.000	45.700	17.335		5.926.800	
	İki bin yüz yetmiş üç nüfustur			İki milyon üç yüz elli üç bin liradır	Kırk beş bin yedi yüz liradır	On yedi bin üç yüz otuz beş liradır		Beşmilyon dokuzyüz yirmialtıbin sekizyüz liradır	

EK-2

Şark Cebhesi Kumandanlığına

Ermenilerin Karahamza nâhiyesinde yaptıkları mezâlim hakkındaki Sarıkamış Mevki‘ Kumandanlığı'ndan gönderilen defter sûreti leffen takdîm kılındığı ma‘rûzdur.

Kars Mevki‘-i Müstahkem Kumandanı

Mîrlivâ Rüşdü

Esami-i kura Köyl isimleri	Hububat	Eşya-yı beytiyye Ev Eşyası	hayvanat-ı bakariyye	Koyun	Atlar	Yıkılan Evler harap olan hane	Ermeniler tarafından telef olunan erkekler	Ermeniler tarafından telef olunan kadınlar	
	<i>Pud</i> ³⁵²	<i>Kıymeti guruş</i>	<i>aded</i>	<i>aded</i>	<i>aded</i>	<i>aded</i>	<i>aded</i>	<i>aded</i>	
İğdır	16.000	50.000	1.000	200	40	30	100	80	Sütûn-ı mahsûsunda gösterilen zâyi‘ât Ermenilerin Kumandanı Antranik emriyle müfreze kumandanı ta‘yîn edilen Pasinler’in İşki karyesinden Arşak tarafından bu mezâlîme karyemize yapılmak ve bu sûretle bizi mâlen ve cânen mutazarrır etdiklerini mübeyyin işbu mahalle şerh ve imzâ edildi. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A‘zâ A‘zâ Ali Muhtâr İğdır karyesi imâmı Hamza Murtaza

³⁵² Eskiden Kars ve çevresinde de kullanılan 16.4 kg. lık Rus ağırlık ölçüsü birimi

									Ağpınar İmâmı Süleyman
Şerh	50.000	60.000	700	200	30	30	150	50	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile gerek insân ve gerekse hayvânât ve eşyâ Ermenilerin kumandanı Antranik tarafından verilen emr üzerine karyemize gelen Kars'ın Berne karyesinden çete David tarafından olmaz derecesinde mezâlim karyemize yapılmış olduğunu mübeyyin işbu mahalle şerh ve mühür olmadığından parmak basılmışdır. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtârı Kahraman Dursun Sübhanazad İmâmı Bektaş
Karaçayır	70.000	64.000	800	150	40	43	350	150	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Karaçayır karyesi tamâmen harâb ve insânlarını katl ve eşyâ ve hayvânâtı gasbedilmiştir. Mezkûr karyede bir ferd yoktur. Bizim karyemize yakın olduğu için her bir ahvâline vâkıf olduğumuzdan Ermenilerin kumandanı Antranik emr vererek Pasinlerin Yüzviran karyesinden Kirkor tarafından bütün imhâ edildiğini mübeyyin işbu mahalle şerh verildi. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'za Muhtârı Ali Hamza İğdır İmâmı Murtaza
Ağpınar	5.000	45.000	400	200	15	15	80	50	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik tarafından verilen emr üzerine Kars'ın Be[n]liahmed karyesinden Efendi Tornis (?) Minas tarafından son derece de mezâlim karyemize yapılarak mikdârı gösterildiği vechile zâyî'âtımız olduğunu mübeyyin işbu mahalle şerh verildi. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336

									A'zâ Muhtârı Şükrü Ağa Aşağıkötanlı İmâmı Murad
Alisofu	25.000	30.000	650	380	70	35	400	300	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik tarafından verilen emr üzerine Hınıslı Murad tarafından katli'âm ve eşyâ ve hayvânât ve arabalar alınarak fecî' bir sûretde karyemize ta'arruz yapılmış olduğunu mübeyyin işbu mahalle şerh verildi. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtârı Kâmil Alisofu İmamı Mehmed Ali
Cavlak	18.000	70.000	400	5.000	55	14	100	70	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik tarafından verilen emr üzerine Erzurum'un Tercan kazâsından Kalost tarafından katli'âm ve mâl ve eşyâ ve arabalarımız gâret edilmiş ve fecî' bir sûretde insanlar bir merak içerisine konularak ateş verilmiş ve yandırılmışdır. Mezâlim ta'rîf edilmeyecek bir derecede olduğunu mübeyyin işbu mahalle şerh verildi. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtar Yusuf Hasan Cavlak İmamı Namına Hasan
Ağyâr	32.000	80.000	521	700	32	20	170	50	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik tarafından verilen emr üzerine çete Hınıslı Şabo ve Habo tarafından katl ve eşyâ ve hayvânât gasbedilerek götürülmüş olduğunu mübeyyin şerhdir. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336

									A'zâ Muhtarı Hasan Hüseyin Ağyar İmamı Rıza
Oluklu	30.000	100.000	600	450	60	60	500	250	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Oluklu karyesi karyemize civâr olup tamâmen insanları katl ve eşyâ ve hayvânâtı gasb ve hâneleri harâb edilmiştir ve bu karyeye yapılan mezâlim derece-i nihâyede olduğunu ve hiç bir ferd kurtulmadığını mübeyyin ilmimiz lâhik ve işbu mahalle şerh verildi. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [13]36 A'zâ Muhtârı Hasan Hüseyin Ağyâr İmâmı Rıza
Katli yazar	6.000	70.000	500	1.000	30	15	30	20	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik tarafından verilen emr üzerine Vanlı Kara Ohannes, Muşlu Haçik ve Mıgırdıç, Kirkor, Bogos bunlar karyemizde katli'âm yaparak bütün emvâlimizi yağma etmiş olduklarını mübeyyin şerhdır. Fî 2 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtarı Kâsım Ahmed Kırkpınar İmamı Ahmed
Tuzluca	25.000	53.000	732	300	28	20	200	150	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik emriyle Kars'ın Bayburd karyesinde Köseyan Hamazasb derece-i nihâyede karyemize mezâlim yapmış katli'âm ve eşyâ ve hayvânâtı gasbederek karyemizi hâk ile yeksân etmiştir. Merkûm Hamazasb Kars'da olduğu da ma'lûmdur. İşbu mahalle şerh ve imzâ yerine parmak basıldı. Fî 3 Kânûn-ı Evvel sene [13]36

									A'zâ Muhtarı Ali Bektaş Tuzluca İmamı Mehmed
Karahamza	78.000	80.000	1.200	2.000	100	80	360	200	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik emriyle Kars'ın Bayburd karyesinden Köseyan Hamazasb, Kağızmanlı Can- bolatof müdhiş sûretde karyemizi katli'âm ve mâl ve eşyâ ve nükûdumuzu gâret eylemiş olduklarını mübeyyin işbu mahalle şerh ve imzâ yerine parmak basıldı. Fî 3 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtarı Şamil Mehmed Karahamza İmamı Behlül
Asbuğa	65.000	473.000	623	160	15	15	8	20	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik emriyle Pasinlerin Hekebad [Yekbad] karyesinden David derece-i nihâyede karyemize mezâlim yapmış ve katli'âm, eşyâ ve hayvânât gasbederek karyemizi hâk ile yeksân etmiştir. Merkûm gârât eylemiş olduklarını mübeyyin işbu mahalle şerh ve imzâ yerine parmak basılmışdır. Fî 4 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtarı Ahmed Garib Asbuğa İmamı Süleyman
Yekabad	74.000	82.000	805	300	65	25	300	250	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik emriyle Kars'ın Veliahmed[Benliahmed] karyesinden Efendi Tornis (?) Minas tarafından son derecede mezâlim karyemize yapılarak mikdârı gösterildiği vechile zâyi'âtımız olduğunu mübeyyin işbu mahalle şerh verildi. Fî 4 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A'zâ Muhtarı

									Yakub İsmail Yukarıkotanlı İmâmı Mehmed
Yedikilise	940.000	95.467	625	50	35	30	20	15	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik emriyle Kağızmanlı Canbolad [Canbolatof] müdhiş sûretde karyemizi katli‘âm, mâl ve eşyâ ve nûkûdumuzu gârât eylemiş olduklarını mübeyyin işbu mahalle şerh ve imzâ eyleriz. Fî 4 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A‘zâ Muhtarı Nimetullah Yedikilise İmamı
Pozat	600	2.500	117	315	95	0	10	50	Sütûn-ı mahsûsunda gösterildiği vechile Ermenilerin kumandanı Antranik emriyle Kağızmanlı Canbolad [Canbolatof] tarafından katli‘âm, eşyâ ve emvâl ve hayvânât gasbedilerek götürülmüş olduğunu mübeyyin şerh verildi. Fî 6 Kânûn-ı Evvel sene [1]336 A‘zâ Muhtarı Musa İbrahim Pozat karyesi İmamı Mustafa

EK-3

Yaşayanların Dilinden Kars Merkez'de Ermeni Mezalimi

Kars ve çevresinde yaşanan Ermeni Mezalimi arşiv kayıtları dışında o günlere şahit olanların ifadeleri ile de sabittir. Bu doğrultuda Ermeni Mezalimi'ne şahit olanların ifadelerinden örnekler aşağıda verilmektedir.

Anlatan : Mustafa Şekeroğlu
Baba Adı : Molla Mehmet
Ana Adı : Miinevver
Doğum Yeri : Erzurum İli Merkez Alibezircan Köyü
Doğum Tarihi : 1328 (1912)
İkamet Adresi : Kars İli Erzurum Cad. Selçuk Apt. No:40 Kat.2
Anlatım Tarihi : 24.12.1982

Ben Ermeni mezalimini gördüm ve gördüğüm zaman tam 12 yaşındaydım. Şöyle gördüm, sene 1335 yıllarıydı bu yılların Şubat aylarında Erzurum İlinde Emirsan mahallesinde oturuyorduk. Şubatin hatırladığıma göre 18.nci günü ben çarşıya gidiyordum. Bakkal Epo'dan bir şeyler alacaktım. O tarihti o sıra gördüm ki Türk gençlerini Yüz kişiye yakın, Ermeni altı kişi salda götürüyorlardı. Bir Türk vatandaşı o tarihte götürülen yüz kişi Türk gençlerinin içinden birini tanıyarak Hasan Çavuş nereye gidiyorsunuz diye seslendi. Hasan Çavuş'ta hamam deresinde yol karını, açacağız diye söyledi. İkinci günü sabahleyin işittim bu götürülen gençlerin hepsini Ermeni askerleri kurşuna dizmişler. Erzurum'da şehir merkezinde leblebici yokuşunda Hacı Derviş Efendinin evine Ermeniler. Müslüman Türkleri bu eve doldurup eve ateş vererek yaktılar. Erzurum'da tahtacılar semtinde yine bir eve Türkleri doldurup Ermeniler eve ateş verdi ve yaktılar. Benim diyeceğim bu kadar

Anlatan : Nadir Soykan
Baba Adı : Yusuf
Ana Adı : Elmas
Doğum Yeri : Kars Merkez Kaleiçi Mahallesi
Doğum Tarihi : 1326(1910)
İkamet Adresi : Kars İli Merkez Kaleiçi Mah. Nahıryolu No:26
Anlatım Tarihi : 23.12.1982

Ben Ermeni mezalimini gördüm ve gördüğüm zaman 9 yaşlarında bulunuyordum. Babam Merkez Boğaz köyün doğu cephesindeki Rumlardan kalan Çakıra evinin bekçisiydi. 1334 (1918) senesinin Sonbaharında Ermeninin bir Andıranik isminde komutanı vardı, Bu komutanın Ermeni askeri beş yüz tane bulunuyordu. Boğaz köyündeki Müslüman Türkler ve Tuk köyleri Aynalı, Çamurlu köylerine Ermeniler taarruz ederek evvela Boğaz köyünde bulunan on aile kadar Müslümanların erkeklerinin hemen katlettiler. Bu işkenceyi ellerini demir tellerle bağlayıp İşkence vererek öldürdüler. Bu olayın içinde benim babamda bulunuyordu. Ailelerinin ırzlarına geçerken daha kadın yerden kalkmadan göğsüne

silahla kurşun sıktılar. Yane bu tecavüzün içerisinde 8-9 yaşlarında kız çocukları da vardı. Bu durumu gören Türklerden Aynalı ve Çamurlu koy halkı Ermeni askerlerine karşılık vererek iki saat dayanabildi. Türklerin silahları azdı cephaneleri bitti. Ermenilere teslim oldular. Susuzdaki Türk çeteleri yetişemediler. Ermeniler Türk Erkek, kadın, çocuk hepsini esir alıp Boğaz köyüne getirdiler. Köyün önünde bulunan sahaya getirdiler. Kafile kafile elleri bağlı yaylın ateşine verdiler. Ailelerini ve kız çocuklarının ırzına geçip türlü rezalet yapıp kadının kucağındaki bebeğin kundağını açarak eğer erkekse süngüyü takıyor havaya çocuğu kaldırıyor, süngüyle çocuğu havada sallayıp Öldürüyorlardı.

Ayrıca Derecik köyü Merkeze bağlı köyün Türk kadın ve kızını her türlü rezaletten sonra Merek (Samanlığa) doldurdular. Gazyağı döküp ateş verip yaptılar. Benim söylediklerim doğrudur. Boğaz köy-Çamurlu-Aynalı bu köylerin Müslüman Türlerinin cesetlerini Ruslar toplayıp Boğaz köyün doğusunda bulunan kemer kayanın altında bir kuyuda iki yüz seksen Türk cesetlerini doldurdular. Türk şehitleri orada yatıyorlar.

Anlatan :Şaban Civan

Baba Adı :Mehmet

Ana Adı : Hediye

Doğum Yeri :Kars Merkez İstasyon Mahallesi

Doğum Tarihi :1325(1909)

İkamet Adresi :Kars İli Merkez İstasyon Mah. Sakarya Sok. No:40

Anlatım Tarihi : 23.12.1982

Ben Ermeni Mezalimini gördüğüm zaman tam 15 yaşındaydım. Ermeniler Türkleri kırdığında Kars'ın Merkez Berdik köyünde bulunuyorduk. Tarih 1919 Sonbahar aylarıydı. Berdik köyünün dört tarafını Ermeniler ikinci vakti sardılar. Köyün insanlarını erkek, kadın, çocuk hepsini Türk olarak. Ermeniler silahla, süngüyle, kılıçla kırıp öldürdüler. Kalanlardan 18 kişiyi Kars'a getirdiler. Ben de içlerinde bulunuyordum. Kars'ta bizi on gün beklettiler. Kars'ta on gün sonra fırsatını bulup kaçtım. Kars'ın Merkez köyü Çakmak köyüne giderken yolda ermeni çocukları karşı geldiler sen nereye gidiyorsun dediler. Çakmak köyüne gidiyorum dedim. Sonra Ermeni çocukları benim Türk olduğumu farkedip taşladılar. Ben tekrar Kars'a döndüm. Ben sonra Çakmaktan geçip Berdik köyüne geldim. Aradan bir gece geçti, Ermeniler yine köyü bastı kalan ve toplanan insanları ekrar öldürdüler. Bütün köylere baskınlar yapıp Türk köylerinde. Türk vatandaşları toplanıp ahırlara ve samanlıklara doldurup gazyağını döküp ateşe vererek insanları öldürüyorlardı. Ben ve bazı arkadaşlarımızın kurtulması Allah'ın bir mucizesi olarak kurtulduk. Benim diyeceklerim bundan ibarettir.

Anlatan :Şahbaz KARAKAYA

Baba Adı :Mirza

Doğum Yeri :Sikerep (Kotanlı)

Doğum Tarihi :1313 (1897)

Ermeni mezalime başladığında ben 18 yaşlarında idim. Ermenilerin yaptığı bütün mezalimi hıtlıyorum. Hatta bazılarını kendi gözümle gördüm ve yaşadım.

...

Ermeniler Ruslardan kalan silahlar ile çok kuvvetlendiler ve köylerimize karşı çok saldırılarda bulundular. Ancak daha sonra Halit Paşa ve Kazım Karabekir Paşa mahiyetindeki ordu ile bu işgalde bulunan topraklarımızı ala ala Ardahan'a kadar geri püskürttük. Ermenileri iki koldan sıkıştırdık, Ardahan tarafından Kazım Karabekir Paşa karşı taraftan Halit Paşa geldi. Sıkışan Ermeni askerleri Yukarı Cincirof ile Aşağı Cincirof tarafında bulunan köprüde bizim Türk askerlerini ve Türk köylülerini katliam yapıp bıraktılar. Burada az miktarda Türk kurtuldu. Ardahan'da sivil halkta katliama uğradı. Hatta kadınların yani genç kızların süngü ile memelerini kesip kapılarında bulunan eşiklerine mihla çaktılar. oradan Ölçek köyüne geldiler. burada Türkleri kesip evleri yakıp yıktılar. Oradan Berihatun köyüne geldiler. Burada bulunan Türkleri de öldürdüler. Ufak çocukları da süngülere takıp havalara attılar. Sonra buradan Meryem köyüne geldiler. Meryem halkı bu Ermenilerin önünü kesti. Ermenilere karşı geldiler. Fakat Ermeniler kuvvetli olduklarından dayanamadılar. Meryemliler kaçıp bizim köye Kotanlı'ya geldiler... İki köyden seksen kişiyi ayırdılar. Bunları bizim köyün güneyine götürdüler. Nahır yoluna götürdüler. Tek sıraya geçirdiler. Karşılarına da Ermeni askerleri geçip ilk önce silahları ile ateş ettiler. Bu köylüler yere yıkılınca süngüleri takıp yerde bulunan yaralı ve ölü Türklere süngü ile dürterek şişlediler... fakat bizim köylüleri de Ahmet Ağa'nın yazlığına kadın, erkek, çoluk, çocuk demeden kapattılar. hatta bazılarını İmdat'ın mağarasına kapattılar. Bu kapatılanlar arasında ben de vardım. hatta iki amcam oğlu Taştan ve Cabbar mağarada dayanamadılar. Mağaradan kaçtıkları sırada az aşağıda ikisini de öldürdüler. Bu arada Yusuf, Hurşit Ağa, Muhammet Ağa çocuklarını alıp ailesi ile birlikte kaçarken burada sıkıştırılıp bu şahısları çoluk çocuklarıyla sığınak mevkiinde yani derede öldürdüler. Sonra mağarada bulunan bizleri öldürmeye gelirken İmdat bunlara karşı çarpıştı. Üç gün mağaraya yanaştırmadı. Bunlara teslim olmadık. Fakat köydeki mallarımıza el koydular. Bunlar kadınlarımızı peşkeş çektiler. Meryemli köylüleri ve bizim köylülerden öldürülenler için Ermeniler daha sonra mezar kazdılar. Öldürdüklerinin hepsini bu mezara koyup gömdüler. Bunların yerlerini gösterebilirim. Çünkü bunların hepsi gözlerimin önünde oldu. Sonra Halit Paşa bunları sıkıştırdı. Kaçarken evlerimizi yakıp kaçtılar. Mallarımızı da yağma ettiler. Benim Ermeni mezalimi hakkında bildiklerim bu kadar.

Anlatan : Abdullah ÖZTÜRK

Baba Adı : Cemal

Doğum Yeri : Arpaçay

Doğum Tarihi : 1320 (1904)...

Mezalim hususunda ise, Ermeniler bu topraklara yerleşince bizlerin evlerini yaktılar. Kadınlarımızın ırz ve namusuna el atarak çocuklarımızın hepsini öldürdüler. Bunun basit bir misalini verebilirim. Arpaçay'ın Yılanlı köyünde mevcut bulunan 565 nüfusun bir kısmını yaktılar. Bir kısmını da akla hayale gelmeyecek işkencelerle öldürdüler. Yılanlı köyünden Sara isminde bir kadın vardı, hatta bu kadın yakın zamanlara kadar hayatta idi. Kars'ta bu kadına bir de ev verdiler. İşte bu kadının çocuğunu gözü önünde süngüleyip ucunda havaya kaldırdılar. Kadın buna müdahale edince kadının bileğinden elini kestiler. Yılanlı- İncedere- Perkit köylerinde ise benim gördüğüm ve bildiğim hamile kadınların karınlarını yararak çocukları çıkarıp süngülediler. Şimdiki adıyla Büyük Çatma ve Küçük Çatma köylerinde köy halkını bir araya toplayarak erkekleri bir tarafa ayırdılar, kadınları da bir tarafa ayırdılar. Toplanan erkeklerin hepsini öldürerek kadınlara sahip çıktılar. Sonrada bir dama toplayarak hepsini yakmaya çalıştılar ve yaktılar. Kadınlarımızı zorla kendilerine kadın yaparak

bunlardan çocuk sahibi olmuşlar. Sonra da bunlar Türk çocuğudur diye getirip buraya bıraktılar. Bilahare bu çocuklar Rusya'ya göç ettiler. Bir daha bu durumların olmamasını Yüce Allah'tan dilerim. Bu mezalimi Allah kimseye göstermesin.

Anlatan :Cezayir TAN

Baba Adı :Şah Hüseyin

Ana Adı :Sultan

Doğum Yeri :Sürügüden (Hive)/ Göle

Doğum Tarihi :1317 (1901)

Ben doğma büyüme bu köylüyüm. Çok güzel günlerimiz oldu. Çayır ve tarlalarda beraber çalışırdık. Ermeniler ile ilişkilerimiz önceleri çok iyi idi. Ermeniler ile iç içe büyüdük. Beraber çalışırdık. Birbirimize misafirlğe giderdik. ...

Bizim köyde çok büyük kırgın yaptılar. Köylüye çok eza verdiler. Bizim köyden önce başka köylerde de zulüm yapılmış çok Türk öldürülmüş. ...

Tabii Ermeniler başka köyleri basınca bizim köyü de basarlar diye düşündük. Köyün etrafına gözcüler koyulmuştu. Birkaç tane tekli tüfeğimiz vardı. Derken bir akşam köyde panik başladı. Köyün altında büyük bir kalabalık vardı. Fakat bunlar Türk askeri kılığında idiler. Biz Ermeni olduklarını anladık. Herkes saklanmaya başladı. Ermeniler bir anda köye dağıldılar. Bize zarar vermeyeceklerini, burada bir gece kalıp Ardahan'a gideceklerini söylüyorlardı. Biz bunlara inanmadık. Biraz sonra bütün topladıklarını köy meydanına götürüp ikişer sıra halinde dizdiler. Köylülerin üzerine daha sonra ateş ettiler. Hem ateş ettiler, hem de süngülediler. Ölenler olduğu gibi yere yayıldı. Ölü sayısı 200 kişiye yakındı. Cenazeler üç gün sonra camiye dolduruldu...

Evimize gizlenip kapıları kilitledik. Bir akşam namazı sırasında bizim eve baskın yaptılar. Zaten evleri basıp paraları, kıymetli eşyaları alıyor, eli silah tutanları öldürüyorlardı. Kadınların da ırzlarına geçiyorlardı. Bizim evde annem, babam, ağabeyim ve kardeşim vardı. Ben çok korkmuştum. Hemen annemin eteklerine sarıldım. Eve gelenler babamdan para istedi. Babam da paranın olmadığını, ahırda atın olduğunu onu alabileceklerini söyledi. Fakat 9-10 kişi ısrarla para istediler. Babam ve ağabeyim bunların üzerine saldırdılar. İçlerinden biri silahını ateşledi. Babamın sol yanağından girdi boynundan çıktı. Bir başkası da ağabeyime ateş etti. Onun da sol göğsünden girdi arka kaburgalarından çıktı. Bana ve anneme ateş etmediler. Ancak anneme bir dipçik vurup yıktılar. Birisi bana kurşun sıkmak istedi ise de diğeri 'kurşuna yazık değil mi?' diyerek vazgeçirdi. Benim başıma vurmuşlar.bayılmışım herhalde beni öldü diye bırakıp gitmişler.

Ben ve amcamın oğlu kurtulduk. Annem, babam, amcalarım, ağabeyim, kardeşim ve diğer akrabaları öldüler.

Hepsini bilmiyorum. Fakat bizim bu civarın Ermeni çete reisinin Mazmonof diye birinin olduğu söylenirdi. Bizim köydeki kırgını da Mazmonof yaptırdı.

Başka ne diyeyim Allah bir daha o günleri göstermesin.

Anlatan :İdris KARAKAYA

Baba Adı :Hüseyin

Doğum Yeri :Rabat, Çıldır

Doğum Tarihi :1313 (1897)

Ben o zaman 9–20 yaşlarımda ancak vardım. Ermenilerin yaptığı mezalimi köyümde bizzat yaşadım ve gördüm.

93 Harbine kadar şimdi bulunduğumuz topraklar Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında idi. 93 Harbinde bu toprakları Ermeniler elimizden aldılar. Daha sonra Rus idaresinde kaldı. Ancak Ruslar çekilip gidince silahlanan Ermeniler burada bir Ermeni devleti kurmak istediler. Biz buna müsaade etmeyince bize saldırdılar.

Bu topraklar dört sene onların elinde kaldı. Ondan sonra Halit Paşa Ermenileri sıkıştırdı, Ermeniler Ardahan'a kadar çekildiler. Bu Ermeniler Ardahan'da Türkleri toplu olarak katlettikten sonra ger kaçarlarken köyleri yakıp yıkmaktan geri durmadılar. Orada bulunanları süngülerle öldürdüler. Küçük çocukları süngülerin ucuna takarak öldürdüler. Meryem Köyü'ne yaklaştıkları sırada, Meryemliler bu Ermenilere direnince, Ermenilerin kuvvetli oldukları anlaşıldı. Bunun üzerine bir kısmı Sikerep (Kotanlı) Köyü'ne kaçtılar. Ermeniler kaçamayanları, Meryem Köyü'nün ihtiyarlarını köyde öldürüp, mallarını talan edip buradan Sikerep Köyü'ne gittiler. Orada halkı köy meydanına toplayıp Meryemlileri bir tarafa, Sikereplileri bir tarafa ayırdılar. Sonrada Meryem Köyünden 50 kişiyi bir tarafa tek sıra dizip ilk önce kurşunla sonrada can çekişmekte olanları süngü ile de saldırıp parçalayıp öldürdüler. Daha sonra da köyün malını talan ettiler. Uzun zaman kalan Ermenileri Halit Paşa köyden çıkardı. Benim bildiklerim bundan ibarettir.³⁵³

³⁵³ Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Dilinden Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi", Doğu Anadolu'da ve Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars.1991. s. 47-61

BİBLİYOGRAFYA

A) ARŞİV BELGELERİ

- B.C.A. 93001.6-123-2, A.D.A., 2898-1-6.
- B.C.A. 930001.3-53-4, A.D.A., 894-10-80.
- B.C.A. 93001.4-60-1, A.D.A., 970-1-15.
- B.C.A. 01-2-30-1, ASPIHDA., 277-2-57.
- B.C.A. 930.01.2-30-2, ASPIHDA., 277-2-58.
- B.O.A. HR.SYS., 2774 / 58.
- B.O.A. HR.SYS., MÜ, 1 / 13059.
- B.O.A., HR.SYS., MÜ, 2877 / 71.
- B.O.A. YA.RES., 1323 / 6220.
- B.O.A. DH. ŞFR., 51 / 192.
- B.O.A. DH. ŞFR., 53 / 93.
- B.O.A. DH. ŞFR., 53 / 295.
- B.O.A. DH. ŞFR., 54-A / 252.
- B.O.A. DH. ŞFR., 55 / 20.
- B.O.A. DH. ŞFR., 55 / 59.
- B.O.A. HR. SYS., 2878 / 77.
- B.O.A. HR. SYS., 2878 / 81.
- B.O.A. HR. SYS., 2877 / 39.
- B.O.A. DH. KMS., 53-2 / 88, 1337-Za 23.
- B.O.A. HR. SYS., 2877 / 42.
- B.O.A. HR. SYS. 2878/68
- B.O.A. HR. SYS. 2878/64
- B.O.A. HR. SYS. 2878/62
- B.O.A. HR. SYS. 2878/42

B) TEZLER

Erdem, Ş.Can., **Birinci Dünya Harbi'nde Evliye-i Selase'de Ermeni hareketleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 1994, (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Göktepe, **Cihat Birinci Dünya Harbi'nde Konya'dan Şehid Olanlar Üzerine Bir İnceleme**, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 1993, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

Kızılkaya, Oktay, **Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kars 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Tatlı, Hasan, **Ermenistan'ın Teşekkülü ve Türkiye İle İlişkiler (1877–1924)**, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Turan, Refik, **Gümrü Moskova ve Kars Antlaşmalarında Iğdır ve Nahçıvan**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğt. Anabilim Dalı, 1999, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yaşar, Mehmet, **Kars ve Çevresinde Ermenilerin Yapmış Olduğu ve Kars'taki Mezalimin Canlı Şahitleri (1914–1922)**, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ural, Selçuk, **Vilayat-ı Şarkiye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2002, (Basılmamış Doktora Tezi).

C) KİTAPLAR

Allen, W.E.D. – Muratoff, Paul, **1828–1921 Türk –Kafkas Sınırmındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1966.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Genişletilmiş 14. Baskı, İstanbul, Alkım Yay., Tarih Belirtilmemiş.

Arslanoğlu, Cem Ender, **Kars Milli İslam Şurası (5.11.1918 – 17.01.1919) ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., 1985.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da ermeni Mezalimi, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995, C.II.

-----, C.III.

-----, C.IV.

Aslan, Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri” ne “Kardeş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2000.

Atnur, İbrahim Ethem, **Muxtariyet Erefesinde Nahçıvan**, Nahçıvan, NDU Qeyret Neşriyyatı, 1999.

Atsız, H. Nihal (haz.), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nden Seçmeler**, Ankara, KB Yay., 1991.

Aydemir, Şevket Süreyya **Suyu Arayan Adam**, 9. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003,

Batmaz, Eftal Şükrü (haz.), **Cepheden Cepheye Esaretten Esarete (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer’in Hatıraları)**, Ankara, KB Yay., 2000.

Dayı, S. Esin, **Evliye-i Selase’de (Kars-Ardahan-Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yay., 1997.

Erdoğan, Fahrettin, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, Ankara, KB Yay., 1998.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), I, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2001.

Eroğlu, Veysel, **Ermeni Mezalimi**, İstanbul, Sebil Yay., 1976.

Hacıyev, Aydın, **Qars ve Araz, Türk Respublikalarının Tarihinden**, Bakı (Bakü), Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, 3. Baskı, İstanbul, Babıali Yay., 2004

Hammer, Joseph Von, **Osmanlı tarihi**, Mehmet Ata (çev.), C. II, İstanbul, MEB Yay., 1991.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan tarihi 1918-1920**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., 1998.

Hocaoğlu, Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım; 1976.

Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1998.

İlter, Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, KÖKSAV Yay., 1999.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Halil Bertay (çev.), C. I, İstanbul, Eren Yay., 2000.

Karabekir, Kazım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?** C. II, İstanbul, Emre Yay., 1994.

-----, **Kürt Meselesi**, Faruk Özerengin (haz.), İstanbul, Emre Yay., 1994.

-----, **Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul, Emre Yay., 1995.

-----, **İstiklal Harbimizin Esasları**, Faruk Özerengin (haz.), İstanbul, Emre Yay., 1995.

-----, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? (Sarıkamış ve Ötesi)**, C. IV. İstanbul, Emre Yay., 1999.

-----, **Ermeni Dosyası**.

-----, **1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi**, Ömer Hakan Özalp (haz.), İstanbul, Emre Yay., 2000.

-----, **İstiklal Harbimiz** 5. Baskı, Faruk Özerengin (haz.), C.I, İstanbul, Emre Yay., 2000.

-----, C. II, III, IV, V.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.V. Ankara, TTK Yay., 1988.

Kartal, Kınyas, **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Ankara, Anadolu Basım Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Yay., 1987.

Kılıç, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, Dergah Yay., 1998.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Kars Tarihi**, C. I, İstanbul, Işıl Matbaası, 1965.

-----, **Edebiyatımızda Kars**, İstanbul, Işıl Matbaası, 1958.

-----, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, Ankara, TTK Yay., 1998.

-----, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara, KÖKSAV Yay., 1999.

Koçaş, M. Sadi, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, 4. Baskı, İstanbul, Kastaş Yay., 1990.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, KB Yay., 1990.

-----, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, TTK Yay., 1993.

Loti, Pierre, **Sevgili Fransa'mızın Doğudaki Ölümü**, Tuğrul Baykent (çev.), Ankara, KB Yay., 2002.

Maslofski, G., **Büyük Harpte Kafkas Cephesi**, Nazmi (çev.), Ankara, Yayınevi belirtilmemiş, 1935.

Mc Carthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Bilge Umar (çev.), İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1988.

Metin, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, İstanbul, MEB Yay., 1997.

Müftüoğlu, Mustafa, **Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamid**, İstanbul, Çile Yay., 1985.

Oder, Kerim, **Azerbaycan**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1982.

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara, TTK Yay., 1991.

Özdemir, Hikmet, v.d., **Ermeniler , Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yay., 2004.

Özkaya, Yücel, **Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1981.

Öztürk, Kazım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, C. II, Ankara, KB Yay., 1994.

Polatkan, Salih, **Birinci ve İkinci Dünya Savaşları**, İstanbul, 1986

Refik, Ahmet, **Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler**, Yunus Zeyrek, (haz.), İstanbul, MEB Yay., 2001.

Sabır, Mirza Elekber, **Hophop Name**, Memmed Memmedov (haz.), Bakü, Yazıcı Neşriyyatı, 1980.

Sakallı Bayram, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri**, İstanbul, İz Yay., 1997.

Sakarya, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, 2.Baskı, Ankara, ATASE Yay., 1984.

Sonder, Oral, **Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Yay., 1989.

Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, MEB Yay., 1990.

-----, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, MEB Yay., 1998.

Sümer, Faruk, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü**, Ankara, TTK Yay., 1992.

Swiettochowski, Tedeuz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, Nuray Mert (çev.), İstanbul, Bağlam Yay., 1988.

Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, 2. Baskı, Ankara, K.B.Yay., 2001.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948.

Türk İstiklal Harbi, C.III. Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, ATASE Yay., 1995

Ural, Gültekin, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, Kamer Yay., 1998.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.1, Ankara, TTK Yay., 1988.

Uzundere, Ali Eşref, **İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı**, Ankara, KB. Yay., 2002.

Ünüvar, Veysel, **Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920–1921**, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Basımevi, 1948.

Yalçın, Şiar, **Osmanlı Devleti Tarihi**, İstanbul, Nokta Yay., 2003.

Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, ATAM Yay., 2002.

Yerasimos, Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri, 1917–1923**, 2. Basım, İstanbul, Boyut Kitapları, 2000.

Yıldırım, Hüsametdin, **Rus-Türk –Ermeni Münasebetleri (1914-1920)**, Ankara, KÖK Yay., 1990.

-----, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, Sistem Ofset Yay., 2000.

Zeyrek, Yunus, **IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruz-Namesi**, Ankara, KB. Yay., 1999.

D) MAKALELER

Akşin, Sina, “Siyasi Tarih (1908–1923),” **Çağdaş Türkiye Tarihi**, Sina Akşin (Yay. Yön.), C. 4, İstanbul, Cem Yay., 2002.

Aslan, Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türker’in Çıkarılması Meselesi,” **Türk Kültürü Dergisi**, s. 372, İstanbul, Nisan 1994.

Bala, Mirza, “Erivan,” **İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, MEB Yay., 1977.

Cabbarlı, Hatem, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri,” **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S: 4, Ankara, 2002.

Demirel, Muammer, “Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermeniler’in Müslüman Halka Yaptıkları Katliam”, **Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu 24-27 Nisan 1995**, Ankara, Iğdır Valiliği Yay., 1997.

Göktepe, Cihat, “Tehcir Kanununun Sebep ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi,” **Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi (Uluslar arası Tarih Sempozyumu Bildirileri)**, Kars, 5 Haziran 2001.

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası 1919–1995,” Mehmet Gönlübol (der.), 9. Baskı, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996.

Hüseyinov, Rauf A, “Azerbaycan’daki Etnik Süreçlerin tarihi Yönleri,” **Türk Tarih Kongresi Ankara 5-9 Eylül 1990**, C. 2, Ankara, TTK Yay., 1994.

Khlebof, Tverdo, “Tarihçe (Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Mezalimi)”, **Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler**, M. Fahrettin Kırzioğlu (haz.), Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978.

Kızılkaya, Oktay, “Milli Mücadele Döneminde Kars ve Civarında Sosyal ve Kültürel Yapı”, **Kars-Akhaltsikhe (Ahıska) (Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)** Kars 2001.

Konukçu, Enver, “Oba Kazısı,” **Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu Tebliğleri**, 5 Haziran 2001 Kars, Ankara, 1997.

Kut, Halil, “Eylül 1918 Erivan ve Ermeniler,” **Bitmeyen Savaş, Ermeniler Hakkında Derleme ve Makaleler**, C. 2, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1978.

Musayev, İsmayıl, “Ermeni Genosidi” **Yoxsa Türk-Müselman Soyqırımı**, Bakü, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, 2001.

Onk, Nizamettin, “Âşık Alhas,” **Türk Kültürü Aylık Dergisi**, S: 303, Temmuz 1988.

Safarov, Rafik Firuzoğlu, “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan’ın Kurulması (1801-1921),” **Türkler**, Hasan Celal Güzel, Salim Koca ve Kemal Çiçek (ed.), C.19, Ankara, yeni Türkiye Yay., 2002.

Saray, Mehmet, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar,” **XI. Türk Tarih Kongresi Ankara, 5-9 Eylül 1990**, C. 5, Ankara, TTK Yay., 1994.

Şafak, Ali, “Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açından Kısa Bir Değerlendirmesi”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, İdris Bal-Mustafa Çufalı (ed.), Ankara, Nobel Yay., 2003.

Tacar, Pulat Y., “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi,” **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S: 02, Haziran-Ağustos 2001.

Taşkıran, Cemalettin, “Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde “Soykırım,” **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, H. Celal Güzel (ed.), Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2001.

Verdiyeva, Hacı Y., “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine,” Bilgehan Atsız Gökdağ (çev.), **Türkler**, H.Celal Güzel, Salim Koca ve Kemal Çiçek (ed.), Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002.

E) SÜRELİ YAYINLAR

I - DERGİLER

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayısı, No:3, Ankara, ATASE Yay. (Eylül 1985)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, C.XXXI., S: 81, Ankara, ATASE Yay., (Aralık 1982).

DBO, “Sovyet Rusya’nın Kafkasya’da Yarattığı İsrail: Ermenistan,” **Türk Kültürü Aylık Dergisi**, S: 59, Eylül 1967.

Kars – Ardahan – Iğdır’ın Sesi Dergisi, İstanbul, Siyasal Birikim Yay., 2002.

ÖZGEÇMİŞ

1971 Yılında Erzurum’da doğdu

1983 Yılında Erzurum Tatbikat İlkokulu’ndan mezun oldu

1986 Yılında Erzurum Gazi Ahmet Muhtar Paşa Ortaokulu’ndan mezun oldu

1990 Yılında İstanbul Polis Koleji’nden mezun oldu

1994 Yılında Polis Akademisi’nden mezun oldu

2003 Yılında Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Eğitimine hak kazandı.